

166 430 / 209/1

209 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 209

СТВАРАЊЕ
ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ
Срба, Хрвата и Словенаца

НАПИСАО
ЈОВ. М. ЈОВАНОВИЋ

КЊИГА ПРВА

110 = 1865590

ЛБс 430/
209/1

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 45437.46

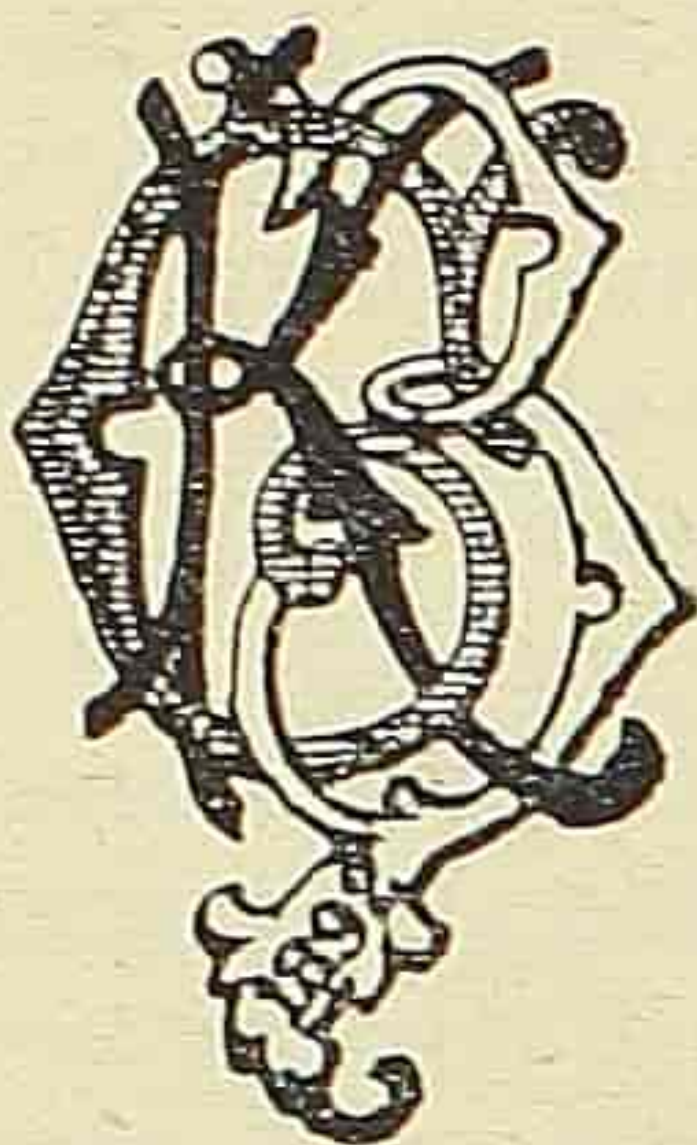
КА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КОЛО XXXI. БР. 209.

СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА

НАПИСАО
ЈОВ. М. ЈОВАНОВИЋ

КЊИГА ПРВА

БЕОГРАД, 1928.

ШТАМПАРИЈА „МЛАДА СРБИЈА“ АНЂЕЛКОВИЋ

Ускочка ба. Телефон 14-40

ПРЕДГОВОР.

Сви ратови имају један непосредан повод и један ранији много даљи, дубљи узрок. Тако је и с аустро-српским ратом. Сарајевски атентат чије су жртве били аустро-угарски наследник престола Фрања Фердинанд и његова супруга, био је изговор што је Аустро-Угарска 1914. заратила на Србију. Узроци рата међутим су били други, и из далеке прошлости. Они се налазе у тежњи хапсбуршке династије да овлада Јужним Словенима и створи Источно Царство. Они се налазе у борби између Аустрије и Русије, која је трајала више од стотину година, о превласт међу Словенима ван граница Русије. Пред крај XIX века та се борба преноси у главном у Београд и у Софију. У те две престонице се води рат између Беча и Петрограда о утицај. Србија је нарочито предмет те борбе; она прелази из аустриске у руске руке наизменично, независна иако мала, привлачна снага за све Јужне Словене, бива некако вођ њихов. У њој се јављају реформатори који спремају политичко јединство њихово; у њој се јављају идеје о Дунавскоме Савезу, напереном против Беча. Имена Доситеја, Вука, Јелачића, Његоша, Кнеза Михаила, Кнеза Николе, Штросмајера, везана су за ову другу комбинацију, за Југословенско Царство, опет противу хапсбуршке политике, али и противу руске. Аустро-пруски рат 1866. и убиство кнеза Михаила 1868. осујети ове велике југословенске планове. Русија одвоји Бугаре за навек од Срба, помогавши стварање Бугарског Ексархата, чија је територија обухватала готово све територије у којој су живели Словени под Турцима, сем Србије. Аустрија својом

нагодбом са Маџарима 1869. обори планове Југословенства и поче борбу противу Србије. Две велике и непомирљиве супарнице, Аустрија и Русија, нађоше се сада заједно. Тимок и линија од његова утока у Дунав до утока Струме у Бело Море, посташе граница деобних сфера између њих. Русији земље на Исток, Аустрији земље на Запад. Русија је спремила Сан-Стефанску Бугарску 1876., а Аустрија је том приликом обезбедила себи Босну и Херцеговину. У Сан-Стефану је Русија приморала Турску оружјем да целу Маћедонију и један део Старе Србије уступи независној Бугарској, у Рајхштату 1876. Русија је признала Аустрији право на Босну. Србија и Црна Гора, које су водиле два рата са Турском, најпре сами, па онда и уз Русију, 1876—1877., ради ослобођења Босне и Херцеговине, посташе непомирљиви непријатељи Аустрије. На Берлинском Конгресу је, иако је аустриска дипломатија помагала Србију, створен непремостиви јаз између Србије и Аустрије. Иако је краљ Милан везивао Србију за Аустрију, конвенцијама и повластицама, тај јаз се није могао попунити. Од Берлинског Конгреса почиње дубљи и прави разлог за аустро-српски рат. Босна и Херцеговина су биле нераздвојно везане за Србију и Црну Гору. Од тог дана је почела потмула борба, која се у 1905. претвори у отворени сукоб, представљен у царинском рату, који је Аустрија огласила Србији. И, наравно, та неравна борба је била на живот и смрт. Србија је морала да се брани; а која држава и самостални народ који има поноса не би спремао одбрану од непријатеља, па макар како он био моћан? А Аустрија је спремала угушење Србије, то је било очигледно још од 1905., кад је Србија закључила царински савез са Бугарском, и кад се почела поново окретати Русији.

Од 1904. до сарајевског атентата, 28. јуна 1914., читав низ поступака аустриске дипломатије показује намеру хапсбуршке монархије да се оружјем обрачунава са Србијом. Од 1906., од дана доласка барона Ерентала за аустриског канцелара, ствари иду

брже. У јануару 1908. Аустрија, тражећи везу Сарајева са Косовском Митровицом кроз Новопазарски Санџак, удара очигледно на Србију и Русију, које су тражиле везу преко Прахова—Ниша—Старе Србије са Јадранским Морем у Св. Јовану Медовском. У октобру 1908. Аустрија је брутално анексировала Босну и Херцеговину и тиме разбила последњу наду Срба за њихово уједињење. Анексијом је била Србија погођена у живац и појачано непријатељство према бечкој политици. У 1908. и 1909. осим тога, аустриска управа започе чувену „Велеиздајничку парницу“, у коју умеша највиђеније политичаре из српско-хрватске коалиције и доведе их у везу са службеном Србијом. Велеиздајничка парница се заврши не мање чувеним „Фридјунговим Процесом“, који се развијао пред бечким судовима, и показао да су све ове оптужбе засноване на фалсификованим документима, које су нешто аустријски посланик у Београду граф Форгач, а нешто друге власти, спремили. Овакав непредвиђени крај Фридјунгова процеса повећао је још више нерасположење Двојне Монархије против Србије, од које су оваква дела стварала вођу и мученика за југословенску идеју. Србија је признала под силу анексију Босне и Херцеговине, али је она други озбиљни узрок за аустро-српски рат. Мржња на Аустрију од анексије код Срба у Босни и Херцеговини била је за увек усађена, — све што им је Аустрија доцније давала није помагало ништа. Али, и у Бечу, у војничким и у католичким врховима, није за Србе било боље расположење. Они су тражили да се Србија за времена прегази и онеспособи за великосрпски рад, који је доиста био дубока корена ухватио у српскоме народу.

Балкански Савез, чија је једна оштрица уперена и на Аустро-Угарску (српско-бугарски уговор од 1912. и српско-грчки од 1913.) дао је новог повода, да се аустро-српски односи заоштре и доведу дотле, да је рат могао свакога часа букнути. Разочарана у турску снагу 1912—1913. г., после слома

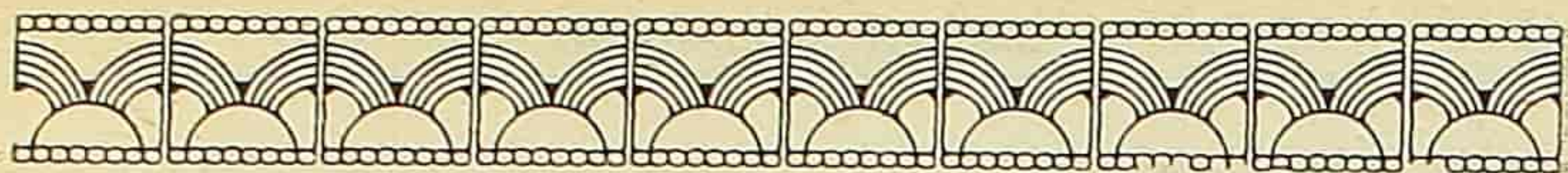
Турске на Балкану, а још више у бугарску војску, која је на Брегалници мучки напала српску војску, — и то договорно са главним аустријским војничким круговима, и по наредби краља Фердинанда, — и била потучена у јуну 1913., аустро-угарска влада спрема у томе међувремену неколико напада на Србију. Први пут у новембру 1912. кад је измислила аферу са ушкопљавањем аустријског консула у Призрену, Прохаске, руком српских официра. Други пут због изласка српске војске на Јадранско Море. Трећи пут због Скадра. Четврти пут због српске победе на Брегалници. Пети пут због неких стратешких тачака на српско-арбанској граници. Шести пут због Источних Жељезница, које су припале после Букурешког Мира Србији.

Једном речи оружани напад на Србију био је у ваздуху. Ствар је била ту, само је требало наћи што бољи изговор. Изговор је нађен у сарајевском атентату. „Аустрија је имала да бира или да остане целина или да се распадне на националне државе. Она је извукла мач да чува целину а не да казни Србију за убиство Ф. Фердинанда“ — каже Конрад фон Хецендорф, шеф аустријског главног штаба.

И као што је Сарајевски Атентат био изговор за аустро-српски рат, тако је и аустро-српски рат био повод да се отвори Велики Рат. У Европи се сваког часа очекивао тај рат. Равнотежа сила једва се у њој одржавала; сукоб између два, готово подједнака по снази савеза, Тројнога Савеза и Тројног Споразума, био је неизбежан. Велики Рат је био опет последица и ранијих система и односа међу Великим Силама и нових набујалих живих снага. Аустро-Угарска је била оруђе њихово али и жртва.

О многим догађајима у овој књизи има специјалних књига, који су догађаје, људе и групе приказивали какви јесу. Писац се користи тим, да би допунио оно што је потребно за историју овога рата, који је досада био најважнији догађај и у историји Србије и у историји уједињења Срба, Хрвата и Словенаца.

I. ОПШТЕ ПРИПРЕМЕ.

1. „Живео Југословенски Краљ.“

Познати енглески публицист и новинар, бивши главни уредник *Тајмса*, Викхем Сид, посетио је у марту 1903. године Калаја, заједничкога Министра Финансија и господара Босне и Херцеговине, и говорио са њим о реформној акцији у Маћедонији. Калај га је дочекао на необичан начин, почео решавати неку замршену једначину, па завршио цео разговор овим речима:

— Немам времена да говорим о политици. Пазите на Београд. Мештар Александар се грдно уплашио. Зна да се спрема некакав метеж, и за последња два дана није смео да мрдне из свога конака. Обратите озбиљно пажњу, и видећете занимљиве ствари.

Сид је отада стално гледао на Београд, али до 29. маја није ништа видео. Тада је био дан великога католичкога празника, Брашанчева, и докле су цар и његова породица, влада, па и сам Калај, ишли кроз улице за литијом, Бечом прође узбуна продаваца новина: „Убиство краља Александра, краљице Драге, њеног брата!...“ Сид пожури истога часа да нађе Калаја, и нашао га је у министарству; на столу Калајеву стојало је ванредно издање једног познатог бечког листа.

— Ја ништа не знам више него што је овде записано; ја нисам у заверу умешан... — тако је без увода почео некадашњи заточник Срба, Венијамин Калај.

— Ви сте ми пре три месеца рекли... рече му Сид.

— Јесам, и то значи да је оно што вам ја кажем о Истоку увек основано. Александар је био

осуђен, а у ствар се умешао сплеткама и Никола из Црне Горе.

— Ко ће бити наследник?

— Биће Петар Карађорђевић.

— Како то? Па Петар је зет Николин.

— Јесте, одговори Калај, али његови односи са зетом су толико рђави да није опасан. У осталом, Карађорђевићи имају у својој политици две особине — да се не кавџе ни с Аустро-Угарском ни са Турском, својим најмоћнијим суседима.

— То ће рећи да долазак Карађорђевића не значи неред на Балкану.

— Ја то нисам казао, заврши разговор Калај. Карађорђевић ће морати, може бити, да би се популарисао, ући у какав народни покрет, али како није више млад не очекујем с те стране каквог заплета; Никола из Црне Горе, видећи да је пропао његов план да на српски престо доведе свога другог сина, Мирка, може покушати, кроз католичке Арбанасе доћи до Призрена и са југа нешто предузимати против Србије. И Турска ће зато имати да се носи с њим...

Сутра-дан, у органу бечкога Министарства Иностраних Дела, изашао је уводни чланак који 29. мај у Београду признаје: „Свеједно је ко у Србији влада; нека буде само у добрим односима са Монархијом“. Тако је мислио и министар спољашњих послова, Голуховски.

— Да ли овај чланак у *Fremdenblatt*-у, — питао је грофа Голуховскога француски посланик маркиз де Реверсо, сутра-дан по 29. мају, — представља званично гледиште?

— Јесте, тако је, — одговорио је Голуховски, бацивши један поглед на тај чланак...

Кад је краљ Петар, као изабрани краљ Србије, пролазио кроз Беч из Женева њега је на станици дочекала гомила Срба и Хрвата, поданика Фрање Јосифа, певала химне и поздрављала га са „Живео Краљ Србије и Хрватске!“ „Живео Југословенски Краљ!“

Аустро-угарска влада је веровала да ће краљ Петар бити послушни сусед, и зато је преломила свој штап над краљем Александром Обреновићем, и допустила овакву нечувену демонстрацију усред Беча.

И Голуховски, заједнички Министар Иностранних Дела, и Калај заједнички Министар Финансија, веровали су, да су доласком краља Петра у Београд, добили битку над Русијом на Балкану. Шеф Главнога Генералштаба није тако мислио. Он је сматрао да је рат између Србије и Аустро-Угарске доласком Карађорђевића у Србију и неизбежан и неопходан за Аустро-Угарску. И у томе је духу предавао цару и влади мемоаре.

Требало је само две године, па да бечка влада види да је њен рачун био нетачан. Краљ Петар је брзо пошао правим путем.

2. Аустрија против Србије.

Још у току 1903. између Софије и Београда вођени су преговори за политички споразум. Активност ова два, дотле непомирљива центра Балкана, била је велика. Она је довела 1904., у мају, до састанка краља Петра и краља Фердинанда у Нишу. Тај састанак се није допао много бечкој дипломатији. У Нишу су биле постављене основе за један политички споразум и за будуће уговоре о царинској унији, о конвенцијама поштанској, телеграфској и новчаној. У тренутку када је истицао рок аустро-српском трговинском уговору 1905., бугарском индискрецијом сазнало се у Европи да је између Србије и Бугарске закључен уговор о будућој царинској унији. Бугарска влада га је, из убаха, изнела на решавање пред Собрање, не казујући ништа Србији. Бечка влада је била изненађена и наљућена. Место позива да се закључи нови трговински уговор између Србије и Аустро-Угарске, београдска влада је добила из Беча ноту којом се обавештава да се уговор неће обнављати, и да ће се

затворити граница за промет, ако се царинска унија са Бугарском приведе у дело.

У јуну 1906. Аустро-Угарска, доиста, затвара границу за увоз стоке и хране; она не прекида даље трговачке преговоре, али наређује кретање трупа дуж Дрине, Саве и Дунава. У војничкој партији, где је глас барона Конрада фон Хецендорфа већ био готово свемоћан, говорило се о једном силаску до Солуна, и то не кроз Ново-Пазарски Санџак, него кроз моравску и вардарску долину. Србија је примила, — не после извеснога двоумљења, — ову наметнуту борбу, царински рат. Аустро-Угарска је отежала ствар стављајући као услов за нови трговински уговор још и обавезу да Србија набави топове у Шкодиној фабрици у Чешкој. Беч и Будим-Пешта се нису слагали у политици грофа Голуховскога на Балкану, те је Голуховски морао напустити место Министра Царске и Краљевске Куће и заједничког Министра Спољњих Послова.

Ова неразумљива политика, сва испуњена само идејом престижа Аустро-Угарске, довела је до врења у свима покрајинама где су живели Срби, Хрвати и Словенци. Царински рат Србије и Аустро-Угарске изазвао је нарочито борбено расположење код Срба и Хрвата у хапсбуршкој монархији. У бечким војничким круговима скристализовала се све више мисао „да се са Србијом мора рашчистити“.

На комбинованим маневрима, који су приређени у септембру 1906. у околини Дубровника на суву и на мору, и аустро-угарски престолонаследник Фрања Фердинанд, и шеф Главног Генералштаба, и други официри, осетили су право расположење Срба и Хрвата. Тада у Дубровнику наследника монархије нико није дочекао ни са једним јединим: „Живео!“, а црногорскога принца Данила, — који је био за ове маневре гост Фрање Фердинанда, — поздрављао је народ живим клицањем. Бечким меродавним круговима јасно је било да треба што брже радити. И они су почели.

Први њихов корак била је концесија за же-

лезницу кроз Санцак, коју је крајем 1907. тражио барон Ерентал и добио од султана Абдул Хамида, а у јануару 1908. и јавно је назвао „новим и важним путем из Средње Европе за Мисир и Индију“. Други корак је био младо-турска револуција. Трећи и одлучни корак је предузет 1908. анексијом Босне и Херцеговине. Те две провинције су хтели барон Ерентал и барон фон Хецендорф да поднесу цару на дар на дан његовог „дијамантског јубилеја“. У 1908. се Аустрија спремила за рат против Србије. У јуну 1908. преговара се са Бугарском о савезу против Србије и о деоби њеној. Не слажу се око Ниша. Бугари га траже а Аустријанци тврде да је њихов положај на Балкану сигуран тек кад буду имали у рукама Ниш. У августу 1908., сутра-дан по младо-турској револуцији, бечка влада предвиђа одлазак Турака из Европе и за тај случај улазак у Србију и рат са њом. Она је спремна да оствари Велику Бугарску, а да остатак Србије присаједини земљама Двојне Монархије.

У 1909. се о рату говорило као о свршеној ствари. У марту те године је решавано о врховном команданту за операција против Србије, о Фрањи Фердинанду, појачаване су трупе у Босни и Херцеговини, спремна је мобилизација за милион војника за рат који ће доћи сам по себи, како је говорио цар аустриски. Рачунало се да ће рат трајати свега три месеца а да неће коштати више од 800.000.000 круна. Кад је Србија својом изјавом од 30. марта признала анексију Босне и Херцеговине, по савету Великих Сила, војнички кругови су тражили опет рат: „Ми морамо ратовати, наш добар глас је поткопан, мисли се да смо слабији него што смо, нас презиру, ми се морамо користити првим згодним поводом и метнути руку на Србију, не можемо у Македонију пре него нестане Србије и Црне Горе. Зато треба желети и журити за сукобом“, тако су се они јадали. „Чим је Аустро-Угарска хтела да сачува Босну и Херцеговину, рат са Србијом је био неодложан. Сад нису ни Србија ни Русија го-

тове за рат, Аустро-Угарска јесте“, пише шеф аустрискога Главнога Штаба, који је спремио ратни план за операције противу Србије и Црне Горе. У марту месецу је био припреман у Дубровнику атентат на краља Петра; нарочити људи су били слати у Београд где су као емигранти издавали и два листа „Домовина“ и „Црна Гора“. Цетињска „афера с бомбама“ и „Велеиздајнички Процес“ у Загребу били су предигра за анексију, а „Фридјунгов Процес“ предигра и за даљу офанзивну политику коју је Ерентал мислио водити независно на Истоку. Аустро Угарска се није устезала ни од каквих средстава; барон Ерентал ишао је у свему стопама кнеза Метерниха, великога аустрискога канцелара, „који је лагао, а није варао“, верујући да су сва средства добра кад треба да се доведе до рата са Србијом. Њу је требало оптужити пред Европом, па онда прегазити „легло убојица“, „ругло цивилизације“, „главнога проузроковача нереда на Балкану“, како је тврдила јеврејска бечка штампа, под руковођењем бечкога *Корбира*, и католичка штампа, под управом војничке партије.

3. Аустриски планови.

Анексиона криза утврдила је раније изазвано неповерење у Европи према Аустро-Угарској. Зато је Ерентал спремао и друге комбинације противу Србије, чији је углед од марта 1909., иако је и када је признала анексију Босне и Херцеговине, почео расти. Барон Ерентал је спремао Велику Арбанију, са престоницом у Солуну, а са границама од Јадранског Мора — до Струмице, и до Тронеђе на старој српско-бугарској граници код Св. Николе. Унутра, Аустро-Угарска се на суву и на мору оружала, тражећи већи зајам у Француској; а у Хрватској и Славонији је суспендовала основна уставна права за Србе и Хрвате. Утицај Фрање Фердинанда и војничке партије је растао сваким даном све више. Што 1909. и за време турско-италијанскога сукоба

1912. није Аустро-Угарска марширала на југ, то није још давао цар, али већ уочи Балканскога Рата ни цар није могао задржати ратничку струју у Аустро-Угарској. Смрт Еренталова, у фебруару 1912., на десетак дана пред закључење српско-бугарскога савеза, ослободила је њу и последње препреке, јер је Ерентал, из личних разлога, последњих дана своје владе, био против рата с Италијом, који су шеф Гл. Генералштаба Хецендорф и његова околина непрестано тражили.

У почетку августа 1912. гроф Берхтолд, неспособни наследник грофа Ерентала, изнесе пред Велике Силе у Европи предлог о аутономним областним управама у Отоманској Царевини заснованим на етнографској бази. Такав је план рачије спремао Ерентал нарочито против Србије, са намером да одбије Русију са Балкана, да завади Турке и њихове суседе, и да оствари аутономну Велику Арбанију. Овај предлог је пропао, а брзо затим је дошао први балкански рат. Беч је дочекао овај рат с општим уверењем да ће Србија бити потучена од Турске. Иако је Гл. Штаб друкчије мислио о српској војсци, шеф аустрискога Гл. Генералштаба тражио је 8. новембра 1912. да се постави Србији овај ултиматум: или царинска унија или рат; а 12. децембра 1912. писао је Фрањи Фердинанду: „Сад је ствар у овоме да ли ће се извршити уједињење југословенске расе у оквиру Аустрије, дакле на штету Србије, или под заштитом Србије, на штету Монархије. Хтедне ли Монархија да реши ово животно питање, то мора без икаквога размишљања да отпочне одмах рат са Србијом... Русија није још довољно спремна за велики рат... Србија, Црна Гора и Грчка ангажоване су на Балкану. Дошао је дванаести час за напад.“ Тада је била наређена делимична мобилизација у Војводини, Славонији и у Босни, да би, у даном случају, како се злурадо говорило, „притекли у помоћ Србима“. Кад су стигле прве вести да је српска војска разбила Турке на Куманову, па да је заузела Скопље, Битољ; да

је послала војску под Једрене, у помоћ Бугарима, — „Беч је рикнуо од дубоког бола, који су му задале преварене наде“. Војничка партија тражила је рат; тражила је да се умаршира одмах у Србију. Али требао је ипак некакав изговор пред Европом за једну такву експедицију. О томе се било постарало бечко одељење за штампу. Њен шеф почне пуштати у бечке листове лажне извештаје о држању наших трупа према аустриским консулима у Ст. Србији. Војска под командом генерала Боже Јанковића, — писали су једног дана бечки листови, — ухапсила је аустро-угарскога консула у Призрену, Прохаску. Другога дана су јавили како је Прохаска у затвору мучен; трећега дана како га је српска војска ушкопила; а четвртога дана изашао је детаљан опис каваса аустро-угарскога о обарању аустриске заставе са консулата у Призрену. Фалсификовани извештаји су имали свога дејства; чак су и веселе Бечлије почеле тражити рат са „српским псима“. У бечком Министарству Иностраних Дела уштогљени и нејаки гроф Берхтолд спремао је први ултиматум Србији. Али, кретање руских трупа, нагли прекид италотурскога рата, обнова Тројнога Савеза, и ометоше и одложише ствар.

Кад тај фалсификат није успео, Србији је из Беча запређено да ће, ако и кад изађе на море у Драч, аустро-угарске ратне лађе бомбардовати српску војску. Аустрија, која је тада била мобилисала близу милион војника, потрошила милиарду круна, и наоштрила у земљи духове — морала је да ради нешто ако хоће да спасе свој углед унутра и споља. Како је српска војска узела и Скадар, то у месецу мају 1913. Аустро-Угарска затражи да се одмах наше војске, српска и црногорска, повуку из Скадра, изјављујући да ће, у противном случају, оружјем вратити Скадар Арбанији. Црна Гора и Србија су опет попустиле и повукле се. Аустро-Угарска је добила „независну Арбанију“, а Србија изгуби „излаз на море“ и један део арбанске територије који није аустро-угарска дипломатији хтела дати Србији ни

покакву цену, иако је то било предвиђено у савезним уговорима, које је Србија закључила са Бугарском и Грчком.

4. Балкански ратови и Аустрија.

У тренутку кад је Србија водила рат противу Турске и преговарала о миру, Аустро-Угарска је тражила повод за рат. Њен Главни Генералштаб, иако су расположења Србије била најпомирљивија, подноси у јануару 1913. у два маха предлог да се Србија или присаједини Аустро-Угарској, или подели. Дати Румунији неготински, а Бугарској пиротски округ и друге териториалне захтеве најширега карактера, па мобилисати 1. марта 1913. а у половини марта ући у Србију, — мисли Врховни Штаб да је најбоље и најбрже средство да се са Србијом сврши. Он не заборавља потребу да најпре наоружа, а после уведе у рат и Арбанију. За њега је идеал ако би се могли Румуни и Бугари споразумети, па заједно ударити на Србију, коју сматра непрекидно као главнога противника коме треба доћи главе. Уједињење Србије и Црне Горе сматра се као повод за рат. Сад или никад треба заратити на Србију. Што је Србија јача све је за Аустрију већа опасност. Аустро Угарска се мора обрачунати са Србијом, па ма хтела Русија чак и ратовати са њом. Ето тако говоре одговорни чиниоци у јануару месецу 1913. — и раде на изазивању рата.

Кад је било изгледа да ће доћи до прекида односа међу савезницима, онда је аустриска влада требала, по одобрењу цареву, да преноси из Осека и Петроварадина артиљерију у Земун. Дунавска флотила је требала, исто тако, да буде готова, као и друге војничке мере, за наступање против Србије. По одобрењу цара Фрање Јосифа шаље се у Арбанију фебруара 1913. оружје и опрема. —

Шеф Главног Немачког Генералштаба, генерал Молтке, писао је 11. фебруара 1913. шефу Врховног Штаба у Беч: „Данас сутра мора бити рата, рата

између Словенства и Германства — само треба маневрисати тако да повод дође од Словена. Чим дође до затегнутих односа са Србијом, све ће силе бити на страни Аустро-Угарске сем Русије. Ако Србија задржи Санџак, то је довољно за рат... Не знам да ли треба напасти Србију докле је још Балкански Савез чврст.“

Кад су Србија и Црна Гора заједнички пошле да узму Скадар, тада је (23. марта 1913.) спреман ултиматум Србији и Црној Гори: „или напустити Скадар, или рат“. Шеф Врховнога Аустрискога Штаба тражио је рат: „Што ће бити јесенас, нека буде вечерас“.

Босанско-херцеговачки поглавар априла 1913. саопштава из Сарајева цео план како треба напасти Србију и Црну Гору, ако би оне, и преко жеље и наредбе Сила, узеле Скадар.

Све што је Аустро-Угарска тражила после два балканска рата добила је помоћу Сила. На тај начин је постала Арбанија и кнез Вид владалац у њој; краљ Никола је напустио Скадар а Србија излаз на Јадранско Море; српско-грчка граница према Арбанији била је створена по захтеву Аустрије.

Нешто општа европска ситуација, а нешто држање царево и наследника Фрање Фердинанда, помагали су да се одложи ствар напада на Србију, али се о њему стално разговара. У почетку априла 1913. гроф Берхтолд пита Врховну Аустриску Команду „да ли би се Београд могао узети брзо као залога?“ „Да ли би се могао Београд бомбардовати?“ „Да ли је војска готова да умаршира у Србију?“ — Увек иста мисао: *раи Србији*.

Кад је скадарски паша, Есад-паша, предао Скадар црногорском престолонаследнику принцу Данилу, (23. IV. 1913.), састаје се у Бечу Министарски Савет и решава да ли да се окупира Цетиње или да се огласи рат Србији и Црној Гори. Овога пута су и цар и Фрања Фердинанд за једну такву акцију, иако она може да изазове рат са Русијом. Све је

готово да се умаршира у Србију — у Црну Гору и у Санџак. Разговара се да ли би добро било да се тим поводом опседне и Београд.

Кад је дошло до српско-бугарскога спора због пада Једрена, онда је аустриска војска тражила од владе „да се са Србијом пречисти рачун“, да се она обвеже да ће ићи уз Аустро-Угарску, да се сједини са њом, иначе да се иде против ње, а са Бугарском“. Њени су услови: 1) Србија у Аустро-Угарској као Баварска у Немачкој, 2) царинска унија, заједничка спољња и трговинска политика; 3) јединство војске (иста тактичка правила, иста правила службе, мешовити гарнизони, на сваку српску дивизију по један аустриски пук, заједничка вежбања.) Ако Србија прими, добро; ако не, онда прећи на страну Бугара.

28. маја 1913. пише шеф Врховнога Аустро-скога Штаба грофу Берхтолду писмо, у коме каже да ће рат између Бугара и Срба букнути, и да треба ту прилику употребити и објавити Србији рат. За две недеље је војска готова да уђе у Србију, а циљ треба да буде: „деоба Србије; Румунима неготински округ; Бугарима пиротски и нови од Турске добивени окрузи, а нама остала Србија са Нишом и Ново-Пазарским Санџаком; Арбанија треба да добије своје етнографске границе“.

Тешкоће које Србија има са Бугарском у пролеће 1913., појачавају се из Беча, радећи у Софији и Букурешту да их окрену против Београда. Савез румунско-бугарски под заштитом Беча, на рачун Србије, то је идеал аустро-угарске дипломатије, за чије се остварење чини притисак на краља Карола I и на краља Фердинанда да уступи четверокут Силистрија-Тутракан-Балчик-Добрич. Бугари примају, Румуни се не дају.

— Шта ћемо радити ако дође до рата између Србије и Бугарске; питао је 21. јуна 1913. генерал фон Хецендорф грофа Берхтолда... и ако Бугарска извуче батине? ..

— Онда ћемо напред.

— С оружјем?

— Јесте.

— Хоћемо ли у Србији остати?

— Цар се још нећка, а надвојвода Фрања Фердинанд је противу анексије Србије.

Ствар се тако сврши, да Бугари изненада нападну Србију. По непосредној наредби бугарскога краља Фердинанда, издатој главнокомандајућем генералу Савову, ноћу између 29. и 30. јуна 1913. бугарски пукови мучки нападаше на Брегалници српску војску. Овом нападу претходио је споразум са Бечом и његово одобрење.

5. Рат неизбежан.

И овај покушај аустриских војничких кругова није успео. На Брегалници не само да су одбијени били напади бугарских пукова, него је напад изазвао упад румунске војске у Бугарску. Концентрирани напади српски, грчки и румунски за три четири дана убише сваку наду бечких управљача у пораз Србије. Осим тога изгубише и контролу над Румунијом и добре везе са Грчком. Поред овога дошло је још нешто горе, пораз аустриске дипломатије.

Чим су престала непријатељства у Бугарској, бечка влада се дала на посао да поквари добар мир Србији и добије што боље услове мира за Бугарску. Аустро-угарски канцелар, који је сад постао играчка у рукама војничке партије, записао је да се од Србије изнуди све оно што је предвиђао српско-бугарски Савезни Уговор од 1912. Он је подржавао Бугарску на Букурешкој Конференцији за мир, да добије целу „спорну зону“. Много је мање заузимања било о границама у Добруџи и према Грчкој. Гроф Берхтолд је мислио да Бугарску коначно одвоји од Србије и веже за себе. Он је тада намеравао и јака средства употребити, али то је осујетио Берлин. Захваљујући везама родбинским краљева румунскога Карола и грчког Константина са немачким царем, закључен је Букурешки Мир без

великога утицаја Беча. Букурешки Мир од 1913. је примила Аустро-Угарска не као шамар „који јој је ударила Немачка посред лица“, како су то тврдиле бечке *Радничке Новине*, него као нову увреду коју јој је нанела Србија. У томе уговору Аустро-Угарска налази још један разлог више за обрачунавање са Србијом.

Стари Фрања Јосиф говорио је у месецу мају 1914. своме посланику у Цариграду да је светски рат неизбежан. „Централне Силе неће примити Букурешки Уговор као уговор за решење Балканскога Проблема, и онда ће га моћи решити општи рат“.

Због тога што је Букурешки Уговор обезбедио Србији територије ратом добивене, аустро-угарска влада тражи ревизију тога Уговора. И припрема се да упадне у Србију и присаједини је земљама Двојне Монархије. Сад се Србија из економских, а не само из политичких разлога, сматра као „животни, битни услов за опстанак Аустро-Угарске.“

У августу 1913. аустро-угарска влада мисли да заузме Новопазарски Санџак „ради регулисања границе“, а међутим спрема план да Србију завади са Грчком и Бугарском, и да их присили да ударе на њу. Ово се сматра као неко „помирљиво решење српскога питања.“ Немачка у то време обећава да ће вршити своју савезничку дужност.

У септемару 1913. — кад су српске трупе држале неке стратегиске тачке у Арбанији — гроф Берхтолд је предлагао да се окупира Шабац и држи све дотле докле трупе не напусте те стратегиске тачке. А у октобру 1913. предао је ноту београдској влади са претњом да ће силом оружја затражити извршење овога захтева.

И тако су војнички кругови тражили у 1913. бар десет пута да се Србија нападне. А за време другог Балканског Рата они опет отворено кажу: „Ако дође до рата између Бугарске и Србије, ми можемо решити великосрпско питање“.

6. Аустрија позива Италију против Србије.

Један од несумњивих доказа — међу толиким другим — да је Аустро-Угарска хтела рат са Србијом, јесте и понуда коју је она чинила у два маха Италији да заједнички предузму дефанзивни, превентивни рат противу Србије. Први пут је такав предлог бечка влада износила у пролеће 1913., позивајући Италију „да заједнички истерају Србе и Црногорце из Скадра“. Други пут је такав предлог дошао из Беча Министру Иностранних Дела италијанске владе када се прилазило закључивању одредаба Букурешкога Уговора од 1913.

У очи самога дана када ће потписати мир делегати краљевина Србије, Грчке, Црне Горе, Бугарске и Румуније, италијански Министар Спољних Послова, маркиз Сан-Ђулиано, телеграфише овако председнику италијанске владе, Ђолитију: „Аустрија је саопштила нама и Немачкој намеру да нападне Србију; она обележава то као дефанзивну акцију, и нада се да ће и Тројни Савез то сматрати као *casus foederis*, што по моме мишљењу не може бити. Ја сам покушао да са Немачком одвратимо Аустрију од ове акције; може бити потребно да ми не примимо ту одбранбену акцију, и да, према томе, не постоји по нашем мишљењу *casus foederis*.“ — На ову депешу, на сам дан потписа Букурешког Уговора, 10. августа 1913., Ђолити одговара Сан-Ђулијану: „Ако Аустрија нападне Србију, онда не наступа *casus foederis*. То би била њена лична акција, а не одбранбена; јер нико није мислио да Аустро-Угарску нападне. То треба изјавити Аустрији на најјаснији начин; ваља се надати да ће Немачка предузети акцију да Аустрију склони да одустане од те врло опасне пустоловине.“

У време ове аустро-угарске акције по бечким банкама прикупљало се звечеће злато; све иностране хартије од вредности претваране су на најбржи начин у злато. Све веће бечке банке су спремале евиденцију злата и страних вредности, и предавале их

врло поверљивим путем, шефу Ротшилдове групе банака. Једновремено с овим прављена су тајно и јавно испитивања по Аустрији о организацији исхране војске на фронту, позадине и грађанства које није мобилисано. То је био исто тако један од најсигурнијих знакова да се рат спремао.

Србија је, међутим, одмах чим је ликвидиран други балкански рат, настојавала да с Аустро-Угарском уреди све своје привредно-трговачке односе. Србија поново покушава оно што је покушано у новембру и децембру 1912. преко чешкога политичара Крамаржа, а нарочито преко Масарика, тада професора прашкога университета, члана бечког Парламента, и браниоца Србије и њених права, који се јавио као посредник између наше и аустро-угарске владе. Тада је председник српске владе желео да се види са грофом Бертхолдом ради претресања свих отворених питања између Аустро-Угарске и Србије. Услови Србије за то били су ови: „а) Србија је привредно и политички независна, али може бити у најбољим односима са Аустро-Угарском; б) Деоба Арбаније, али кад Аустрија хоће аутономију Србија пристаје; в) Излаз на Јадранско Море и потребан коридор до тога излаза, с обавезом да га никад не утврђујемо и стављамо на расположење другој држави; г) добар трговински уговор за Аустрију, удео у зајму, смањење царине, набавке. Ако то не може да се постигне, Србија ипак неће силом ништа радити за излаз на Јадранско Море; везаће се за Солун, причврстиће Балкански Савез, и неће од Аустрије ништа куповати“. У новембру и децембру 1912. аустро-угарски Министар Иностраних Дела није желео тај састанак; у септембру 1913. га је примио. И на томе састанку у Бечу су додирнута сва та питања. Али, за бечку владу главно је било питање о Арбанији, из које су непрекидно упадале оружане чете у нашу земљу, и, како се тада мислило, по наговору католичких агитатора и аустро-угарских консула. Наша војска је због тога морала да чува добро границу, да је прелази, и најзад, да заузме неке

стратегиске тачке у Арбанији, те да брани нашу позадину, све наше пограничне вароши у Јужној Србији од пљачкања и разбојништава. После састанка у Бечу између председника српске владе и грофа Берхтолда очекивало се да је све упућено, па и ово арбанско питање, на редован пут. Али, после две недеље дана, и захвљујући највише грофу Берхтолду, дошао је опет један ултиматум из Беча: да београдска влада повуче војску са стратегиских тачака на српску границу у року од осам дана. Влада српска је повукла војску пре одређенога рока, у уверењу да чини једну добру ствар. Басна о српском јагњету што мути воду бечкоме вуку, која је за време анексије Босне и Херцеговине постала у Европи популарна, још увек је била актуелна и поучна.

7. Србија хоће добре односе.

Може се тврдити да су све српске владе које су се мењале од 1903. до 1914. желеле да се с Аустро-Угарском нађе неки споразум, и да се створи неки програм за уређење редовних суседских односа. Влада Љ. Стојановића 1905—1906. покушала је то; те године је група радикала опозиционара донела сличну одлуку, па је Н. Пашић, по одлуци Главног Одбора Радикалне Странке, пошао у Беч да се састане са грофом Голуховским. После балканских ратова израђен је био озбиљно један програм за сређивање наших односа с Аустро-Угарском. Бечка влада дала је свој програм, који је био дуг и захтевао времена за извођење и увођење. У томе програму су, као што је раније поменуто, била и ова питања: питање железничких тарифа; питање нашега извоза стоке и хране преко Сплита железницом Ужице - Вардиште—Сплит; па каботаже аустријских и маџарских бродова у нашим прибрежним пристаништима; затим, железничке везе на Кленак—Шабач; градње железнице Пожаревац—Неготин; питање школских књига; рударских концесија; откупа Источ-

них Железница; нових конвенција за разне гране државне управе, ит.д.

Преговори о железничким ставовима, о тарифама, и о откупу Источних Железница били су врло активно вођени у Бечу. Аустро-угарски делегат гроф Викенбург, ретко педантан преговарач, тражио је много. За откуп Источних Железница, које су пре рата биле својина једног францускога друштва, било је нарочито тешкоћа. За време балканских ратова Аустро-Угарска је била откупила већи део ових акција, које су се налазиле у рукама Швајцараца. Српска влада је тражила да откупи железницу Ристовац—Ђевђелија и пругу Косовска Митровица—Скопље, али на ту ствар нису тако лако пристајали у Бечу.

Поводом овога питања српски посланик у Бечу је имао један нарочити разговор са немачким амбасадором у фебруару 1914. Он је барону Чиршком, који је имао велики утицај на аустро-угарску владу, изложио питање о откупу онога дела Источних Железница, који је према уговору и миру остао на српској територији, и молио га да дејствује на грофа Берхтолда да се ствар реши повољно. Из тога конкретног разговора развио се један други, општи, о српско аустријским односима. Чиршки, који је служио у Србији као секретар немачког посланства у доба краља Милана, и био са њим на доброј нози, закључио је цео разговор са српским послаником овако :

— Између вас и Аустро-Угарске не могу стварити ићи добро све дотле докле не буде рата. Аустро-Угарска мора најпре ратом умирити Србију, па тек онда све послове лако свршити са вама....

Овај исти немачки амбасадор казао је једном приликом француском амбасадору у Бечу А. Димену: „Ја сам толико уверен да треба прегазити Србе, да се не бих бојао да, и без упутства моје владе, приволим Аустрију да иде напред“.

Аустро-Угарска је спремала рат против Србије. Српска влада и њени посланици на страни, наро-

чито посланик у Бечу, добијали су са свих страна, из пријатељских, па и из равнодушних извора, опомене о томе припремању. Камарила на двору Фрање Фердинанда и њена штампа као и војничка партија то су сада испољавали све јасније. Сам шеф Гл. Генералштаба, барон Конрад фон Хецендорф, није то крио. Једном приликом је он поновио, готово од речи до речи, оно што је немачки амбасадор, фон Чиршки, казао српском посланику. Један добар пријатељ Србије, белгиски посланик у Бечу, гроф Дидзел (који је дуго времена пробавио као посланик у Србији, и чији је син узео за жену кнегињу Наталију, удовицу кнеза Мирка, другог сина црногорскога краља Николе), у неколико махова опомињао је српскога посланика на то шта се спрема Србији. Он је, по великом изузетку, са баварским послаником бароном Тухером имао у Бечу приступа у највећим круговима аустриским, и био је врло добро обавештен о свему, па и о томе. Српском посланику у Бечу је два-три пута и лични секретар Билинскога, аустро-угарског заједничког Министра Финансија, Г. Божо Черовић, напомињао да се спрема рат Србији. Приликом свога кратког бављења у Бечу, и грчки председник владе, Е. Венизелос, иако не сасвим отворено, ипак довољно јасно казивао је српском посланику у Бечу да су у Бечу постали ратоборни и да се треба добро пазити.

У Арбанији, у марту 1914. Аустро-Угарска истиче и поставља за владара новосковане државе Арбаније, за *шкийетарскога мбреша*, Вида, немачкога кнежића, некога сиротога рођака румунске краљице Кармен Силве. Тај нови успех, — који је у Бечу нарочито добро прослављен на двору грофа Хараха, једнога од присних пријатеља аустро-угарскога престолонаследника Фрање Фердинанда, који га је пратио пред атентат у Босну, — није био дугога века. У месецу мају исте године кнез Вид и кнегиња Софија беже из Арбаније, и то тако да им се цела Европа смејала. И овај нови неуспех грофа Берхтолда донекле је забележен на рачун српски;

Србија је била крива и за то, иако се зна да кнеза Вида нису хтели ни Арбанаси ни Италијани.

8. Припремање за рат.

У месецу мају између бечког Министарства Спољњих Послова, Белвелера (двора Фрање Фердинанда), Војног Министарства и Главнога Генералнога Штаба Аустро-Угарске, воде се свакодневни разговори; на састанцима саопштавују се извештаји из унутрашњости царевине и из Европе. Извештаји из унутрашњости, нарочито из покрајина у којима су живели Срби и Хрвати, били су неповољни по углед, достојанство и веру државне власти. Из Босне и Херцеговине генерал и гувернер Босне и Херцеговине, Потторек, слао је у Белведер врло црне извештаје, и непрекидно тражио „јакe мере“. По српским школама код омладине мушке и женске бујао је национализам; међу омладином се осећала потреба за организовањем; школске и полициске власти су имале већ доказе да постоје и тајне организације. Организације су биле двојакe: једне револуционарне, а друге културне: а обе националистичке, и већ доста југословенске. Универзитетска омладина у Бечу и у Прагу била се већ толико осмелила да је нескривено, било на седницама својих ђачких дружина, било на забавама, на састанцима, претресала питања о распаду Аустро-Угарске Монархије. Старији људи, који су и сами некада припадали ђачким дружинама у Бечу и у Прагу, ишчуђавали су се у 1914. години овоме раду. Онима који су познавали Отоманску Царевину долазила је у памет сличност положаја и рада разних народности у Двојној Монархији, где је било: Срба, Хрвата, Словенаца, Русина, Пољака, Словака, Чеха, Мађара, Немаца.

На саветовањима између заједничких Министара Војнога, Спољњих Послова и Финансија, Председника угарске владе, шефа Главнога Генералштаба и аустро-угарскога наследника престола, надвојводе Фрање Фердинанда — којих је бивало све чешће,

— већ је у пролеће 1914. донесен закључак да се мора ратовати са Србијом. Сви су се они слагали у томе да се може не само наставити унижавање, него да може доћи и опстанак Монархије у питање, ако се не предузме превентивни рат против Србије. Зато је требало припремити земљиште, и то понајпре у Берлину. И у Берлину су се спремали за рат, али су тражили згодан повод за тај рат. Материално, Немачка је била готова, али дипломатски још не. Жеља Немачке је била да, на случај европскога рата, овај локализира, и свакојако одстрани учешће Велике Британије у рату. Све је показивало да ће Енглеска бити уз Француску кад дође до рата; међутим, у Берлину се веровало да ће Велика Британија остати неутрална, ако се рат тако удеси да Немачка не буде изазивач. Ранији разговори аустро-угарских дипломата у Берлину са немачким одговорним чиниоцима о питањима превентивног рата, остављали су утисак као да Немачка не допушта рат противу Србије из зебње да ће Беч имати тешкоћа са Краљевином Румунијом. Између Румуније и Србије постојао је, уз Букурешки Уговор о Миру, од 1913., и један тајни споразум, који је био нека врста гарантнога уговора за одржање Букурешкога Уговора.

На тим састанцима била је донесена одлука да се за немачку владу, пре за немачког цара, припреми један прегледан извештај у коме ће се изложити аустро-угарска теза о превентивном рату против Србије. У то време је позван у Министарство Спољњих Послова за шефа политичкога одељења гроф Форгач, бивши аустриски посланик у Београду, познат са фалсификованих докумената, прављених у Београду, чувених у т. зв. „Фридјунговом Процесу“, на коме је аустро-угарска дипломатија претрпела светску поругу. Грофу Форгачу је било намењено да при изради овога мемоара највише сарађује. Он је, „добро познавао српско питање“, а био је и сам присталица ратне политике на Балкану.

Овај мемоар је био опширан. У њему се у

главном говори о промењеноме положају Румуније. Други балкански рат је створио сасвим другу ситуацију на Балкану. Отоманска Империја готово и не постоји више у Европи; Србија је сад јача него икада; Бугарска је сужена и оборена; најгоре стоји са Румунијом. Откако се умешала у балканске послове и решила спор међу савезницима, Румунија окреће лице од Беча, од Тројнога Савеза, иако је она његов један члан. Сад се чак ни краљ Карло I, иако је несумњиво краљ од своје речи и одан Хоенцолерн Немачкој, не устручава да говори у четири ока како Румунија мора отсада водити политику одрешених руку.

— Ја ћу чинити све што могу док сам жив, говори Карло I, да спречим моју војску да ратује против Аустро-Угарске, али ја не могу да радим противу садашње воље Румуније. Ако дође до аустро-рускога рата, наш уговор (аустро-угарско-румунски о савезу) неће вредети ништа. Русија неће морати да шаље војску на Румунију, али Аустро Угарска ће морати добро да чува своју границу у Трансилванији.

Гроф Чернин, аустро угарски посланик у Букурешту (доцније под царем Карлом заједнички Министар Иностраних Дела), категоричан је у своме тврђењу да се расположење у Румунији променило према Тројном Савезу, и према Аустро-Угарској. Румунски краљ се оријентише према Београду и Србији; то је његово тадашње расположење.

Откуда та промена у Румунији, то бечкој влади није јасно. Она мисли да су главни разлози у антирумунској политици мађарске владе у Трансилванији, у промењеном стању на Балкану, и све јачем и све бољем положају Русије. Овome треба тражити лек, али само какав и који? Да ли треба припретити Румунији једним аустро-српским приближавањем, или јој обећати проширење Добруџе, или примити посредништво букурешке владе за измирење Србије и Аустро-Угарске? Гроф Берхтолд је уверен да то није за Аустро-Угарску, да то

неће водити ничему. Србија је непомирљиви противник Монархије, и зато треба то одбацити. Дати још Румунима нешто од Добруџе, то значи уништити Бугарску, — а бугарски краљ је одавно тражио да га приме у Тројни Савез. Зар не би било боље да се на Балкану створи нова Балканска Лига? Аустро-Угарска би направила савез са Бугарском, а гледала би да у тај савез уведе и Турску. На тај начин би се ојачао Тројни Савез, и добио, место једног непоузданог члана, Румунију, два сигурна и војнички врло јака савезника, Турску и Бугарску. Знајући колико немачки цар верује у свога синовца Карола Румунскога, гроф Берхтолд не искључује могућност да се и Румунија задовољи и задржи у савезу. Тиса, свемоћни председник угарске владе, могао би да учини неке јаче уступке Румунима у Трансилванији. За бечку владу је несумњиво да би се овој новој балканској комбинацији придружиле Грчка и Арбанија, на чијим престолима седе два германска принца.

Овај мемоар је био дотериван више пута, а завршавао се једним позивом Немачкој да на време и свом снагом помогне аустро-угарску политику на Балкану. А, то се већ зна, аустро-угарска политика на Балкану је у томе, да се покваре планови и утицај Русије, која, са Француском, тражи Цариград и цело Балканско Полуострво. Француска тражи економске користи из те агресивне панславистичке политике православне Русије.

9. Царски договори.

Ни цареви немачки и аустриски нису седели скрштених руку.

У марту 1914. цар Виљем и Фрања Јосиф воде разговоре. У овим разговорима учествује и гроф Берхтолд. И њихов разговор се врти око „изгубљенога члана Тројнога Савеза“, око Румуније. Гроф Берхтолд, под утиском сигурних обавештења из Букурешта грофа Чернина, стално говори да је Руму-

нија изгубљена за њих. Немачки цар никако не верује да ће Карол I издати своје савезнике; напротив, он мисли да ће остати веран борац противу надмоћности словенске Русије. Цар Виљем прима на себе да одржава везу између Беча и Букурешта, али треба да се само Мађари уразуме, да они попусте Румунима у Трансилванији. Тиса се често помиње у овим разговорима; он се јавља као одлучни противник сједињења између Србије и Црне Горе. (У то доба је црногорски посланик у Београду, Лазар Мијушковић, добио мисију да са српском владом преговара за уједињење Србије и Црне Горе.)

— Ми никад не можемо дати Србији, казао је гроф Тиса, да изађе на Јадранско Море. Уједињење Србије и Црне Горе је могуће само онда кад Црна Гора уступи Арбанији своју обалу на Јадранском Мору, — Бар и Улцињ.

Немачки цар се састајао у ово време са надвојводом Фрањом Фердинандом, најпре у Бријони, па у Мирамару, па последњи пут у Конопишту у Чешкој.

У Мирамару, у априлу 1914., цар Виљем саопштава своје разговоре са аустриским царем, и слаже се са Фрањом Фердинандом да Грчка, Турска и Румунија морају бити уз Тројни Савез, јер су се Словени „јакко избеобразили“. О Србији се говори мало, али увек још тако да Србију треба, као рускога агента на Балкану, ако не уништити, а оно првом приликом ослабити.

Последњи састанак између аустро-угарскога наследника престола Фрање Фердинанда и цара Виљема био је 10. јуна у Конопишту. На томе састанку биле су расправљене многе ствари, а поред питања о аустро-угарској морнарици још и о општој ситуацији у Европи, а нарочито питање о положају на Балкану. Немачки Министар Спољњих Послова, Јагов, каже о тој посети: „Наследник престола желео је да покаже своме царском пријатељу *долину ружа* на своме имању у Чешкој, које је више волео него и једно друго имање“. Белгиски посланик

у Берлину је ту посету окарактерисао овако: „За време овога царевога излета у Конопиште, немачки амбасадор у Лондону добио је наредбу да умири лондонску владу што се у пратњи царевој налази и велики адмирал фон Тирпиц; та посета нема никакав војнички циљ“. Ко би још веровао да је велики адмирал Тирпиц — онај који је за време Светскога Рата био за подводни рат без милости — отишао у Конопиште само зато да мирише чешке руже?

Из депеше коју је немачки посланик у Бечу, фон Чиршки, упутио у Берлин, то се донекле види. „Грофа Берхтолда је позвао надвојвода Фрања Фердинанд, после одласка Њ. В. Цара. Министар ми каже да је Њ. Ц. и К. В. наследник врло задовољан посетом царевом. Они су претресли сва питања, и у њима су потпуно сагласни“. Из забелешке коју је сам цар Виљем II ставио својом руком на овоме бечкоме телеграму, види се да је било говора о томе да се Румунија одвоји од Србије и од Русије. Гроф Тиса није испунио обећања да ће Румунима у Трансилванији дати велике уступке. Он им није дао ништа друго него лепе речи. Због тога цар Виљем ставља ове речи на телеграм свога бечкога посланика као примедбу: „Тиса не може због своје политике, која у румунском питању утиче на спољњу политику Тројнога Савеза, доводити у питање ову последњу“. Фрања Фердинанд је још енергичнији: „...Не треба гледати шта раде оне... у Пешти, где сваки ради против Аустрије. Тиса је диктатор, ради кога ће се ствари споља заплести. Не да Румунима у Трансилванији ништа, па због тога Монархија може изгубити Румунију као савезника“...

После овога састанка у Конопишту, у Бечу се пожурише с израдом онога започетог мемоара за немачку владу. Текст је дефинитивно утврђен. У њему су три тачке: Румунија, Србија, Русија; прва и трећа су главне. Питање о држању Румуније је на широко изложено, па се завршава овако: „Али очигледно је да досадашња тактика мирнога очекивања и пријатељских прекоревања није имала же-

љенога резултата: удаљавање Аустро-Угарске и Румуније није успорено: напротив, оно се убрзало... И зато се не очекује ни у будућности каква промена на боље.“ Гроф Берхтолд овако говори, јер се сећа извештаја аустро-угарскога посланика у Румунији грофа Чернина, који на једном месту помиње речи краља Карола: „Сем мене и дворскога особља нико није за вас, и варате се да ћемо бити уз вас на случај аустро-рускога рата... Не, ми ћемо чекати да видимо која ће од вас две победити, Русија или Аустрија, па или да добијемо Бесарабију, или Трансилванију...”

На дан 15. маја 1914. немачки амбасадор говорио је посланику Румуније у Риму: 1) да је одлучено да се Источна Европа преустроји, па макар и по цену општега рата, који је био неизбежан; 2) да се Србија мора друкчије преуредити; оваква каква је није могла остати, и због учвршћивања Мађарске и због политике у централној Европи; 3) да је споразум са Бугарском већ у главном утаначен, али коначно ће бити уређен кад се буде видело како ће се држати Румунија, која је везана за Србију; 4) да су Централне Силе уверене да српско-грчка војна конвенција неће вредети у будуће; 5) да постоји озбиљан изглед за споразум са Турском; 6) да Румунија не сме остати уз Србију; ратовати уз њу значило би одвојити се од Беча, Берлина и Рима.

Две недеље дана доцније, опет, немачки посланик у Риму, фон Флотов, говори кнезу Гики о томе истоме предмету, са истом намером: да чује какво ће бити држање Румуније на случај рата са Русијом. А јуна 20., 1914., фон Флотов тражи од румунскога посланика да сазна, да ли на случај рата са Русијом неће Румунија да напусти Тројни Савез и приђе Русији.

— Није могућно да будете са Србима... Ви не можете бити против нас, — говорио је непрекидно пред сарајевски атентат немачки амбасадор у Риму.

И то је један доказ да је сарајевски атентат био само срећни случај који је давао несравњено јачу моралну базу за рат од других. Рат је био одавно

спреман. Раније се тражио изговор на Балкану, можда каква побуна у Маћедонији, док није дошло као поручено убиство у Сарајеву.

Српско питање се у утврђеном мемоару једва додирује. Али није то зато што је непријатељско расположење Аустро-Угарске према Србији уклоњено, него зато што су се и Берлин и Беч споразумели већ о судбини Србије; Берлин је примио гледиште Беча. Берлин чини тешкоће због Румуније, он хоће аустро-румунску слогу и споразум. Бечка влада неће више да чека, неће више да „прекорева пријатељски“, она хоће одлучно држање према Србији, Румунији и Русији.

Русија, — и то је друга главна тачка у овом мемоару — јесте опасност не само за Аустро-Угарску, него и за Немачку. Русија, уз помоћ Француске, иде за тим да „разбије војничку надмоћност Немачке и Аустро-Угарске, помоћним трупама балканских држава, и да изводи своју панславистичку политику да штету немачких интереса... И зато је гроф Бертхолд уверен да је, у садашњим приликама на Балкану, заједнички интерес и Аустро-Угарске и Немачке да стану на време и енергично на супрот овоме чему Русија тежи, што Русија методички изводи, и што се доцније, може бити, не би могло више уништити“.

Овај докуменат, на коме су радили помало сви на Балплацу: и барон Макијо, и Хојош, и нарочито Форгач, — који је био јако за рат против Србије, — био је готов 24. јуна 1914. године. Њега је сарајевски атентат затекао још у фијокама бечкога Министарства Спољњих Послова.

ОНИ КОЈИ СУ ТРАЖИЛИ РАТ.

1. Фрања Фердинанд.

После оне мрачне трагедије у Мајерлингу, где је 1889. наследник аустро-угарскога престола, Рудолф, платио главом, по дворском статуту аутомат-

ски је постао наследник Аустро-Угарске Монархије брат царев Карло Лудвиг. Овај стари надвојвода није сувише дуго живео као наследник. Смрћу овога Хапсбурга 1896., опет аутоматски, за наследника бива означен његов најстарији син Фрања Фердинанд. У породици многобројних надвојвода из дома Хапсбурга никад нико није сањао, да ће овај омалени и добро развијени официр, са мрким брчићима и породичним плавим очима, бити наследник престола у Двојној Монархији. Због тога нико није обраћао нарочиту пажњу на његово васпитање. Својој околини изгледао је он у младости пријатан, дружељубив, природан.

Фрања Фердинанд је био у ствари један чудан човек. Гроф Чернин каже за њега да је био неуравнотежен у свему, да је радио обрнуто од онога што су други радили. То је мишљење свих оних који су били ближи њему. Он је био напрасит; за најмању ситницу плануо би и долазио у безграничну јарост. Ова напраситост је тумачена на разне начине. Једни су мислили да је таква његова природа, мрачна и незадовољна; други опет да то долази због једне неизлечиве болести којој је тражио лека, и није га нашао; а трећи су говорили да је он раздражљив због још нерегулисанога положаја његове жене, војвоткиње од Хоенберга, коју је хтео узвисити до царскога престола, па му то није успевало. Четврти су знали, да је Фрања Фердинанд у младости трпео, јер су са њим рђаво поступали. Цар Фрања Јосиф је у кругу своје породице био сматран као прави тиранин.

У Бечу се много говорило о томе да је надвојвода Фрања Фердинанд озбиљно болестан; да ли од сушице или од сифилиса, то се није тачно знало. У лето 1913. године из високих чешких кругова, који су становали у близини његова дворца у Конопишту, тврдило се да су се код њега појавили знаци прогресивне парализе. Поводом тих гласова је британски посланик Картрајт, и сам парализован, правио, по наредби своје владе, испитивања. Фрања Фер-

динанд је добијао неизменично наступе страха и крвожедности. Кад би га спопали наступи страха, онда је имао привиђења и тада би из његових соба у Конопишту одјекивао револвер. Кад би опет наишли наступи крвожедности, онда би излазио у лов, у шуму, и убијао немилице дивљач. Једном приликом је из војничке манлихерке побио неких 200 које срна која друга звериња, и једнога хајкача. Другом приликом је био исекао цео свој купе у возу због некакве погрешке у вожњи. Ако би у ово време наишао неко који би му се противио, могао је доћи у велику неприлику. Такав је био случај са брнским адвокатом К. Овај преучтиви адвокат из Брна дошао је био у Конопиште послом. Кад су га увели престолонаследнику, адвокат га је нашао у потпуно празној соби где седи на поду и игра се са децом. Фрања Фердинанд га позва да седне на под, а како се сиромах адвокат снебивао да то уради, овај скочи на њега и изгура га, грдећи га, напоље. Случај крвожедности примећен је приликом његова бављења у Енглеској 1913. г. У једноме лову у Шкотској, он је бесно убијао дивљач натерану на њега, да су се сви, и званице и домаћин, следили видевши читаве камаре поубијаних животиња, које је аустро-угарски наследник престола чак и руком довршавао. Због напраситости и стари цар је имао често жестоких сукоба са својим наследником. Сваком пригодом, нарочито у питању дворскога церемониала, Фрања Фердинанд је покушавао да изради својој морганатичкој супрузи грофици Хотек, равно место међу надвојвоткињама. Једном таквом приликом цар је пао у несвест. Из владиних кругова тада се знало да је и брак Карла Франц Јосифа, будућег наследника, доцније цара аустрискога, био убрзан. Цела хапсбуршка породица је страховала да, ако случајно умре стари цар, — а њему је тада било 83 године, — престо не падне у руке једнога безумника, и морганатичке супруге са децом искљученом из наследства. „Лепа нам се будућност спрема у ово доба

највеће европске кризе“, говорила је ерцхерцогинја Марија Анунциата. А разочарани несуђени таст ерцхерцог Фридрих опет: „Он сваки час пада у јарост, спопада га беснило, а она га његова ненасита властољубива жена заслепила. Ко зна да он неће послати ђаволу Прагматичну Санкцију, наш статут, и поставити свога сина за наследника на престолу Хапсбурга“. Већи део његових слугу били су преобучени болничари који су били поред њега, са знањем његове супруге; она је, изгледа, знала какво је било стање њенога супруга.

Бивши француски посланик у Бечу, Алфред Димен, један ретко прав и добар човек као и дипломата, дао је описе своје прве аудиенције, код Фрање Фердинанда. Г. Димен је тражио пријем одмах пошто је био примљен од цара; одговорили су му да је наследник престола често дуже одсутан, али да ће га примити чим се прва прилика укаже. После пола године достави се полуслужбено француском посланику да се чуде у Белведеру (у двору Ф. Фердинанда) што још није тражио аудиенцију. Г. Димен потражи опет писменим путем аудиенцију, али добије исти одговор као и први пут. Тек после годину и по дана добио је позив, и то усмен, и на брзу руку. Једнога вечера упаде један дворанин у француско посланство, изађе пред посланика, и по наредби Ф. Фердинанда позове га да одмах престане у Белведер у аудиенцију код Ф. Фердинанда и војвоткиње од Хоенберга. Пријем је био врло обичан и баналан. Разговор се кретао о времену, здрављу, о деци, о Бечу и његовој околини. Паланчани би били на првоме сусрету, причао је Димен, овако досадни и збуњени. Престолонаследник је говорио доста рђаво француски. Француски посланик је мислио да је Фрања Фердинанд оваквим опхођењем хтео да покаже разлику и одстојање између једне старе монархије и једне републике.

Српски посланик је имао горе искуство. Њега наследник престола није никада примио. Он је у децембру 1912. тражио аудиенцију редовним путем,

писмено и усмено; одговорено му је само једном, да је Њ. Ц. Величанство на путу и да ће га примити кад се врати; и то је све. Доцније се он сретао са њим на Балхаусплацу, у Шенбруну, и у немачком посланству; увек га је мрко гледао и мерио, али никад није са њим говорио. Казивано је да посланика није трпео због његова антиаустрискога држања за време његова службовања у Министарству Иностраних Дела од 1903. до 1912., као дипломатскога представника у Софији, Атини, Црној Гори, Скопљу, и т. д.

Ф. Фердинанд је говорио брзо, све је отсецао, кратко, набусито. Због тога су неки мислили да је он у ствари стидљив човек и на тај начин скривао своју стидљивост. И он, и његова жена, и околина, говорили су да им је свеједно шта се о њима говори и пише у јавности. Међутим се зна да је на то био врло осетљив, јер су аустро-угарски представници у Београду били често због напада српских новина на њега врло љути, а француски амбасадор у Бечу причао је колико је Ф. Фердинанд био љут што су неки француски листови донели ове две шале на његов рачун. Један лист је писао како је генерал Хотекс (Ф. Фердинанд), не могавши да добије команду над својом женом, тражио да добије команду над војском. Други опет, како су његова породична осећања толико дубока да мисли непрекидно на сахрану свога стрица.

2. Женидба Фрање Фердинанда.

Чудна је била и његова женидба, као и он сам. Он је њу закључио на „леву руку“, оженивши се грофицом Софијом Хотек, од Хотекова и Вогнина, Чехињом-Немицом.

Грофица Хотек је била дуго времена дворска госпођица на двору надвојводе Фридриха и његове супруге Изабеле. Надвојвода Фрања Фердинанд је често долазио у кућу свога стрица у околини Братиславе и на Беље. На двору њиховом био је радо

приман, јер се мислило да ће он узети најстарију кћер надвојводе Фридриха. Нико на двору овога последњега, сем друге дворске госпођице, грофице Сечењи, — доцније грофице Ерентал, — није ни сањао да се Фрања Фердинанд удвара грофици Хотек. Грофица Сечењи обавести на време надвојвоткињу Изабелу о томе. Надвојводина супруга, која је волела Хотекову, дозове је пред себе и одмах је у очи запита:

— Је ли истина да ти се удвара кузен Франц? Да признаш, да ништа не скриваш...

Грофица Хотек одлучно порече да има ма чега у ствари. И ствар остаде на томе. Али, једнога дана, за време бављења породице надвојводине на мору, надвојвоткиња Изабела је нашла на поду један златни медаљон у једној од дворана. Медаљон се при паду отворио: у њему је био лик Фрање Фердинанда, испод којег су биле гравиране ове две речи: „Увек твој“. Медаљон је био својина грофице Хотек. После два дана прва дворска госпођица била је отпуштена. Фрања Фердинанд се после тога одлучи одмах да је узме за жену, што је најзад и учинио, после огромних тешкоћа код цара и код његових рођака.

Цар је био противан овој женидби. Кад је први пут за њу чуо, удар је био тежак, и за дуго времена није хтео да да свој пристанак. Али, видећи да тврдоглавство не попушта, пристао је, и зато се на Видов-дан 1900. у бечком Хофбургу Фрања Фердинанд писмено са царем, надвојводама, надвојвоткињама и државним великодостојницима, свечано обвезао да неће мењати никад хапсбуршки Домаћи Устав, и да неће тражити да његова деца дођу на аустро-угарске престоле. Овај акт абдикације доцније је озакоњен и у Аустрији и у Угарској. — Цар је био противан овој брачној вези и вајкао се: — „Баш мене све непоштедно гони на овоме свету.“ Цар се бојао странкиње нижега рода и њених сплетака и раздора и у народу, кад су већ унети у царску кућу. Бечки владика-викар Д-р

Г. Маршал, стари исповедник ерцхерцога Карла Лудвига, — покушао је да одврати Фрању Фердинанда од ове женидбе. Он је то радио и у своје и у царево име. Стари бискуп је имао о грофици Хотек рђаво мишљење. Он је њу сматрао као безгранично славољубиву. — „Срећа је велика што не знамо, говорио је он, шта се све у њеној глави кува; ала куд циља види се по томе, што она тврди да је њој провиђење одредило велику улогу за Хапсбуршку Монархију!“ — Бискуп Маршал је, светујући Ф. Фердинанда или да се одрече жене или престолонаслеђа, додао: — „Ако већ толико полажете на њу, узмите је себи за милосницу.“ На ово му је ерцхерцог показао занавек врата.

Његов брак је постао прави пакао и за њега и за двор. Цела земља је била подељена у два логора: један за њу, други против ње. Цео двор, сва царска породица је била противу ње; а Мађари су били мишљења да она може бити краљица мађарска, макар и била удата на „леву руку“.

Војвоткињу Хоенберг, — тако је била њена званична титула кад је у Сарајеву погинула, — њени ближи познаници обележавају као паметну, тактичну, а Фрању Фердинанду као човека „под папучом“. Француски амбасадор у Бечу, А. Димен, дао је овакву слику ове жене. „Војвоткиња од Хоенберга није никако одговарала жени, која је, на онако романтичан начин постала, и против државних интереса, жена наследника престола. Уместо лепоте која заноси, убија, потчињава, место некога очаравајућега, загонетнога, тајанственога лица, ова представница чешкога племства била је једна јака и подебела Швабица округла лика. Њен поглед је био обичан, без сјаја и пакости, налик на стотине оних уважених васпитачица којима се поверавају деца или управа над кућом... Кад је почела говорити, — а говорила је француски са мношћом, — ви дело се да није било у њеној глави много идеја“.

У Бечу су је сматрали уопште као велику сплеткашицу, јер је умела да ради што хоће с му-

жем, који је изгледао себи деспот у кући. Али, у исто време, њих обоје су сматрани као пар који се најбоље слаже. Обоје су били врло побожни, готово занесени католици. Католички кругови у Француској, у Италији, у Аустрији и у Мађарској, сматрали су Фрању Фердинанда као наду католичанства, као право „Апостолско Величанство“. У јуну 1912. он оставља маневре да присуствује еухаристичкој процесисији за време еухаристичког конгреса. Лебланк, генерални версаљски викар, прича да је, од радости што је овај ултра-католички скуп испало добро, Ф. Фердинанд плакао. Плакала је и војвоткиња Хоенберг кад је говорила о вери и верском васпитању своје деце. Он је сањао не само о једној великој Аустрији, него и о једном великом католичкоме царству у Средњој Европи, између протестантске Немачке и православне Русије. За њега су били непријатељи цркве и непријатељи отаџбине. За њега су била највиша и највећа награда кад је чуо речи Св. Оца: — „Сине мој, ти си наша главна узданица у Европи“. Зна се да Фрања Фердинанд није трпео све оне који су проповедали политику *Los von Rom*, слободне зидаре и све некатолике. Своја три детета, Макса, Ернста и Софију, васпитавао је у истоме духу. У томе погледу његов дом се није разликовао од дома каквога Тиролца или Коротана: сви црквени обреди и верски прописи били су поштовани и испуњавани, чак и строже него по католичким селима међу обичним сељацима. — Из овога доба ишле су многе приче, које још лепше осветљавају ово расположење верско. Једном приликом позван је у двор Конопиште један аустриски књижевник, Ш. Он је дошао доцкан увече: са станице су га одвели у двор, и у његове одаје. Кад га је слуга наместио, он му је казао: — „Служба божја је сутра у 6 сахата изјутра у капели Њ. Ц. Височанства.“ Сутра ујутру опет слуга закуца на књижевникова врата: „Служба божја почиње кроз по сата.“ Књижевник се окрену на другу страну и продужи спавати. Кад је устао и обукао се, дође

слуга па му рече: „Ваш воз полази кроз по сахата, и кола вас чекају доле.“ — Другом приликом, за време маневара, ове су морале бити прекинуте у недељу ради службе божје. Надвојвода Фрања Фердинанд је позвао све официре, па и шефа Главнога Генералштаба Хецендорфа, на службу. Ради послова барон Конрад Хецендорф није узео овај позив озбиљно, и због тога га је сутрадан наследник престола ословио пред официрима осорно: — „Камо вас на миси?... Кад ја могу, морате и ви на њој бити!“ Због овога је Конрад давао после оставку.

Обоје су били добри домаћини, пазили су на сваку парицу. Домаћи рачуни су били увек прегледани.

— Кад не бисте стављали у рачуне већу суму него што ствари коштају, откуд би ваша кћи могла имати опет нов шешир? пребацивала је, прича се, војвоткиња своје главне кувару један „рачун од пијаце.“

У Аустрији је био обичај да се млађима о новој години дају поклони. Та радост је била мала код млађих на двору Фрање Фердинанда, јер поклони беху мале вредности.

Утврђено је да су обоје били претеране тврдице. Они дипломатском телу никада нису давали какве гозбе; врло су слабо примали свет и нерадо ишли коме. Да ли је то било у природи ове „домаћице“, како су је из пакости крстили њени суплеменици Чеси, или је то била потреба да се што више заштеди за децу, која по дворском статуту нису могли наследити ни добијати из царске касе ништа? Или је то било у природи Ф. Фердинанда? Или, можда, страх од цареве суревњивости?

3. Народна расположења.

Фрања Фердинанд није био популаран. Пре свега, није сам умео са народом да се опходи, затим није ни смео од старога цара, који није трпео, нарочито под старост, да се дира ни у најситније

прерогативе његове; најзад није имао, то је било опште мишљење — слободоумне погледе на ствари у држави, и није крио своја лична расположења према личностима и према народностима у Хапсбуршкој Монархији. Његова верска расположења, нарочито, нису му стицала много пријатеља. Отуда је наилазио на хладноћу и нерасположење.

Крајем 1906., војничка партија, која се купила око Фрање Фердинанда, успела је да приреди маневре у Далмацији, којима је био циљ да се „Италијани баце у море.“ Маневарски задатак је био овај „Италијани су се искрцали на обалу и ушли већ дубоко у земљу, аустриска војска из Херцеговине их гони и баца у море“. Маневрима је руковао сам Фрања Фердинанд; али оне испадну сасвим рђаво, и командант је био врло љут. Његова љутња је била у толико већа што је имао као госта Данила, наследника Црне Горе, која је у то време била запливала у италијанске воде. А да би ствар била још непријатнија, Дубровчани дочекају кнежевића Данила при искрцавању у Груж са великим одушевљењем. Међутим је долазак аустро-угарскога наследника престола био извршен у највећој тишини; ни једно „живео!“ се није чуло. Изгледало је да се дочекује мртвац. Па онда, докле је Фрања Фердинанд примао дубровачка изасланства, дотле се по тесним дубровачким улицама проламало клицање Црној Гори. Истога вечера требала је да буде бакљада и ватромет. Околина Фрање Фердинанда се била озбиљно забринула да том приликом, кад се он појави са принцом Данилом, народ опет не почне поздрављати усклицима црногорскога наследника престола, и зато се договоре сви да, пошто пото, стрпају у кревет кнежевића Данила. Кад је увече дошао на свечану вечеру, прво га Фрања Фердинанд ослови речима. — „Ви рђаво изгледате.“ — „Никад се нисам боље осећао“, одговори Данило. — „Ви треба одмах да легнете и да пошљете по лекара“. — Сад прискочише у помоћ и други, и принц Данило буде силом испраћен у постељу, а

Фрања Фердинанд остаде да отвори ватромет и дочека бакљаду са балкона општинске куће. Али ни то није помогло: Дубровник се решио да ћутањем дочека, одстоји, и испрати наследника аустро-угарскога престола. Овај догађај је скупо стао полицију и грофа Бека, шефа Гл. Генералштаба; они су отишли у пензију због рђавога дочека у Дубровнику и рђавих маневара.

Италијане и Мађаре није трпео, иако је знао да су Мађари били готови признати његову жену за краљицу Угарске. Имао је неку одвратност према њима. Њих је у исто време сматрао као опасност по државу. Њихову политику према народностима није никако разумевао. Она га је доводила често до јарости. У свима његовим разговорима са немачким царем пред почетак рата, увек је критиковао и нападао мађарску политику према Румунима у Трансилванији и ситничарску политику према суседним државама.

— Нису имали укуса што су уопште долазили у Европу, — казивао је једној депутацији Словака, који су дошли на жалбу против мађарскога режима.

Како је стајало са другим народима, тешко је рећи. Фрања Фердинанд је имао обичај да сваку нацију, нарочито у приснијем кругу пријатеља, грди. Говорило се врло много да је он био највише наклоњен Чесима, али и ту се не може нешто поуздано тврдити. Говорило се како ће он Чешкој, кад постане цар, дати неки нарочити нови сјај. Међутим, чини се, да је њега више интересовао његов лични сјај и престиж владоца, његове власти, него народни велики углед. На годину дана пред сарајевски атентат, он се интересовао за церемониал при крунисању чешком круном. За чешки народ се често чуло из његових уста: „Проклети Пемаци!"; њему је било непријатно да се говори чешки око њега, а и сам је знао једва неколико чешких речи.

Гроф Чернин каже да Фрања Фердинанд није био нерасположен према Србима. Он тврди да није био против њих. Али, међу свима Србима владало

је мишљење да он хоће рат и да је против Срба. Колико је писцу ове књиге познато, он је био за политику „боцкања“ против Срба. Д-р Ст. Данев, делегат владе Ив. Гешова, који је у новембру 1912. разговарао са њим у Пешти, говорио је по повратку, да Ф. Фердинанд није против Србије, и да Аустро-Угарска неће рат против ње. О овоме има потврде и у писму које је упутио војводи витембершком у почетку фебруара 1913.; у писму каже, да је он строго против рата са Србијом. „Шта ће добити? Неверне поданике и шуму од шљива!“

Према Загребу је Фрања Фердинанд био наклоњен. У борби коју је будимпештанска влада водила противу Хрвата, Фрања Фердинанд је био на страни Хрвата, иако није тада био моћан. Нарочито је био љут у оно време кад је царовао по злу познати Цувајев режим. Он је на Хрвате гледао као на помоћнике у борби противу Мађара, али и противу великосрпскога Београда. Хрвати су сматрани као одани цару, као католици су имали његово пуно поверење. Са њима је рачунао на освајање Балкана, па и на покатоличавање балканских Словена. У његовој околини, у војничкој партији, у католичким круговима — и у католичкој штампи, нису трпели Србију.

Јевреје није много марио. То је сигурно зато што је он био католик, али још више због тога што је пештанска штампа — сва у јеврејским рукама, — поштравала национални мађарски шовинизам. У данима доброга расположења, он је у друштву са својим познаницима пуштао да се грди „пештанска чивутарија из Јуда-Пеште“. Па ипак, ово није сметало да, кад је почео правити, по договору са Берлином, пропаганду за већу јадранску флоту, позове барона Ротшилда и замоли га да га он помогне у томе послу. У своје време то је био читав један догађај.

Изгледа да је његова симпатија за Румуне и Словаке била врло велика. Они су му били симпатични због борбе противу Мађара. Румуне и Руму-

нију тако исто је имао у доброј успомени. Ни једна његова политичка комбинација није била без Румуније. Насупрот других, он је био зато да се са Румунима покуша све, пре него се прекине. Рачунао је да ће цар Виљем II изгладити несугласице између Аустро-Угарске и Румуније због Трансилваније. У априлу 1913. год. писао је Ф. Фердинанд папском нунцију у Бечу, грофу Скапинелиу, о постављању унијатскога владике за хајдудорошку епископију. За владiku у њој требало је да буде постављено једно свештено лице румунске народности из Ердеља; али мађарска влада је хтела да постави Мађара у тој дијецези баш зато што је она имала претежно румунско становништво. Влада је предложила преко цара једнога Мађара и римска курија њега и изабере за бискупа. Кад је сазнао за то, Ф. Фердинанд покушао је да избор поквари, и зато је писао Скапинелиу једно врло оштро писмо. „Ја сам несумњиво добро „чедо“ римске цркве, али кад је реч о једном основном праву народа, чијом ћу судбином једном, божјом помоћу, управљати, онда немам никаквих обзира, и нећу се стидети да и са Св. Оцем прекинем, кад он ради онако како не одговара добру мојих будућих поданика.“

4. Војничка партија.

Фрања Фердинанд, „надвојвода од Аустрије-Есте“, био је душа војничке партије у Аустрији. Цео његов живот као наследника престола био је највећим делом посвећен војсци. Он је чинио све да аустро-угарска војска добије стари углед и вредност. Између Фрање Јосифа и њега око тога је била борба; дуго времена цар није давао да се дира у стари војнички апарат. Цар је имао велико неповерење према новим стварима, али и према људима. Цар, на пример, никако није могао да гледа барона Конрада фон Хецендорфа, шефа Главнога Генералштаба, кога је Фрања Фердинанд непрестано истицао мимо друге добре официре. Једном постављен,

после маневара 1907. у Корушкој, 1908. у Чешкој, 1909. у Тиролу, цар га је ипак сменио. Војници и стока, после тих маневара, били су потпуно истрошени. Кад их је цар видео како леже по улицама и путу готово без живота, узвикнуо је: — „Шта се учини од моје војске!“ Па ипак је цар после балканских ратова оставио главну команду над војском своме наследнику, поставивши га за главнога инспектора целокупне војске, а барона Конрада за шефа Главнога Генералштаба. Цар се није варао: рат је показао да је Конрад био добар професор тактике, баш као и чувени аустриски генерал Бенедек који је изгубио битку на Садови 1866., али да је био недорастао да води рат.

Заузимање Фрање Фердинанда за војску долазило је више на подстицај из Берлина, а нарочито онда кад је решено да се не чека 1916. година. У Потсдаму је било смишљано да треба изазвати светски рат пре него Русија буде војнички спремна, — а то је требало да буде 1916.—1917. Од балканских ратова нагло се почело трошити на војску и морнарицу. Шкодина фабрика топова и Вајтхедово бродарско предузеће у Трсту 1912. и 1913. давали су велике дивиденде својим акционарима, међу којима је било много аустриских официра. Иако је толику пажњу обраћао војсци, Фрања Фердинанд није био добар организатор, а сигурно никако добар психолог; он није познавао људе-официре; волео је њихову активност и оне што „гурају напред“.

Пре него је цар Виљем успео да веже за себе Фрању Фердинанда, овај је био више противу рата, чак и противу веза са Немачком. Њему, представнику једне седам векова старе династије, баш као и његовом стрицу цару Фрањи Јосифу, властољубива пруска династија није била прирасла за срце. У дипломатским круговима знало се да је Фрања Фердинанд чак мрзио Виљема II. Гроф Ламсдорф је причао да је за време свога бављења у Мирцштегу (1903., када је рађен чувени руско-аустро-у-

гарски програм за реформе у Мађедонији) ерцхерцог Фердинанд врло увредљиво говорио о немачкоме цару. — „Није било једне тешке увреде којом није почастио Виљема II,“ каже овај нејаки руски министар Иностраних Дела. Аустриски посланик, а под царем Карлом и канцелар гроф Чернин, у једном разговору са шефом аустро-угарскога Гл. Штаба Конрадом, казао је овоме: — „У Аустрији се мора рачунати са царем и његовим наследником; они нису за рат, а нарочито Ф. Фердинанд; особито он је за мир.“ Слично нешто каже и барон Силаши, бивши аустро-угарски посланик у Атини, који је, пред полазак у Грчку 1913., говорио са Фрањом Фердинандом. Успомене на пораз код Садове и изгоњење из Немачке још су биле јаке. Улога побеђенога, улога „сјајнога девера“, како је Виљем II назвао Аустро-Угарску приликом своје мароканске авантуре, вређала је понос Аустро-Угарске. Анексиона криза 1909, коју је барон Ерентал извео без знања Немачке, ради чега је доцније немачки цар гонио барона Ерентала до смрти, био је покушај да се Аустро-Угарска покаже велика сила, да се држи пред Европом на равној нози са Немачком и независна од њеног утицаја. Фрања Фердинанд је тада подржавао Ерентала у његовој политици „силажења ка Солуну преко васалне Србије и независне Арбаније“. Али, немачки цар је био нашао други пут да привеже за себе аустро-угарскога наследника престола. То је била графица Софија Хотек, супруга Фрање Фердинанда.

Кадгод би долазио у Беч, Виљем II би се врло дуго задржавао код грофице. Једном приликом се код ње толико заседео, да је био заборавио да дође на пријем у немачку амбасаду, где су га очекивале толике званице. Грофица је умела то да искористи. Још од првога почетка створио се неки прећутни пакт између ове две славољубиве душе: грофица Хотек је желела да постане царица и да њена деца буду наследници хапсбуршке круне, цар је желео да Аустро-Угарска буде веран и послушан саве-

зник, чије су земље у далекој будућности требале да буду саставни део Немачкога Царства од Балтика до Багдада. Немачки цар је имао, поред тога, интерес да Аустро-Угарска буде незадовољна домаћом династијом. Приликом посете аустро-угарскога наследника престола и његове супруге у години 1909., немачки цар је давао у потсдамском двору велику свечану гозбу. Да би имао грофицу Хотек поред себе, с десне стране, — место које у таквим приликама припада само царицама или краљицама, — Виљем је удесио да се служи вечера за малим столовима. На тај начин, не вређајући дворску етикету, успео је да грофица Софија Хотек заузме почасно место. Та вечера је била пресудна за Аустро-Угарску. Кад се вратила у Беч, грофица је говорила са највећом хвалом о цару; он је за њу гениалан човек, начитан, зна све, говори о свему; енциклопедиста, фини посматрач, све види, све осећа.

— Ја се искрено радујем што мој надвојвода потпуно цени све сјајне особине овога великога владоца, и што се између њих учврстило стално и сигурно пријатељство — казивала је она војном изасланику рускоме, сутра-дан по своме повратку из Берлина.

Цар Виљем је, међутим, целу ову комедију почео озбиљно играти тек пошто се уверио, да је и Едвард VII био готов да, на случај смрти цара Фрање Јосифа, призна ерцхерцогов брак на леву руку као редован, и војвоткињу од Хоенберга за царицу.

Од те посете у Берлину почели су ближи разговори између двеју држава, а од тога времена и бољи односи између главних генералштабова Немачке и Аустро-Угарске. Састанци у Бријони, у Мирамару и у Конопишту, између Фрање Фердинанда и цара Виљема, као што смо већ раније поменули, имали су чисто војнички и политички карактер, са све одређенијим и ширим програмом. Немачка је узела већ тада у своје руке вођство будућега рата и будућих послова Двојне Монархије.

Цар Виљем је нарочито добро замађијао овај

несрећни пар, овим невероватним планом, који се у бечким дипломатским круговима знао из чешких највиших аристократских кругова. По томе плану, после победоноснога рата над Француском и Русијом, Фрања Фердинанд би могао лако због своје супруге променити дворски хапсбуршки устав, добивши још и за своја два сина, Максимилијана и Ернеста, два нова краљевства. Један би постао краљ државе Пољске, а други државе Славије. Пољску би састављале све земље од Балтичкога Мора до Црнога Мора; у састав Славије ушле би Угарска, Чешка, југословенске земље до Солуна. Над целим царством владао би за живота Фрања Фердинанд, а после његове смрти Аустро-Угарска би се претворила у три државе; поред ове две краљевине остала би немачка Аустрија са Трстом под владом Карла Франца Јосифа. Све три, опет, ушле би у федеративни савез са Немачком Царевином.

5. Цар и његов наследник.

Између наследника престола и цара било је неслагања. Пре свега због брака са грофицом Хотек: то стари цар није никад заборавио; а друго, и због њихових супротних природа. Њих двоје су били два разна типа: докле је стриц био прави потомак лоренске куће, дотле је други био више потомак Бурбонаца. Један је тих, други напрасит. Један за полумере, за крпеж, други за јаке и радикалне мере. Један се окружавао људима средњих способности; други је тражио људе енергичне. Отуда су цареви људи на челу политике гроф Голуховски, помирљив и прави племић, а на челу војске фелдмаршал Бек; а људи Фрање Фердинанда: гроф Ерентал, берзијанац и скорохлебовић на Балплацу, а Конрад Хецендорф у Гл. Генералштабу. Нагодба о Двојној Монархији из 1867. типичан је пример какав је Фрања Јосиф: и најгоре решење, само да се не иде даље у борби. Његов синовац није био за компромисе. Неслагања између цара и његова на-

следника су почела још 1905., а дошла 1911. до врхунца. Те године показали су се оба какви су. Тада су у угарском сабору Кошутова и Јустова партија водиле велику опозицију противу војнога закона, старајући се да што више добију за Мађаре. Да би се добио тај закон, који су и из Берлина подржавали, заједнички Министар Војни, фон Шенајх, био је готов да се влади Куена Хедервариа даду неки уступци. Шенајх је радио по цареву захтеву, и био је од главе до пете царев човек. Ф. Фердинанд је опет био мишљења да не треба никако попуштати. Цар му је био дао и нека обећања у томе смислу. Али, у исто време позват је тајно у Ишл тадашњи мађарски министар војни, Хазаји, с којим је цар удесио шта ће све уступити да би сабор изгласао војни закон. Законски предлог је примљен, али је Ф. Фердинанд био са царем, отада, на ратној нози.

Фрања Фердинанд је у Аустрији, у поређењу са старим царем, сматран као нека врста напреднога, либералнога човека; међутим, он је требао бити врло конзервативан. Унутра, он је из династичких разлога друкчије гледао на националне мањине у Монархији него његов стриц и мађарски државници, па друкчије и него и његов савезник Виљем II, али није радо гледао на развијање демократије. Споља, његова присна првобитна мисао је била Тројецарски Савез Аустро-Угарске, Немачке и Русије. Савез три цара сматрао је као најбоље јемство за ред и мир у Европи. Ту политику су исповедали и неки његови цивилни саветодавци. Али, она је била немогућа; њу је Бисмарк готово онемогућио, а Ерентал сасвим уништио.

Фелдмаршал-лајтнант барон Маргути, генерал из цареве војничке куће, забележио је неке разговоре са наследником, и тврди да је овај био одавна мишљења да је аустро-угарски двојни систем престарео, и да би га требало заменити системом савеза држава, који би се састојао из неколико, а по броју становништва, једнаких државица.

„Ја сам уверен, говорио је одавно ерцхерцог, да се претерано развијање једнога дела у саставу државнога склопа, овакав какав је данас, може вршити само на рачун других делова. И онда ће бити оно исто што бива у човечјем организму: ако се на време не предузме радикално лечење, можда и каква операција, онда ће настати парализа или смрт. Тако ће бити и са хапсбуршком монархијом, ако се продужи овако да се само Угарска развија; то је апсолутно несумњиво...“ По мишљењу његову, и хипертрофија Пруске може довести једнога дана целу Немачку до страшне катастрофе; њено претерано појачавање биће права несрећа за целину; она цео немачки организам само ослабљава.

Исто тако, он је мислио у то доба, да би претерано јака Пруска била опасност не само за Немачку него и за будућност Аустро-Угарске. Докле је Аустрија водила Немце и Немачку, ствари су ишле боље. Он је сматрао за највећу погрешку аустријских политичара онога доба што су допустили да Аустријанце избаце из Немачког Савеза; то је била права несрећа за обе земље. За све ово чинио је одговорним аустријскога канцелара кнеза Клемана Метерниха, који је 1815. био господар положаја у Европи.

„Кнез Метерних је Аустрију и Немачку принео на жртву кад је у августу 1813. огласио Наполеону рат, онда кад је Аустрија држала у рукама судбину Европе. Аустрија је тада извлачила кестење из ватре за Пруску и себи је сама метнула замку око врата. Да се Аустрија придружила Француској, Хапсбурзи би увек остали где су били...“ Тако је говорио Фрања Фердинанд далеко пре него што је са немачким царем ступио у везе пријатељства.

Из тога доба су и његови погледи на Наполеона и његово доба. И он, као и све милитаристе, стављао је Наполеона у војнике над војницима. Мало је било наследника престола у Европи који нису у својим библиотекама имали кип Наполеонов и најбоља дела о Наполеоновим биткама, а неће

бити једнога међу њима који није жудео за његовом славом. Фрања Фердинанд је ишао и даље.

„Ниједан владалац, из ма којег времена, није био легитимнији владар него Наполеон I. Зар му није Сенат својеволјно понудио круну? Зар није после тога био наредио гласање, и то с огромном већином? Зар га није сам папа миропомазао? Који је владалац могао са више права да се зове владалац „по милости божјој и вољи народа“, него он? Дали је ико дошао на престо са већим ауторитетом него Наполеон, који је државни поредак, веру и животне услове, једном речи све основе једне велике и модерне Француске, лично поставио? Сви знатнији оснивачи држава или творци династија зато су се служили више мање свакојаким средствима; они се често нису уздржавали ни од грађанских ратова, па ни од злочина. Наполеон је сасвим друкчије дошао до престола, Наполеон је са правом казао: „Ја нисам силом узео круну; ја сам је нашао у брлогу; народ ми је метнуо на главу; нека се поштује народна воља!“

Универзитетски професор Ламаш и другови спремали су нарочите програме политичке за његову владавину после смрти Фрање Јосифа. Фрања Фердинанд је знао да његове политичке идеје о уређењу Аустро-Угарске није лако извести. Од дуалистичке створити једну федеративну, можда само триалистичку државу, са једном централном владом, једном војском, једним језиком, једним представништвом на страни, једним финансијама, могло се само силом. Прва Угарска би се свом снагом противила. Фрања Фердинанд је мислио употребити и силу...

Биће од значаја да се помене како је он још и у августу 1913., и после балканских ратова, говорио о федеративној држави.

Година 1866. није била судбоносна само за Аустрију него и за Немачку. Пруска је пререзала ону грану на којој смо седели, али је и Хоенцолернима ископала гроб. Аустрија је у Немачкој хтела да влада на федеративноме начелу, да буде

прва међу првима; Пруска хоће да заповеда, да господари... Оружје је решило у корист њену... Федеративно начело, чији бисмо ми били носиоци у Немачкој, могло би се успешно и овамо проширити. Друкчије и није могло бити. Аустрија би на тај начин постала пуна животне снаге. Зато сам ја за једну хапсбуршку федеративну државу. Дуализам је једна бесмислица, аномалија, једно зло... По томе начелу и словенско питање би се решило само од себе. Чеси би се одвојили од Немаца у засебну област, тако исто и Хрвати, Словенци и угарски Срби. И они би сви морали, већ и по своме броју, да служе као привлачна снага за Србе у Краљевини Србији, да би ови последњи тежили да се уједине са Југословенима из Монархије, тим пре што су наши Југословени културно много јачи од Срба и Црногораца... Католици би у свакоме случају били у бољем положају од православних, њима би се дало првенство.

Он је тако мислио, али је у ово доба сасвим ушао у немачке воде. Аустро-Угарска се била тада већ одрекла своје самосталне политике; тада је била оруђе и средство берлинске војничке источне политике, и ништа више.

6. Шеф Главног Штаба.

После Фрање Фердинанда, други човек који је желео рат био је фелдмаршалајтнант барон Конрад од Хецендорфа, шеф Гл. Аустро-угарскога Генералштаба. Њега је довео ерцхерцог Фр. Фердинанд на то место, јер је веровао да ће он подићи дух војске.

Стари цар није имао вере у Конраду. „То је немиран организатор; нема праксе, то се види по свему што у руке узме; и није срећне руке“, тако се о њему изразио цар када га је на предлог Фр. Фердинанда 1906. поставио за шефа Генералштаба. Међутим, Конрад је уживао код млађих официра поверење; свима се чинило да зна шта треба војсци,

да хоће њен углед и прво место међу војскама. Мали, жив и окретан, са пуно планова и речи, Конрад је на први мах задобијао. Његови планови су били сугестивни, али и неостварљиви. Он је био пре политичар него војник-реформатор, каквога је тражила аустро-угарска војска. Он је хтео све наједанпут и на брзу руку; а обнова војске захтевала је дуго стрпљење и рад. Због тога прави војници нису веровали у њега, у његову чврсту руку и моћ да води читаву војску. У осталом, барон Конрад није око себе окупљао оно што је најбоље, већ у главном његове знанце; војску није познавао. Отуда су о Конраду, нарочито старији официри, имали мишљење да је он једна фантазија, која гађа из топова који још нису пронађени. То је био један идеалиста-родољуб који је имао идеја, али на челу војске, мозаик-војске каква је била аустро-угарска, требало је нешто друго. Рат је показао да је војсци требала *идеја оцабине*.

Конрад је натуцао нешто српски, и њиме се служио. Он је био затровани непријатељ Србије, а све је Србе сматрао као заковане непријатеље Аустро-Угарске. У осталом он је стално проповедао и тражио рат, најпре са Србијом, а после и с Италијом.

У његовим мемоарима, које је писао као готово и све војсковође који су у рату изгубили битке, има безброј мемоара и разговора са царем, са Францом Фердинандом, са владама и министрима, у којима он говори само о томе. Кад је завршена анексиона криза, он пише: „Кад је Аустро-Угарска хтела да задржи Босну и Херцеговину, рат је са Србијом био неизбежан. Али, иза Србије је стајала Русија. У години 1908—1909. нити су Србија нити су Русија биле готове за рат; Аустро-Угарска је била. — Никад одлучна, пропустила је згодне прилике, стара царевина је ишла у пропаст.“ Кроз цео балкански рат 1912—1913., па све до 1914. тражио је превентиван рат. Крајем 1913. и почетком 1914. Конрад је кукао за пропуштеним приликама. „Са највернијим савезни-

ком Немачком нисмо сасвим сложни, са прикривеним непријатељем Италијом из нужде смо везани, Румунију, војнички важног савезника смо изгубили, а наш најопаснији противник на Балкану Србија, јака је и моћна... Зар такве противнике као што су Француска, Русија, Енглеска и толико агресивна Србија, мирним путем умекшати? Сигурно не! Само је рат био од помоћи. Али, онда кад је имало изгледа да га добијемо, Аустро-Угарска се показала колебаљива..."

Није претерано рећи да је од Божића 1906. па до 1911. барон Конрад тако рећи дан и ноћ тражио рат са Србијом. Те године је напустио место шефа Гл. Генералштаба. Кад се повратио понова крајем 1912., опет на захтев ерцхерцога Фр. Фердинанда, тражио је то исто.

Царев први ађутант, шеф војничке куће цареве, Болфрас, је том приликом пророчки казао: „Овај човек ће упропастити Аустро-Угарску; што год узме упропасти.“

7. Босански земаљски поглавар.

Други војник аустро-угарскога царства, који је био од утицаја на водеће кругове, и који је тражио рат са Србијом, то је фелдцајгмајстор, генерал артиљерије Потioresек, земаљски поглавар Босне и Херцеговине за време владавине Аустро-Угарске.

Овога војника су у Бечу сматрали као човека од велике будућности. Кад је, после неуспелих маневара у Далмацији 1906., био уклоњен са положаја шефа Главнога Генералштаба царев љубимац Бек, за његовога заменика постављен је био његов дотадашњи помоћник генерал Потioresек. У њега су имали вере многи официри, а нарочито царева околина. Потioresека су неки сматрали као човека „гвоздене руке“. А кад је, на његово место, постављен најпре генерал Шемуа, а после генерал Конрад, онда је он умео да себе препоручи за команданта босанских трупа, за земаљскога поглавара, и будућега запо-

ведника трупа против Србије и Црне Горе. А он је непрекидно против Срба у Босни тражио систем „јакe руке“ и рат против Србије. Због овога је био у сталноме сукобу са заједничким министром финансија Билинским, који је опет тражио од њега помирљиву политику у Босни и Херцеговини и према Србији. „Не треба да кажем да је за мене лично рат најбоље средство, писао је он шефу Гл. Генералштаба у пролеће 1913., али сад морам рећи: ако се и сад пропусти прилика, војска ће почети да попушта; она не може дуже издржати ово дуго ратно стање.“ (Аустро-Угарска је била почела у ово време јаче мобилисати). Тако је он непрекидно писао у Беч из Сарајева, где је био сматран за вице-краља, у кога су цар и наследник његов пуну веру имали, а нарочито Фр. Фердинанд, коме се додворио вештим ласкањем.

Он је био вешт дворанин, добар лакташ, и за мирно доба добар, чак и сјајан војник. Слика не може бити потпуна, ако се не додаду ове две историске анекдоте. Кад су на Видов-дан 1914. положили мртве Фр. Фердинанда и његову супругу, у одаје сарајевскога Конака, Потпорец је најпре претресао џепове ерцхерцегове, и онда се окренуо скупљеним официрима са речима: — „Господо, ово је тешка несрећа, али човек ипак мора јести. Пођимо на доручак.“ То је једна. Друга је: да је он као војник свуда изгубио битку; а она на Сувобору у Србији остаће завек као опомена за официре које фаворизира двор.

Међу осталим војним лицима која су састављала групу, која је тражила рат, треба убројати Крoбатина бив. министра војнога, опет пореклом нашега човека; Хазаја, угарскога министра за војне ствари; генерала фон Георги; Гизла, бив. посланика у Београду; Гелинека, аустро-угарскога војнога изасланика у Београду. Сви су они, нарочито они први, са адмиралом Монтекуколијем и Хасом, тражили рат за престиж Аустро-Угарске. То расположење је било припремано вештачким путем у војсци; и при-

лично је било спремљено. И, значајно је, сви су ови људи проповедали рат и обећавали „шетњу до Ниша.“

8. Гроф Берхтолд и другови.

Они који су били пред рат на управи у Бечу и у Пешти, — као што су грофови Берхтолд, Тиса, Штирк, витез Билински, — и они који су им помагали, као што су грофови Форгач, Хојош, Сапари, барон Макијо, могу се поделити у две групе. Једни који су имали своје одређено гледиште на ствари и оне који су били нечије оруђе.

Гроф Берхтолд, заједнички Министар Иностранних Дела, племић је високога рода, англоман, спортсман, ожењен Мађарицом грофицом Карољи, богат, отац два сина од којих се један васпитавао у духу мађарском, други у духу аустриском. У дипломате је ушао случајно и без воље, а дошао је случајно за министра иностраних дела. Умирући, гроф Ерентал, којег је заменио у Петрограду као амбасадора, оставио му је у наслеђе да изведе чувени програм о Великој Арбанији, и о сужењу Србије. Кад год је говорио српски посланик у Бечу са њим о нашој политици, о балканској политици, чинило му се да гроф Берхтолд није те ствари ни знао ни о њима радо говорио. Србима није много веровао; а сваки је видео да је био у рукама војничке партије и високих клерикалних кругова једна играчка и ништа више. Али није он био само играчка војске. У данима кризе јуна 1913. — одмах иза Букурешкога Мира и после Брегалнице — грофу Берхтолду су разговори са српским послаником били непријатни. Дискусија се кретала, једнога дана, око Штипа, Кочана и Брегалнице, које је он хтео да Србија уступи Бугарима. И кад је био притешњен да каже нешто више, да изнесе поред осталих разлога и неке бар доказе за своју тезу, гроф је оставио разговор речима:

— Па мени је тако казао барон Макијо (тада први шеф секције у Балплацу)...

Један пут је био барон Макијо, други пут фон Ипен, трећи пут Рапапорт (све његови чиновници). За свако питање гроф Берхтолд је, у осталом, и друге стране посланике не само српскога, упућивао на овога или онога шефа одељења; шефови су у ствари њега упућивали како ће да говори. Њега су и војници и његови чиновници гурали на ово или на оно; он је примао то, али радије је слушао извештаје о дербију у Лондону, и тркама својих коња у Бечу.

За све време од 1912—1914., у спољњој политици а нарочито у оној на Балкану, осећали су се дух и рука грофа Форгача. Такав је био први начелник барон Макијо, један дрвени бирократ-дипломат, такав гроф Хојош, десна рука грофа Берхтолда, такав гроф Сапари, мађарски агра-рац, такви Мусулин, који је редиговао текст ултиматума Србији, и шеф пресбириа бечког, један врло вешт и способан чиновник, Кања фон Кања, тако и Визнер, кога су слали у Сарајево после атентата. Они су сви свога шефа, — аматер-дипломату грофа Берхтолда, — гурали у рат. А да су сви били за рат о томе су бечка архива и бечке новине препуне. Од 1905. па до 23. јула 1914. шти-мована је из Балплаца бечка штампа противу Србије и за рат. Гроф Берхтолд је на силу аустро-угарски амбасадор у Петрограду, а после на силу и министар иностраних дела, усвојио је на силу политику војничке партије и Фр. Фердинанда; он је најпре постао оруђе њихово, а после немачкога амбасадора у Бечу фон Чиршкога.

Пред сам рат гроф Форгач је био све и сва на Балплацу. А гроф Форгач, као и краљ Фердинанд I бугарски, целога живота су мислили на умањење Србије. „Граф Форгач, пише један његов друг, био је јасан. Он није могао да скрије своју мржњу према Србима. Он рече да је Србија заслужила најоштрију лекцију и Аустро-Угарска ће умети да јој ту лекцију и дадне“.

Председник угарске владе, гроф Тиса, који је

од 1903. био господар у Угарској, био је увек за један обрачун са Србијом. Тај озбиљан и јаки човек, налик на једнога крутог шкотског пастора, или назаренског жреца, који је имао више двобоја него прстију, кога су мрзили и клерикалци и шовинисти пештански, био је за рат са Србијом, али, за рат издаље припремљен, рат који би био оправдан пред Европом. Ако је био за рат са Србијом, он није био сасвим за анексију ни Србије Аустро-Угарској ни макар кога дела Србије. Он је то оставио далекој будућности. Требало је помаћарити најпре оно Срба што је било у Војводини. Царински рат са Србијом било је његово дело, а цела трговинска политика била је политика свих мађарских аграраца.

После Тисе, који је био одан цару и идеји дуализма а одлучно противан триализму, долази гроф Штирк, председник аустриске владе. Они су само по судбини личили један на другога; оба су пала као жртве политичке борбе од руке атентатора. Несмислица и ускоглеђа, гроф Штирк је заступао увек туђа гледишта, у овоме случају мишљење војника и клерикалаца: рат са Србијом.

Витез Билински, заједнички Министар Финансија и за Босну и Херцеговину, био је наклоњен мирноме решењу сукоба аустро-српскога, који је од 1903. узимао, из дана у дан, све оштрији облик. Билински није био до јуна 1914. за рат, не зато што је био Словенин-Пољак, него зато што је веровао дубоко да Аустро-Угарска у борби са Србијом мора бити јача. У његову главу, у аустриски менталитет, није могло ући да може бити друкчије. Када је са тадашњим српским послаником у Бечу говорио о југословенскоме проблему, он је увек остајао на своме пољском осећању да ће се, кад-тад, сви Словени ван Русије ујединити и то под Хапсбурзима и против Руса. Он није крио да до рата са Србијом може доћи, ако се мирним путем не уреди односи са њом. Билински са Фр. Фердинандом и грофом Берхтолдом није био на доброј нози у многим, па и у српскоме питању. Иако врло обазрив у разговорима, ипак је пока-

зивао знаке незадовољства што му се војници много мешају у босанске ствари. Билински је веровао да ће кроз Босну, преко своје помирљиве политике и путем уступака сваке врсте, успети да нагна најпре Србе у Босни, а после и Србију на попуштања и на коначну пропаст у далекој будућности. Те наде му је давала једна група Срба опортуниста, који су са њим били у тешњој вези.

Међу одговорне чиниоце који су спремали рат против Србије, иако није Немац из Аустро-Угарске, треба поменути и немачкога амбасадора фон Чиршкога. Утицај тога човека осећао се још од 1911. После Агадира, у Бечу, Чиршки је био тај који је тада наговорио грофа Ерентала да тражи преко францускога посланика у Бечу, Крозија, зајам од Француске од једне милијарде франака за наоружање Немачке и Аустро-Угарске. За све време свога посланиковања у Бечу фон Чиршки је радио за рат. Он је на све чинио утисак да је био не само господар на Балплацу, него се као такав за време мојега бављења држао и показивао. Кад сам га сретао у влади или у његовој кући, у дане рада или свечаних пријема, ја сам увек имао утисак да он управља судбином Аустрије. Високи државни чиновници и министри одлазили су њему на саветовање у свима питањима важније природе. Многи аустриски племићи гледали су с извесном тугом како се дубоко клањају овоме грубоме Немцу, некадашњем министру иностраних дела, први достојанственици Аустрије — они исти који су србијанске чиновнике надувено поздрављали и одмеравали их од главе до пете кад су их сретали.

Са невежом и слабостињом, какав је био гроф Берхтолд, није било тешко радити фон Чиршком. Чиршки је био онај који је на Балплац довео за првога саветника грофа Берхтолда грофа Форгача, тада посланика у Дрезди, преко кога је своју политику изводио како је хтео. Чиршки је био за казнену експедицију против Србије.

9. Фрања Јосиф.

Фрања Јосиф I живео је 86 година (1830-1916.) а владао је 68 година (1848 — 1916.). Иако је толико владао, и видела се његова дела, ипак нико није разумео ни њега ни Аустро-Угарску. А за историју Светскога Рата треба знати шта је била Аустро-Угарска. Има доста монографија о њему, има пуно књига о његовој држави, има историја његове владавине, има људи који су живели дуго у Аустро-Угарској и пратили политички живот њен, њенога цара, али ни књиге ни многи људи нису могли казати шта су управо цар Фрања I и његова држава. Осећало се издалека да се нешто ломи у њој, да она личи на Отоманску Империју; гледало се како се организују, како дижу главе, националне мањине — поред свега притиска гломазне и круте бирократије чији је шеф био цар — али се није могла видети основа на којој почива и како се држи. Француски амбасадор П. Камбон у Лондону се насмејао, кад га је писац ове књиге запитао да ли он зна шта је то Аустрија.

— Нисте ви сами; сви мисле тако. Али, у једном се сви слажу: да је од 1815. до 1915. Аустро-Угарска чинила глупост за глупошћу.

Цара Фрању Јосифа I најбоље је, изгледа, окарактерисао Х. В. Стид, уредник „Тајмса.“ Он је изучавао Аустро-Угарску преко двадесет година, и то из основа. Он је био најупућенији човек у те ствари.

Цар Фрања Јосиф није трпео цара Виљема II. Цар Фрања бојао се рата. Цар је био сумњичало џангризало, стално без полета, сув, велики господин само на површини, иначе груб и нељубазан. Политички био је загонетан. Судбина Аустро-Угарске је зависила од његова живота, од живота осамдесетогодишњег старца. Ја сам, прича Стид, одмах по доласку у Беч, замолио све вође главнијих партија и народности у Аустро-Угарској, да ми о њему напишу у највећем поверењу, чак и за добру награду, своје мишљење о цару. Обећао сам им да

нећу пре смрти цареве ништа од тога објављивати. Сви су обећали; универзитетски професор Д-р Фридрих јунг (онај Д-р Фридрих јунг из велеиздајничке парнице) је обећао написати преглед целе његове владавине. Али, ниједан није одржао реч. Нико није могао да нађе како да искаже своје мишљење. Д-р Фридрих јунг је казао, да не може да каже ни оно мало што је добро мислио о цару... И ја сам почео сам да радим. После неколико година рада ја сам нашао да цар и није био човек него династичка установа у човечјем облику.

Кад сам питао грофа Куена Хедервариа, који је служио цара тридесет година, и то непрекидно, да ми нешто о њему каже, одговорио ми је:

— Ја не познајем цара. Ја сам био са њим више него иједан аустриски и мађарски министар, али не познајем га нити ћу га икад познати. Често кад је био добро расположен, ја сам у себи говорио: ето, сад ћу да видим правога човека. Али, у том часу, спустио се невидљиви застор између мене и њега, раздвојио нас је. Иза тога застора није био човек, већ монарх, који верује у своје Божанско Право, који не одговара никоме до Богу за своја дела. Ко хоће цара да проучава нека проучава историју Аустро-Угарске за последњих шесет година.

Та реч грофа Куена упућивала је на један тежак посао. Није постојало праве историје за последњих шесет година, није било биографија, није било мемоара; овде онде по нешто написано; по нека реч каквога државника који је говорио о своме искуству с Аустро-Угарском. Мало помало долазила је светлост. Фрања Јосиф био је не једно него више тела хапсбуршке династије. Он је био компонента свих. Он је дошао 1848. у јеку револуције на престо; његово васпитање није могло бити у духу слободоумном; он је морао да се ослања на војску, цркву и полицију. Кад му је било 25 година, он је морао да се преда цркви везаних руку, а после 25 година морао је да потписује оштре мере противу клерикалаца. Никола I, цар руски, послао му је 1849.

у помоћ војску да сруши Кошутову буну у Угарској, а 1855., кад је требало Русији вратити дуг захвалности, он је њој припретио ратом. У срцу Фрање Јосифа није било осећања захвалности; он је Русији то у очи казао иако су му Руси рекли да је некад и захвалност добра и корисна ствар. Кад су Фрању Јосифа избадили 1866. године из Италије и из Немачке, Русија је била та која је 1869. године спречила савез аустро-француско-италијански, који би повратио и углед и место Аустро-Угарске у Европи и отклонио француски слом. Фрања Јосиф је могао осетити тада колико је тешка његова реч „Аустрија ће зачудити свет својом незахвалношћу“ коју је бацио у лице 1854. Русији, у петљаној у Кримски Рат. Његова незахвалност га је лишила занавек изгледа да се освети Прусској за Садову и да се отресе њенога јарма. У Европи је цар тада био дискредитован; сви су га напустили, оставили да се носи сам са својим поданицима. Фрања Јосиф је због тога, без ичије помоћи унутра, морао да завађа па да влада и води штетну династичку опортунистичку политику. У томе је био постао мајстор; дуга практика научила га је да осећа унапред и сигурно шта је добро а шта није, шта може а шта не може да ради. На њега се нико никад није могао потпуно ослонити; државници и народи који су му служили могли су очекивати да ће их одгурнути, чак избацити напоље без збогом, само кад су му за његове непосредне сврхе потребни други људи. Цар Фрања Јосиф је био неспособан да воли и да буде захвалан. У његовим очима за оданост и услуге била је довољна награда и људима и народима част што су имали да раде са њим.

Царева писма из детињства, из младости, из доба породичних трагедија, показују једнога сувога и себичнога Швабу који је хтео бити племић по угледу на краљеве џентлмене, на војводе од Морнија и њима сличне.

10. Идеје Фрање Јосифа.

Фрања Јосиф I није био војник; волео је војску, али није био ратник. Они који су га познавали тврде да је он престао бити војник зато што је у ратовима изгубио толике провинције: Ломбардију, Венецију и Немачку. Један од његових дворана писао је да је његово основно начело било у томе погледу: — „Ја сам баксуз-човек — изгубио сам толико да више не смем губити.“ Тога се начела држао до јула месеца 1914. Како је попустио тада? Сви тврде да су га преварили његови министри. Они су то могли; он је од 1911. био одељен од света.

Цар је имао једну теорију за балканску политику; ту је теорију примио од свога старога шефа Главнога Генералштаба, генерала Бека. Она је била проста: цело Балканско Полуострво поделити на двоје линијом од ушћа Струме до ушћа Тимока; све што је на Истоку од ње Русији, а све што је на Западу од ње Аустро-Угарској. Окупација Босне и Херцеговине 1878. је био први корак, прва примена те његове теорије. Те политике се држао и даље. Он је држао преко двадесет и пет година на месту шефа Главнога Генералштаба генерала Бека највише зато што су обојица били против сваког рата, иако су војску спремали за рат, приређивајући готово сваке године маневре. И кад је морао 1906. да се одвоји од старога друга Бека, то је учинио са великом жалошћу и под великим притиском. А кад је од себе удаљавао барона Конрада, шефа Гл. Генералштаба и представника војничке партије у Аустро-Угарској, то је било зато што је овај генерал непрекидно гурао у рат. Мемоари барона Конрада од Хецендорфа, чији се број не зна, доводили су цара до очајања. „Кад год је долазио цару на реферисање носио је у џепу какав мемоар; кад није долазио он је слао мемоаре, који су готово увек почињали или свршавали са „два-

наести је час да се уђе у рат“ записао је један дворјанин из Шенбруна о овоме војнику.

Током анексионе кризе 1908—1909., и балканских ратова 1912—1913., две најкритичније епохе у његовом животу после Садове, цар је одржао превагу са мишљењем противу рата, противу Хецендорфових „превентивних ратова“. Има података да је Фрања Јосиф у току балканске кризе био мишљења, да је требало дати Србији излаз на море.

— Зар би то била нека велика несрећа да смо на Јадранском Мору дали Србији један излаз? Не бих рекао; зашто да и она нема једно прозорче на свету. Аустрија би само добила да из тога пристаништа добија непосредно стоку и жито. Престале би на тај начин и мађарске зађевице, чему бих се радовао, — казао је цар своме првом дворјанину грофу Пару.

Цар није могао издржати дуго борбу са војничком партијом и са Фрањом Фердинандом. Кад је сазнао за познату шпијунску аферу генералштабнога пуковника Редла, кога су ухватили у служби рускога главнога генералнога штаба, цар је био утучен.

— То су нова времена? У наша стара времена тога није било, није се ни замислити могло.

А кад је видео да због те афере генералштабнога пуковника Редла, који је био шеф шпијунаже у главном аустро-угарском генералштабу, неће никога ни сменити ни казнити; кад се уверио да његов наследник Фрања Фердинанд неће ни да чује за смену барона Хецендорфа и корпуснога команданта Редловог, већ да хоће пошто пото да их задржи, цар је био начисто са новим војним системом. Брзо после овога искуства цар је поставио ерцхерцога Фрању Фердинанда за генералног инспектора целокупне оружане силе и уступио му сву власт над њом на суву и на мору. И отада је ствар „предао у руке божје;“ а никад није Фр. Фердинанду заборавио Редлову аферу; то му је и показивао увек. У септембру 1913., после великих маневара

које је водио сам Фр. Фердинанд, послао је он један одушевљени ратнички телеграм у Шенбурн. На тај телеграм цар је одговорио намерно кратко и формалистички. Цар више у вође своје војске и њихову памет није веровао.

Иако је Србија у октобру 1913. учинила све што је Аустро-Угарска тражила у своме ултиматуму, повукла се са стратегиских тачака из Арбаније; иако је Србија уредила била једно од озбиљних питања привреднога и саобраћајнога карактера, питање о откупу Источних Жељезница; ипак се Аустро-Угарска спремила за рат. У главном генералштабу је, као што смо раније помињали, одавно израђен био план за рат, који је имао пет комбинација: *Прва* је била: рат Тројнога Споразума против Тројнога Савеза, и у њему I) Русија, Србија, Црна Гора и Румунија заједно, II) Русија, Србија и Црна Гора заједно, а Румунија неутрална; III) Русија, Србија и Црна Гора заједно, а Румунија у савезу са Аустро-Угарском. *Друга* је била: Аустро-Угарска против Србије, Црне Горе и Румуније, а Русија „чека било што је веже Немачка, било што је на другом месту обвезана.“ *Трећа* комбинација је била: Аустро-Угарска против Србије и Црне Горе. *Четврта* комбинација је била: Аустро-Угарска против Црне Горе. *Петна* и последња комбинација је била: Аустро-Угарска против Италије, Србије и Црне Горе.

Од свих ових ратних планова онај против Србије био је и Цару и Фр. Фердинанду препоручиван као најбољи; Хецендорф тврди да је за њих имао и царско и наследничко одобрење. При извршењу овога плана требало је изаћи свом снагом. Тај план је улазио у ред најпростијих и најчистијих ратних планова њихова Генералнога Штаба. Према њему требало је најмање 350.000 војника, не рачунајући ту на устанике, које би дала Арбанија и Македонија против Србије; барон Конрад је увек рачунао и на Бугаре као савезнике. Све трупе против Србије морале су, по његовом мишљењу, бити најбоље, најеластичније, како би имале сигурнога успеха.

У ово доба Аустро-Угарска је потрошила велике новце за своју војску, нарочито за артиљерију, која је била добра.

11. Аустрија пред рат.

Како је било у Аустро-Угарској пред рат?

Нико, па ни сами Аустријанци, нису могли да кажу шта је Аустро-Угарска. Један Немац је казао за Аустрију пре педесет година: „Аустрија није у ствари неразумљива. Она је као нека врста Азије. Европа значи закон, Азија значи самовољу. Европа значи поштовање факата, Азија значи чисту ћудљивост. Европа је човек, Азија је и старац и дете. Тим кључем можете решити све загонетке аустриске“. — Други је казао за њу пред рат, 1912. године, францускоме посланику у Бечу тек што је дошао у Беч: „Ово је најлепши тренутак у вашој каријери; ви мислите да познајете нашу земљу и цео њен механизам; али после више година непосреднога упознавања, ви ћете бити очајни што тек тад нећете ништа разумети.“

Гроф Ђједушицки, вођа Пољака у бечком Рајхсрату говорио је дописнику „Тајмса“ у Бечу, Стиду: — Луда млада главо, ко вас тера да тражите руководна начела аустриске политике! Њих нема. Аустрија је нека врста султаната. Султан је стари човек коме се жури, што је старији све се више жури. Његово је начело: „да заробим што више“. Њега су избацили из Немачке, из Италије, па ће га избацити и са Балкана ако не буде пажљив. Он тражи пре него умре да дода још штогод своме царству, како би потомство у томе видело накнаду за оно што је изгубио на другом месту. Под „потомством“ он разуме своју породицу и своје противнике-владаре. Он зна добро да га овај Двојни Систем чини робом Немачке, и зато га он полако и руши; али он је слаб да одрешито иде напред. Једина будућност Аустро-Угарске јесте да буде славенска кућа са немачком фасадом. То значи рат са

Мађарима, који се боје Словена и мрзе Словене, јер знају, ако Монархија окупи све Југословене у себе, да ће мађарској хегемонији бити крај. Али, ја не верујем да ће „Султан“ икад стећи памет да придобије за себе Јужне Словене. Он мисли да треба придобијати народе силом и на тај начин додати који комад земље староме. И тако ће једнога дана, кад буде боља прилика него икад за њега, нешто урадити или пристати да се уради, што ће Монархију једном за свагда срушити. Дај Боже, да том приликом не сруши и Европу.

Другом приликом, овај исти духовити Пољак говорио је са Сер Е. Гошеном, британским послаником у Бечу, опет о Аустрији. Енглез је почео разлагати мишљења и опажања о Двојној Монархији. Ђједушицки га је слушао озбиљно, а кад је Сер Е. Гошен довршио, он ће му рећи:

— Имате право; постоји један здрав принцип иако је тешко применити њега на Монархију. Морате дуго и озбиљно радити. Морате најпре научити број аустриских народа и њихову историју. После тога треба да проучите њихове разнородне интересе и интересе Монархије као целине, и поред тога још положај царев. И онда ћете видети у даноме часу шта би требала да буде политика Аустро-Угарске. И, кад све то будете видели — онда кладите се обрнуто и ви нећете никада погрешити.

Никад нико није озбиљније оценио Аустро-Угарску него овај човек у ово неколико речи, како год да су оне изгледале на шалу.

Шта је било природније за Аустро-Угарску г. 1905-1906. него дати повољан трговински уговор Србији? Шта је било политичније 1908. него са Србијом наћи, после анексије, аранжман који ће задовољити све Србе? Шта опет здравије него после балканских ратова престати гонити Србију и Србе одасвуда, а највише од Јадранскога Мора? Ерентал најпре, а после њега сви аустриски и угарски одговорни чиниоци одбацивали су све друге разумне и пријатељске савете и комбинације, и прихватили

чак и не за које су осећали и знали да су противни интересима Монархије. Цела државна политика хапсбуршке Аустро-Угарске од 1905. сводила се готово само на рат са Србијом. Њени дипломати, њени чиновници, њена штампа, само су против Србије прикупљали своје напоре. То смо гледали, слушали, читали ми сви. Од најмањег листа у каквој удаљеној паланци Аустрије па до у највећим листовима у Бечу, од крчмица по Аустрији, па до у бечким забавиштима и у државним позориштима, са планом је дражен народ против Србије и Срба. Извучена је на позорницу стара Грилпарцера драма *У њвом је логору Аустрија*, којој су свуда официри пљескали; а народна песма „Принц Евгеније, племенити витез, — хтео је опет добити за цара — варош и град Београд“, (принц Евгеније Савојски 1717. у борби против Турака узео је Београд), изопачена је и у ноте стављена као ратна химна против Срба. Бечки листови били су из бечког званичног пресбирова упућивани да дижу дух против Србије. Уредник „*Fremdenblatt*“-а, органа Балплаца, Шепс, скакутао је 1912-1914. од посланства до посланства по Бечу, и ширио такву пропаганду; дугогодишњи уредник политичког дела тога листа Молден, издао је у то време у Бечу брошуру „*Drängende Fragen*“ у којој је писао: „како ћемо Србију дотерати до дувара, па или политички да се разоружа или да је оружјем оборимо.“ Или, „Србија ће морати са Аустро-Угарском у привредни савез или ће се у њу утопити...“ Гроф Викенбург, шеф трговинскога одељења Министарства Спољ. Послова, слично је говорио тврдећи да је у имену Аустрије и циљ њене политике: *Österreich-Источно Царство*. Такво је било расположење пред рат 1914.

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ.

1. Маневри у Босни.

Маневрима аустро-угарске војске, XV и XVI корпуса у северној Босни, иако су оне требале да

буду тек у јуну 1914. године, био је замишљен задатак: одбрана и напад на долазеће непријатељске трупе преко Дрине из Србије. Оне су припремане још у септембру 1913. Те маневре је сигурно хтео аустриски наследник престола Фрања Фердинанд; он је њих удесио са генералом Поттиореком, који је вероватно и дао први идеју за њих, да би се додворио Фрањи Фердинанду. Поттиорек је требао да буде руковалац ових маневара, а наследник аустро-угарски само судија. Још тада је било удешено да у Босну дође и супруга његова, војвоткиња од Хоенберга. Бања „Илиће“ код Сарајева одређена је била за главни стан руковаоца маневара и Фрање Фердинанда. О тим маневрима се говорило у току зиме 1913. опет, и то једновремено кад се у Главном Генералштабу израђивао, управо прегледао и довршавао план за рат против Србије. У аудијенцији коју је шеф Аустро-угарскога Генералштаба имао код цара, тај план је усвојио и сам цар који се дотле показивао помирљив и мање ратоборан него његови министри и наследници. У марту 1914. о овоме плану било је говора и по новинама. Колико је досада познато, први пут у марту 1914. донео је о томе белешку загребачки лист *Србобран*. Та белешка је била повод да се босанска омладина почне озбиљно бавити планом за један атентат на Ф. Фердинанда, кад дође у Босну на маневре. После многих седница у Белведеру, 26., 27., 28. фебруара 1914. на којима су, поред Фрање Фердинанда, као главнога инспектора војске, узели учешћа и надвојводе Фридрих, Евген, Леополд и Ф. Салватор, и генерали који су имали да воде рат (ти су генерали: Конрад фон Хецендорф, Ауфенберг, барон Лајтнер) изашао је један чланак у пештанском листу „*Az Est.*“ У томе чланку је у главном казано све о чему се радило на тим седницама, и око тога је било велике ларме. Пешадиски генерал Мориц фон Ауфенберг, добар официр јеврејскога порекла, умало није тада платио својим

положајем појаву овога чланка, који је после пренесен и објашњаван у многим листовима. Сви су мислили да је он писао тај чланак.

Цар се у више махова распитивао о овим маневрима у Босни. Последњи пут је то било 4. јуна 1914. кад је говорио са шефом Главног Генералштаба и о могућности рата са Србијом. Дани за маневре били су 24, 25 и 26. јуни те године, иако је пре тога било говора да буду у месецу мају исте године. После маневара требао је, на сам Видов-дан, да буде свечан пријем у Сарајеву. Поттиорек, земаљски поглавар, спремао је за Фрању Фердинанда и супругу династичке манифестације и дочек са свима царским почастима.

Аустриске и мађарске новине писале су о овим маневрама. Полуслужбени „Пештански Дневник“ овако је обележавао циљ њихов: „Наши војници треба да се привикну онако исто као и Срби, а нарочито Црногорци, на теренске тешкоће и планинско ходање. Чим се привикну да савладају те тешкоће и користи непријатеља које је отуда извлачио, нестаће“. „Рајхспост“, орган војничке и католичке партије, огорчени противник Србије, говорио је: „Та војничка парада биће претња за оне преко границе.“

Ко је дао прву идеју за пут Фрање Фердинанда у Босну не зна се; ко је од људи утврђивао и план и остале детаље маневара и путовања, зна се. Шеф Главнога Генералштаба, барон Конрад, тврди да му је ову мисао саопштио на чешким маневрама сам Фрања Фердинанд. „На дан 29. септембра (1913.), пише он у својим мемоарима, прегледао сам план за случај рата са Србијом, и спремао сам један корпус за окупацију северне Арбаније (три брдске бригаде)... Истога дана долазио ми је земаљски поглавар Поттиорек, ми смо говорили о могућности рата против Србије... Он ми је саопштио да наследник престола надвојвода Фрања Фердинанд намерава идуће године држати маневре у северној Босни са 15 и 16 корпусом, и да ће том приликом доћи и војвоткиња Софија. Фцм. Потти-

орек је за главни стан изабрао Илиће. Ерцхерцогова је намера била да посети Босну као *наследник Босне* и то у мају или јуну.“

Барон Конрад је мислио да су ово путовање диктовали династички разлози. Путовање је било чисто војничкога карактера; наследник престола требао је да дође као војник у Босну, требало је показати снагу и моћ аустриске војске и тако дозвати себи „разуздане босанске-српске масе“ после балканских ратова. Кад је о томе путовању Министарство за Босну и Херцеговину, поверљивим путем, обавестило земаљскога поглавара Потioreка, и рекло да је тешко примити одговорност за пут наследников по Босни, онда је из престолонаследникове канцеларије Заједничком Министарству Финансија одговорено, да нико и не тражи од њега да се оно стара о безбедности за ово путовање. Билински, заједнички Министар Финансија, у својим мемоарима пише, да је био одлучно противан одласку Фрање Фердинанда у Босну и Херцеговину, а нарочито против његовог свечаног уласка и дочека у Сарајеву. Али, признаје он, да је војничка партија, чија је душа био Фрања Фердинанд, била јача него он, и да је добила и одобрење царево за ову судбоносну посету. И тако је Фрања Фердинанд из Мирамаре пошао морем преко Далмације у Босну на маневре XV и XVI корпуса, а његова супруга озго преко Брода.

Па ипак, има о овоме путовању, које је било катастрофално и за династију Хапсбурга и за Аустро-Угарску, неких врло чудноватих података. Један је забелешка версаљскога викара Леблана. „Моја дужност је, казала ми је војвоткиња, да пратим свуда мога мужа и по Аустрији и у иностранству. Надвојвода много путује по дужности и из љубави...“ Други је податак, који даје сам Фрања Фердинанд; он се жалио околини да се свакога часа може са њим нешто догодити. Најважнији је његов разговор, који је 4. јуна забележио Конрад фон Хецендорф, са кнезом Монтенуовом, дворским мар-

шалом. „Кнез Монтенуово ми каже да је наследник био код цара и да је рекао цару, да нерадо иде на босанске маневре јер се не осећа добро, а не подноси ни велике врућине. Цар му је одговорио: — „Ради како знаш“. — Тада је запитао цара, да ли би смео да поведе собом у Босну и своју супругу, а цар му је и то одобрио“. Поред овога треба забележити, да је шеф Гл. Генералштаба добио из војничке куће Фрање Фердинанда наредбу да има бити на Илици (код Сарајева) 24. јуна, а да већ 27. увече може напустити Сарајево. Заједнички министар за Босну и Херцеговину, Билински, није добио чак ни програм о овоме бављењу Фрање Фердинанда у Босни, иако су га били добили председник аустријске владе гроф Штирк, председник угарске владе Тиса, министар војни Кробатин, министар трговине Залески, шеф босанске владе и други. Одговорни министар за ред и сигурност у Босни Херцеговини није ни програм добио, иако је, међутим, био израђен у Белведеру, па после одобрен од цара у Шенбруну преко царево војничке куће. А њему су стизала анонимна писма о могућности атентата на Фрању Фердинанда, али, у Заједничком Министарству Финансија, нису ова писма узимали озбиљно, јер нису била ни на чему стварном заснивана. Та писма су слата и земаљском поглавару у Сарајево. Билински није могао утицати на ерцхерцога да иде или не иде у Сарајево, јер је то била чисто војничка ствар — војничке маневре, како је и сам цар говорио министру. Овоме нико није тражио кредите за сигурност ерцхерцога. Босна је тада била под оружјем, јер се још 1912. спремао упад у Србију; а 1914. је све било готово за упад у Санџак; упад у Санџак је био у ствари главно а маневри су били маска.

2. Атентат.

Маневре су прошле на миру; изгледа да су биле задовољавајуће — јер су официри говорили

„да је непријатељ преко Дрине био пребачен, побеђен и уништен“. Остао је онај други део, онај важнији део, посета и дочек у Сарајеву.

У недељу, на Видов-дан, — тај први пут од Косова радосни Видов-дан у Српству, — Фрања Фердинанд, пошто је одстојао службу божју на Илици, кренуо је са супругом у Сарајево у пратњи три аутомобила. Поворка се кренула у 10 сахата из Логора. У првом аутомобилу били су председник општине и владин комесар; у другим колима седили су Фрања Фердинанд и његова супруга, он горе и лево, а она десно поред њега, а према њима, на доњим седиштима, фцм. Потпорец, а код шофера гроф Харах сопственик аутомобила. У трећим колима били су дворска дама, грофица Лањус, маршал двора барон Румерскирх, потпуковник Мерици, ађутант Потпорека, и гроф Бос-Валдек. У четвртим колима пуковник Бардолф, шеф војничке куће, лекар Д-р Фишер и мајор Хегер. Кола су ишла доста брзо, то је била мера обазривости, али по наредби Фрање Фердинанда успорена је ова брзина. Време је било лепо и топло, света је било прилично дуж пута. Кола су ишла Апеловим кејом дуж Миљацке (данас „Степановића обала“) ка Општинској Кући. На овоме путу била су распоређена шесторица атентатора; четворица су имала револвер и бомбу, а двојица, Чабриновић и Мехмедбашић, само бомбе. Сви су чекали на одстојању од по 300 корака дуж кеја и у преломљеној линији. Кад су кола наишла на првога, на Мехмедбашића, он их пропусти, пропусти их и други атентатор, Васо Чубриловић. Трећи, Чабриновић, их је видео издаље; и како је стојао поред једног полицајца упитао га је: у којим су колима Фрања Фердинанд и Софија Хоенберг. Полицајац одговори „у другим“. Докле је он то питао, кола су била већ ту; Чабриновић извади из цепа бомбу, удари њом о камен на парапету да је припали, и баци је на други аутомобил. Бомба склизну и распрште се кад је наишао трећи аутомобил у коме су били грофица Лањус, барон Румерских и

потпуковник Мерици. Рањен је био у задњи део главе озбиљно Мерици; а исто тако рањени су били и остали, али више мање лако. Чим је бомба прсла, одмах је стао трећи аутомобил, а за њим и четврти. Шофер из другог аутомобила појача брзину, али Фрања Фердинанд нареди да стане, видевши да се нешто догодило са његовом свитом. Он нареди грофу Хараху да се скине и да оде и види шта је, а после и лекару да помогне рањеноме пуковнику Мерицију, чим рекоше да је он тешко рањен. Чабриновић одмах прогута неки отров, прекорачи паркет и скочи у Миљацку, где за њим скочише грађани и полиција те га ухватише и поведоше у полицију. Први атентатор је био типографски радник Недељко Чабриновић, Србин из Босне, младић од 19 година.

Аутомобили опет кренуше Општинској Кући, иако су комади од Чабриновићеве бомбе огребли по врату чак и војвоткињу Софију. Пред Општинском Кућом је чекало општинско поглаварство, а председник Ђурчић поче, муцајући, говор. Није био изговорио ни прве две три пригодне речи добродошлице, кад га престолонаследник љутито прекиде:

— Шта ту говорите, а дочекујете ме бомбама... Војвоткиња се умеша и умири свога супруга — који је био бесан од љутине.

Председник је довршио свој говор како је могао. Престолонаследник му је кратко на то одговорио. Остали пријем и представљања свршили су се на двоје на троје.

Одавде је требало сад ићи у Земаљски Музеј, па у Конак (влади́н дом) на ручак, а после на Илићу. На захтев Фрање Фердинанда промењен је овај ред; он је захтевао да иде у војничку болницу да види рањеног Мериција, а војвоткиња право у владин дом. Војвоткиња умоли мужа да и она пође са њим у болницу, и тако је било одлучено.

Земаљски поглавар Потпорец је, за сваки случај, предлагао да се остави посета Музеју и да се иде право у владин дом. Тако је исто наваљивао и

гроф Харах на наследника, али он остаде одлучан за болницу.

Потиорек, видевши овакву одлуку, можда из страха од новог атентата, предложи, да се казни Сарајево и да се не иде средином града где је свет чекао царски пар, него да се иде другим путем. Фрања Фердинанд прими овај предлог и аутомобили кренуше од Општинске Куће дуж Миљацке до улице Фрање Јосифа. Наследников аутомобил је био сад трећи, а с леве стране стајао је гроф Харах као штит, да заклања грудима наследника ако би нов напад био спреман. Са наследником је у колима био опет Поттиорек. На улазу у улицу Фрање Јосифа (данас улица Краља Петра), који је био слободан, — шофер из првих кола, из необјашњивих разлога, завије у њу уместо да продужи даље кејом. За њим је ишао и шофер царскога аутомобила. Али баш на улазу у ову улицу Поттиорек рече шоферу: — „Возимо се погрешно, возите право, дуж кеја“. Шофер устави аутомобил, и почне га окретати и враћати. У тренутку кад је био притерао кола до тротоара, са десног тротоара, с угла улице Фрање Јосифа, четврти атентатор, Принцип, опалио је два пута једно за другим из револвера у аутомобил. Првим метком је био погодио Фрању Фердинанда у врат, а другим војвоткињу Софију у трбух у тренутку кад се дигла да га заклони.

Поттиорек је сад наредио шоферу да се врати и тера на Латинску Ђуприју у Конак. У том се обезнани војвоткиња и падне на груди надвојводе. Присутни су мислили да је она онесвесла од узбуђења. Фр. Фердинанду поче ударати крв на уста.

Поттиорек прихвати Фр. Фердинанда, раскопча га. Зрно је пробило војнички „гаслук“ са десне стране и прекинуло вратну жилу. И наследник и његова супруга били су у несвестици и у крви. Аутомобил их доведе смртно рањене у Конак. Шесторица војних лекара, дозваних одмах, били су немоћни, не само да им поврате свест, него ни да ма шта помогну. Фрања Фердинанд је био потпуно

изгубио свест, крв је куљала из ране, зенице нису више реаговале, срце једва куцало. Свештеници учинише последње обреде и благословише мртве, а власти судска, грађанска и војна, саставише протокол о смрти и узроцима њеним.

Принцип је, по учињеном делу, окренуо револвер на се, да се убије, али га склепташе и стадоше га бити, нарочито официри, и то сабљама. Полиција је Принципа једва одбранила од овога беса, и он је дуго носио у затвору повезану главу од ових удараца.

Гаврило Принцип био је Србин, из Грахова, среза Ливно, имао је тек 19 година, и беше још гимназиста.

3. Цар и атентат.

Цар је био баш уочи тога дана отпутовао у Ишл; тога пута преко воље, иако се сваке године овоме одмору у Ишлу радовао.

У једанаест и по часова дошла је кратка депеша првome ађутанту грофу Пару од престолонаследниковога маршала Румерскирха, којом га у кратко обавештавао о убиству Фрање Фердинанда и његове супруге. Гроф Пар, који је пре шеснаест година цару саопштио први вест о убиству царице Јелисавете у Женеви, дрхћући од узбуђења, саопштио је цару и овај несрећни догађај у Сарајеву. Кад је изашао из цареве собе причао је да је цар казао:

— Бог је, најзад, све упутио на прави пут. Сад могу на миру умрети.

Из записа другога царевoga ађутанта, Маргутија, рекло би се да се цар није много узбудио.

— Цар је стар човек; у његову животу се догодило и нешто горе од овога.

— Јесте, али ова несрећа је цара морала дубоко потрести.

— Наравно; али ти знаш у каквим је односима био цар са ерцхерцогом; ништа срдачно. Много не знамо, али је ерцхерцог много допринео да се

отуђи од Куће и цара. Њих двојица нису одавно били добро заједно; дошла је женидба, коју цар као глава Куће и најјачи чувар начела легитимитета, није могао примити. Осећао је да ће доћи дан када ће га његова супруга нагнати да прекрши породично право и свога сина на престо изнети. Он, с дана у дан, себи у души пребацује што је дао свој изнуђени пристанак на овај брак и можда на царевину несрећу навукао... Цар није о сарајевском догађају много говорио. Прво је изгледао као да га је капља ударила, па онда више за себе проговорио: „Путеви Свевишњег су непрепечиви... Једна виша сила успоставила је ред, који ја нисам могао, на жалост, одржати“.

Смрћу ерцхерцога и Софије Хотек цар се, то је сигурно, ослободио једног тешкога душевнога терета.

Сутра-дан је, по царевој наредби, требало да се цео двор из Ишла врати у Беч. А када су по подне на Видов-дан стигле опширније вести од генерала Потioreка у Ишл, већ се у околини царевој говорило да убиство Фр. Фердинанда неће имати великих политичких последица. Цар је и овај трагичан догађај, као и друге сличне ствари, гледао као породичну несрећу, иако је телеграм босанскога земаљскога поглавара био написан у духу политичком. Идеја за рат није се била јавила, на дан 28. јуна цар је није имао, како се сад поуздано зна.

Цара је у Бечу дочекао нови наследник престола ерцхерцог Карл. Цар је изгледао свеж, и врло је живо са њим разговарао. Заједнички Министар Финансија Билински који је сутра-дан био код цара у аудијенцији, пише у својим мемоарима, да је цар био прибран, као човек који је знао у каквој је опасности био царски престо — због расположења које је атентат створио. Цар је изразио наду, да ће нови наследник престола бити врло добар цар, захваљујући своме помирљивом карактеру.

Беч је био узбуђен — али не би се могло рећи да је био утучен или раздражен. У први мах, пре

би се рекло као да је Бечу нешто одлакнуло. Много се у последње време говорило о рату, па се Беч био забринуо — иако није запамтио никакав рат. Беч је осећао да то неће бити добра ствар променити мирни живот. Оно о чему се у Бечу одмах говорило то је да су атентат извршили Срби.

Први извештаји из Сарајева о атентату дошли су у Беч одмах иза подне. Али сви нису били једнаки. Званична телеграфска агенција давала је један, *N. Fr. Presse* други, *Die Zeit* трећи. Заједничко Министарство Финансија било је без телефонске везе; чим је чуло да га зове Српско Посланство није се одзивало никако. Већ јутрења издања бечких новина, сутра-дан по Видов-дану, почела су да тврде да су атентатори имали везе са Београдом, и пред Српским Посланством у Бечу почеле су антисрпске демонстрације. Заповести су почеле непосредно из Балплаца ићи као директива новинама и јавном мњењу: бацити одговорност одмах на Србију.

Српски посланик у Бечу телеграфисао је влади у Београд, да је намера Беча створити у Европи утисак да је сарајевски атентат дело завере спремљене у Србији. „Аустро-Угарска намерава да се тиме послужи као политичким средством противу Срба“. Све новине, нарочито немачке, распрости-рале су ту вест, и створиле доиста дубок утисак у Енглеској и Француској, неповољан по Србију. Србија није могла да спречи ову оптужбу. Иако је наш посланик у Бечу дао изјаву: да влада осуђује и жали сарајевски догађај, и да је готова да учини све да се ствар расветли и са себе скине одговорност, која јој се намеће, као и да чиниоце, ако их буде било и у Србији, најстроже казни, Аустро-Угарска је те изјаве примила, али је продужила даље да дражи и оштри јавно мњење, и своје и европско, и да припрема доцнији „казнени поход на Србију“, који је био досада толико пута осујећен. Обавештења, која је влада српска у иностранству давала, нису у први мах могла да поправе оно

што је радила Аустро-Угарска преко својих представника у иностранству.

Аустро-угарски отпратник послова из Београда телеграфише у Беч сутра-дан по атентату. ...„Јуче, 15/28. јуна, је прослављена годишњица Косовске Битке када је српски родољуб Милош Обилић са два друга победоноснога Мурата мучки убио. Где Срби живе Обилић је народни јунак. Наместо Турака смо — захваљујући пропаганди под заштитом краљевске владе и дугогодишњој новинарској кампањи — сад ми дошли као крвни непријатељи... Српска влада је, иако је вест била позната у Београду око 5 сахата поподне, тек око 10 сахата у вече наредила да престану видовданске свечаности; незванично и у мраку продужена је ова. Људи су се од радости грлили (очевици тврде) и чуло се како се каже: „Тако им и треба, давно смо очекивали“, или: „То је освета за анексију“.

Сутра-дан је исти отпратник послова питао начелника Министарства Иностраних Дела у Београду: „Какве је мере полиција предузела, или мисли предузети да се трагови атентата, који ноторно у Србију воде, пронађу“.

На дан 30. јуна немачки амбасадор у Бечу, фон Чиршки, телеграфише у Берлин овако: „Гроф Берхтолд ми је данас казао да се сви конци завере, чија је жртва надвојвода, стичу у Београду. Завера је тако вешто удешена да су намерно изабрани за извршиоце злочина сасвим млади људи *који се не могу осудити на тешке казне.* (Ове је речи на депеши подвукао својеручно немачки цар и ставио примедбу: „Надам се да могу“.) У Министарству се горко јадају на српске сплетке. Чујем овде, чак и од озбиљних људи, како понављају исту жељу, *да треба једном из основа пречистити рачуне са Србима.* (И ове је речи цар на телеграму подвукао и са стране записао: „Сад или никад“). *Ја се користим сваком приликом да оћклоним пребрзане кораке, што чиним тихо али изречито и озбиљно.* (Ову реченицу је подвукао сам Виљем II и са стране за-

бележио ово: „*Ко је њега овласџио на њо? То је врло глупо. То се њега не њиче баш нишџа, њо је чисџо сџвар Аусџрије да види шџа ће да ради. И ако сџвар њође рђаво ређиће се њосле да Немачка није хџела. Нека ми Чишки учини задовољсџво да осџави све ње глупосџи. Треба са Србијом свршиџи и њо шџо њре.*“) Треба пре свега знати што се хоће, ја сам досада чуо све нешто неодређено. Затим треба одмерити брижљиво шта би донела ова или она радња и никад не губити из вида да Аустро-Угарска није сама, да је њена дужност да води рачун о својим савезницима, да оцени општу европску ситуацију, а нарочито да води рачуна о држању Италије и Румуније у свима питањима која имају везе са Србијом (Код ове реченице цар је својом руком записао са стране: „То се по себи разуме. То знају и деца.“).

Истога дана барон Гризингер, немачки посланик у Београду, телеграфише у Берлин: „У Србији је свет узбуђен, јер осећа да неће бити одговорна само браћа из Босне, него *целокујно Срџсџво*. (Овде царевом руком са стране: „Наравно“). Неки кажу да су маневре аустриске биле изазивање у часу кад је успомена на смрт Бајазитову (овако у оригиналу депеше) на Косову Пољу, оживела српско родољубље. Све је то маневар да се избегне тужба против великосрпске пропаганде. Духовна одговорност Србије за атентат не може се порицати. Од тога се боји и мој руски колега (Хартвиг) који је узвикнуо кад је чуо за атентат: „Надајмо се да неће бити Србин!“ (Са стране је немачки цар ставио ову примедбу: „Он је то већ морао знати.“)“

Аустриски консули у Нишу и у Скопљу шаљу, тих истих дана, извештаје у Беч о прослави Видовдана — као прослави ослобођења. Тако генерални консул Јехличка из Скопља тврди, да је нарочита пропаганда прављена да на Видовдан дође што више народа из Хрватске, Далмације, Славоније и Војводине на Косово. И дошло је много народа, коме је говорено и који је говорио о „ослобођењу

браће с оне стране Саве, Дунава и Дрине“. А кад је доцније у ноћ стигао глас да су убили Фрању Фердинанда „онда се створило такво расположење, које се није могло друкчије него као нечовечно обележити“. Одговорност за овакво држање носи званична Србија. Хофленер, заступник консула у Нишу, писао је нешто слично, „Кад је увече око 9 сахата стигао глас у једну овдашњу кафанску башту, тешко је било гледати и слушати како је овај догађај изазвао код гостију задовољство, и то сасвим нескривено задовољство. Тако је морало бити, завршава и овај подређени чиновник, кад и водећи кругови, интелигенција, политичари, учитељи, чиновници, официри и ђаци — тако осећају.“

„Кад сам дошао Палавичинију (аустро-угарскоме посланику у Цариграду) да му изјавим сачешће 29. јуна 1914. због трагичне погибије Фрање Фердинанда, — пише Маргентау, амерички посланик у Цариграду, — он ме је примио врло свечано, баш као да је изгубио свога сина, и рекао:

— Јест, јест, то је страшно. Србија мора бити осуђена за своје држање, она ће морати дати задовољења.

После неколико дана Палавичини ми је говорио о казненој експедицији против Србије.“

4. Око сахране.

Прва брига царева кад је дошао из Ишла у Шенбрун била је, да се утврди програм за сахрану сарајевских жртава. Цар Фрања Јосиф је био од оних владара који је полагао на дворску етикету више него ико; дворски церемониал је био саставни део његове природе. Он не зове на савет своје доглавнике да их чује, да се саветује о ономе шта може и шта ће изићи из сарајевскога атентата; он дозива свога дворскога маршала да се договори са њим о томе како ће се поступати у овом невиђеном случају: сахранити једног члана царске куће и његову на леву руку супругу, који су умрли у исти

сахат и дан. Било је сасвим природно да се ерцхерцог и војвоткиња сахране с истим царским почастима; зар није њена оданост и смрт била довољна да збрише прописе крутог шпанског церемониала; зар нису обоје пали као жртве државне аустријске идеје? То је било природно, — али царев престиж, цар над свима, и жив и мртав!

И увек тај церемониал. И кад наследник царскога и краљевскога престола путује у Пешту да отвори угарски сабор, или путује на маневре у Босну, цар мора до ситница да обележи и трајање и ред свечаности, и свачије место при ручку и вечери при дочеку и испраћају. И сад кад „трагично свршава са својим верним другом“, Цар преврће пожутеле листове дворских „реглмана“ из XVI и XVII века и тражи са својим доглавником, кнезом Монтенуовом, — потомком царице Лујзе, друге жене Наполеона I, — пропис по коме да се изврши погреб. Преврће и тражи шта кажу староставне књиге царава Рудолфа II Хапсбурга, који је целу младост провео на шпанском двору Карла V (XVI век) и Леополда I (XVII век), оба пријатељи церемониала који су утврдили за аустријски двор по рецепту са шпанског двора. То је онај церемониал по коме су краљеви и краљице ишли чак и у „супружанску ложницу“ праћени дворским маршалом и свитом са факљама, са музиком, с ибриком и убрусом, и чекали сахате на вратима краљевске ложнице растајак супруга. За сваку свечаност је био нарочити ред и церемониал; засебно за Велику Недељу, кад су цар и његових дванаест рођака ерцхерцога прали ноге дванаесторици сиромашних бечких стараца. За посету страних владара опет нарочити пропис; и ту је било градације, за цареве друкчије, за краљеве друкчије, за кнежеве и друге високе личности друкчије: увек један детаљ, једна нианса, да се разлика види. Српскога посланика, 1912., на пример, прима цар без икакве церемоније. Посланик је дошао сам, у своме аутомобилу, у Шенбрун, без икакве пратње; увео га је један чиновник из маршалата до

предсобље, ордонанс му отворио врата на салону где је цар Фрања Јосиф стајао, у малој униформи, крај камина, и остао стојећи у разговору десетак минута. Румунски и грчки посланици су имали нешто друкчији пријем, позвани су да седну пред царем, и цар је носио ленту „Румунске Круне“ или „Св. Спаситеља“. — За дворске балове, вечере, крштења, свадбе, погребе, био је такође посебни пропис, коме су обележја била богаство, свечаност, крутост, сјај и средњи век. У церемониал је улазила и музика, која је у два минута пред један сахат по подне пратила смену дворске страже. Цар је често кажњавао одговорне официре ако нису тачно у један сахат улазили у Бург за смену страже; годинама је он кроз прозор присуствовао том делу церемоније. За строго одржавање шпанске етикете је помогла католичка црква, која је била у тесној вези са аустриском и шпанском династијом. — Кад је дворски гала ручак, кад има много званица, онда је читав лом; шпанска етикета каже да се за такву прилику мора водити рачуна о важности земље, породичних веза, положаја у друштву, звања, мисије; распоред седишта и лица, то је био друштвени термометар: нико није могао имати ниже место од онога које му припада. Кад се женио какав ерцхерцог, опет је било уређено свечаније него кад се удавала каква надвојвоткиња за каквога племића, а свадби су могли присуствовати само они које „дворска уредба“ означава, као и њихов ред. — За погребе царских мртваца преци цара Фрање Јосифа предвидели су, исто тако, све до ситница; у пропису њиховоме предвиђа се и спровод од Двора до Капуцинске Гробнице, а Фрања Фердинанд је за живота одредио себи и својима костурницу у Артстетену за вечити одмор. Покојник је желео да и после смрти буде са својом женом у истој гробници, а не одвојен у породичној гробници Хапсбурга.

Цар и његов први маршал двора најзад су нашли да треба поступити дословце по прописима дворске уредбе до изласка из дворске капеле. А по

томе, само правим члановима царскога дома припадају царске почести при сахрани. Како би се могле одати једној плебејки, иако грофици и жени члана царске породице, почести које се одају наследнику царскога и краљевскога дома Хапсбурга, који је у исто време и главни инспектор војске? — У први мах је преовладало ово друго мишљење. Решено је било да буде неки полуцарски погреб, да тела покојника не дочека ни цар ни нови наследник престола, нити цео гарнизон бечки. Осим тога требало је, по томе утврђеноме церемониалу, да се само сандук са телом Фрање Фердинанда донесе у дворску капелу, и ту опоји, а сандук са телом покојне војвоткиње од Хоенберга пренесе право у Артстетен. Чим се за ово сазнало, и племство и војска и виши чиновнички кругови, а нарочито велика властела узбунише се. Цео свет је гракнуо на првога царскога маршала, кнеза Монтенуова. Сви су мислили да је он овај церемониал утврдио да би се осветио покојној војвоткињи од Хоенберга, што је она, и поред свих настојавања његових, успела не само да постане жена Фрање Фердинанда, него и да се постепено диже на двору, где је нико, почев од цара па до његова камердинера, није трпео. Цар је био принуђен да упути једно отворено писмо кнезу Монтенуово, у коме му изјављује признање што је извршио само његове наредбе за цео распоред сахране синовца и његове супруге.

Од дворске погребне етикете ипак се одустало у неколико. Пре свега, посмртни остаци су из Гружа преко Трста донесени ноћу у Беч, и место да их дочекају само одређани царски изасланици, на станицу је изашао нови наследник, ерцхерцог Карл, и одао им прву посмртну почаст. Одатле, оба мртвачка сандука пренесена су, уз једну полусвечану поворку, у дворску капелу, где су после опојани.

5. Опело у Хофбургу.

У питање овога погребња свакојако се мешала и политика. У први мах су били јавили да ће по-

греб бити најсвечанији и да ће њему присуствовати немачки цар, један руски велики кнез, италијански краљ, принц од Конаута као представник енглеског краља, краљеви саксонски и баварски, румунски, бугарски. Србијин бечки посланик имао је да заступа и краља и владу на погребу Фрање Фердинанда. И, одједном је све било отказано — ниједан од ових владара није могао доћи — „јер је цар решио да се ова тужна свечаност сврши у породичној прибраности.“ Ова изненадна царева наредба тумачила се на разне начине. Бечлијама је протумачено као да се ово у тишини мора свршити због тога да не би дошао краљ Србије на опело. Пријатељи Фрање Фердинанда су објашњавали, опет, да су се непријатељи хтели ослободити што пре и њега мртвога, да се хтело засад што мање говорити о покојнику, који је у потоње време показивао велике наклоности да препороди дотрајалу Аустро-Угарску. У Берлин је стављено опет до знања цару Вилхелму, који је желео да дође на погреб своме пријатељу, „да се чета српских убица спрема да дође у Беч ради њега, и да се власт боји каквога атентата.“ Највероватнија ће бити објашњења да је војничка партија желела да убиство Фрање Фердинанда искористи и објави рат Србији. То желећи она је помирљивога и неодлучнога цара требала да осами; разговори с представницима В. Британије и Русије, па и са Немцима, могли су имати рђав утицај, можда и покварити започети план. А сутра-дан по сарајевском атентату већ је између званичних партизана за рат и Берлина почео рад на казненој експедицији против Србије...

Дворска капела у бечком двору, мала и уска, готово у подруму, била је на дан опела бившег наследника престола кућа необична. Тога дана, 2. јула 1914. по ручку, изгледала је права гробница, велика, хладна, којој ни сјајне униформе, ни многобројне свеће, нису могле одузети ни задах мемљиве костурнице ни мрачност гроба. У средини капеле, један поред другога, један мало већи од

другога, и један, — онај са војвоткињом, — нешто ниже од другога, онога у коме је закован Фрања Фердинад, лежала су на катафалцима два сјајна бела метална сандука. Поред сандука Фрање Фердинанда је био црн кадифен јастучић и на њему царска огрлица без Златнога Руна, а поред сандука Софије Хотекове црни јастучић и на њему пар белих рукавица и црна лепеза. Онде знаци царскога рода, овде знаци дворске службенице, дворске даме. И овде немилостиви церемониал. Супруга на леву руку мора лежати ниже и мора се и после смрти видети разлика између царске и плебејске куће. Мало даље стоје венци свакојаки, али то нису донели ни цар ни царска породица, него деца покојникова, грофица Лоњаји (некадашња супруга надвојводе Рудолфа) и страни владари.

У капели, у коју се улази кроз неке мрачне и влажне ходнике, на левој страни, тискале су се дипломате, сви у униформама и са ордењем. Међу њима и српски посланик, али осамљен; његове колеге, већина од њих, су га избегавали, или се здравили са њим, али брзо, с очигледном жељом да не стоје поред њега и с њим. Плава униформа српског коњичког официра прави око себе празан круг. А иза сандука у црној мађарској магнатској униформи, грофови Берхтолд и Тиса, министри, Председништво Делегација, Угарскога Сабора, Хрватскога Сабора, официри и неколико свештеника са црном ризом преко које је пребачена везена бела одежда. Међу њима бечки кнез-владика. Сви погружени, сем неколико попова, који стрељају очима српскога посланика. У погледима дубока мржња, а на челу бечкога архиђакона једна јака и дубока бразда између очију, бразда гњева. У капели је за тренут два, кад су сви заузели своја места, тишина, докле се не отворише врата горе на кору лево, и не уђоше цар и нови наследник престола, ерцхерцог Карло, у своју ложу, а лево ступи у ложу до њих супруга ерцхерцога Карла, будућа царица Зита, у дубокој црнини, са непровидним

велом на лицу. Чим њих троје клекнуше, почело је тихо опело; тишину је прекидао нешто крупнији глас онога разјаренога архиђакона и звекет кадионице. Цар је био сасвим свеж, климао је по обичају приметно својом седом главом, а његов нови наследник Карло, симпатична лика, изгледао је какав је увек био, природан. Он није имао тужно лице; оно је било отворено, ведро, готово насмејано.

Опелу својих родитеља деца ерцхерцога Фрање Фердинанда, Ернст, Макс и Софија, нису могла присуствовати: и то је забрањивао дворски церемониал. Она су могла само послати венце од цвећа у дворску капелу. Опело је било кратко; а при излазу са њега, у једном од оних мрачних и влажних ходника, на пролазу, гроф Скапинели, папски нунције, Италијан, рукова се са српским послаником брзо и тихо му каза ове двосмислене речи:

— Све ће добро бити!

Тек увече је требала кренути пратња за Артстетен на Дунаву, а не одмах после опела. Опет исти разлози као и при спроводу са станице до дворске капеле. Полиција је у исто време додавала своје разлоге. Око српскога посланства и пред њим на Видну у Бечу почеле су велике демонстрације. Распаљена гомила, не разумевајући међународне обичаје, дивљом дреком тражила је од српскога посланика да скине српску заставу, коју је посланство тога дана истакло на по копља у знак жалости, као и сва друга посланства у Бечу. Руљи је речено да је и то знак српскога изазивања, и она је, сем халакањем, почела и камењем изражавати своје негодовање. Бечка полиција се, тада први пут, показала некоректна. Она је свет уклањала, али својим држањем све је више привлачила ка посланству гомилу, коју су раздраживали разни људи, а нарочито они из *Reichpost*-а и *Deutsches Volksblatt*-а. Она је чак тражила, преко свога шефа, од посланства да одмах скине заставу доле, „јер иначе скида са себе одговорност за последице.“ Српска застава је остала да се вије на балкону посланства све до

часа када је воз понео мртва тела Фрање Фердинанда и војвоткиње од Хоенберга у гробље артстетенско.

Кад је пратња пред вече кренула из Хофбурга — по утврђеном реду погребача — нико није имао да иде за колима сем строго утврђенога броја лица. Тако, није било допуштено племству да иде на пратњу. Али су, на Рингу, прекршили дворски церемониал аристократи. Једна група од стотину њих, у свечаном оделу, кнезови и грофови Кински, Хојош, Фирстенберг, Шварценберг, Виндишгрец, Зичи, Лопковиц, Лихтенштајн, Турн Таксис, и т. д., силом је ушла кроз редове војске и полиције, и до станице испратила покојнике. Ниједан представник стране државе није био позван да суделује на погребу, који се завршио на железничкој станици.

Возом су оба сандука пренета до станичице Пехларн преко пута Артстетена. Воз је стигао у један сахат ноћу у Пехларн. Кад су одатле кренули да преко Дунава пренесу оба покојника, подигла се невиђена бура; толико је грмело и пуцало и воде лило из неба, да је пратња морала да се врати у Пехларн и да оба сандука остави међу путнички пртљаг на станици, донде докле потоп не престане.

Покисла пратња, тек много доцније, могла је да наново потовари мртве и превезе преко у Артстетен у породичну костурницу Фрање Фердинанда. Цар и његов чувар дворских церемонија, кнез Монтенуово, могли су бити задовољни.

6. У Босни.

Чим је завршено у Конаку оно што је најнужније за пренос у Беч убијенога пара, сазвано је брзо председништво босанскога Сабора. Оно је послало у Беч цару једну мирну депешу, а не по концепту који му беше послат из Земаљске Владе и како је био саставио земаљски поглавар Потиорек. По подне је на Видов-дан сазвата седница Сабора у знак жалости. У Сабору је владало оно осећање

које и у граду: немир, страх, потиштеност, огорчење противу Срба.

Потиорек, који је највише био крив за догађаје, почео је губити главу. На улици је прво у Сарајеву, па после по Босни, почео распаљивати већ и иначе разјарене руље. Власт је дала план и списак српских домова, она је дала вође четама за сваки крај Сарајева, она је дала и оружје, неком секиру, неком будак, неком батину, револвер. Рано ујутру по Видов-дану почеле су дејствовати чете, на челу којих су два „четника“ носила цареву слику и пошла у разбојништво, вичући: „Доле Србија, Доле Срби! Доле краљ Петар!“ Секира је праштала по капијама православних Срба и чуо се крш и ломљење, као и писка застрашених и нападнутих људи, жена и деце.

Потиорек је био бесан на Србе. Имао је разлога. Али, овога дана заиста је изгубио главу. У првим тренуцима сарајевскога атентата видео се човек недорастао догађајима. Он је мислио да треба руљи оставити власт; и све му се чинило да није ни брзо ни довољно, да га млађи не слушају. Кроз отворен прозор на Конаку, где су његове канцеларије, допирала је она измешана хука руље која руши, ломи, туче. Поттиорек се осмехивао; али се и бојао. Свуда су се и свима, а њему међу првима, предвиђали српски бомбаши; а војска и жандармерија још се нису биле вратиле у своје касарне са маневара. Поттиорек је праскао, претио, али је стрепио у себи.

На наваљивање из Сабора проглашено је опсадно стање и преки суд. Поттиорек је тражио од бечке владе да затвори све банкарске и просветне установе Срба, сва културна српска друштва, да се укине црквено-школска аутономија, да се Сабор одмах распусти, да војска узме све у своје руке. Овај генерал-државник, који је сахранио себе као најлакомисленији управник једне круновине и као ратник 1914. у Србији, тражио је рат.

Потиорек је засипао депешама Заједничко Ми-

нистарство Финансија у Бечу и лажним и правим вестима. Њему је била тенденција да се што пре огласи Србији рат.

„...Јављају ми да Срби спремају напад, — телеграфише он у Беч сутра-дан по извршеном атентату, — и скрећу ми пажњу да може доћи до немира... Све месне команде, жандармериске станице и пограничне трупе добиле су наредбу да оштро пазе, и ако до чега дође, неред угуше безобзирце. Овакве наредбе су биле потребне, јер су атентатори признали да су били за своје дело наоружани у Београду револверима и бомбама. Моје је дубоко уверење да је извор атентату у Србији и да је ово само почетак даљих буна. Ред и нормалне прилике у Босни могу се повратити само енергичном акцијом на међународном пољу.“

И Потторек је, и поред добивених наредаба из Беча да не пренагљује, вршио хапшење Срба. Сви српски листови, *Народ*, који је био најборбенији, *Српска Ријеч* и *Отаџбина*, престали су излазити. Излазио је само лист *Истина*. Реч права за Србе није се могла, није се смела чути. Она је ишла само од уста до уста...

Бечка влада је спремала своју оптужбу противу Србије. Потторек је слао оптужбе, али не и оптужни материал. И зато је бечка влада послала једног високога чиновника, Визнера, да извиди у чему је ствар. И Визнер је био у Сарајеву, али његов први извештај је гласио да се не може утврдити да је званична Србија имала учешћа у делу атентата на Фрању Фердинанда и Софију Хотек.

7. Предсказивања.

Професор бечкога медицинскога факултета Д-р Ортнер казао је, поводом сарајевског атентата, да у историји медицине има мало случајева да убица ватром из пушчице пресече вратну жилу, и удољу трбушну, као што је било у случају са сарајевским атентатом. То је било мишљење и других лекара,

и због тога се враћало на оно старо објашњење: да Фрању Фердинанда није погодила вешта рука, неко судбина, онај неминовни закон историских плаћања за зла дела његових предака. Од Рудолфа I Хапсбурга, па до Фрање Јосифа, цара Двојне Мо-нархије, почињено је толико недела, да је један потомак требао да плати за њих. И отуда је било уверење да је Фр. Фердинанд платио за све. Штад-лер, надбискуп сарајевски, казао је сутра-дан по атентату: „Овај злочин је последица историскога развоја, пре а после морао се догодити. Да је Фр. Фердинанд имао крила, не би могао измаћи.“

Са правом или не, али тек се за цео овај до-гађај везују неколике појаве и факта, који појачавају народно уверење да је све тако морало бити.

У очи Видов-дана, Фрања Јосиф је доживео један страшан дан. У Фишаменду, у близини Беча, летели су самолети, пред многобројним гледаоцима; и том приликом су два-три самолета пала из ваз-духа и побила педесет лица. Цар је био као укочен и својој околини је рекао: — „Ово неће бити добро!“

Исповедник Фрање Фердинанда је писао после атентата да је Фрања Фердинанд често говорио: — Царска круна, то је трнов венац... За мене је сливено зрно које ће ме погодити.

Пред полазак у Сарајево, тврдила је његова околина, надвојвода је осећао неки неодређени страх, и био би, изгледа, задовољан да се могао некако одгодити тај пут; покушавао је да одврати своју жену да са њим иде. Растанак са децом му није никад тежи био него пред овај пут у Сарајево. По-сле растанка у Белведеру остао је дубоко и толико занесен у молитву да је био за воз врло много за-доцнио; на јужној станици његови људи већ су мислили да неће ни путовати у Сарајево.

Мађарски епископ из Великога Варадина Јо-зеф Лани, раније васпитач аустро-угарског престо-лонаследника, прича да је, уочи убиства надвојводе Фердинанда и његове жене у Сарајеву, имао овај сан. „Седи он као у својој кући у Пешти и прима

пошту. Међу осталим писмима налази се и једно писмо од аустро-угарског престолонаследника Фердинанда. Писмо је уоквирено црним и носи царски печат од црног воска. У писму му Фердинанд описује целу драму у Сарајеву: покушане и неуспеле атентате и најзад Принципов успели атентат. Драма је описана до детаља. Још нешто више. У писму је била чак и једна поштанска карта са сликом, која је верно представљала сцену убиства Фердинанда и његове жене.“

Крајем маја 1914. српски посланик у Бечу је скренуо пажњу министру за Босну и Херцеговину, да је незгодно да Фрања Фердинанд прави баш на Видов-дан маневре у Босни. Он му је рекао, ако се на Видов-дан, први свечани Видов-дан у Српству од Косова, држе маневре у Босни, може се то сматрати као изазивање Срба. Може се међу војницима Србима окинути каква пушка и погодити кога не треба. Министар је одговорио посланику да су маневре војничка ствар.

После атентата многе новине су објавиле да се знало да се у Сарајеву спрема неко дело против надвојводе. Тако, увек добро информисани пештански лист „Az Est“ од 3. јула 1914. донео је ову вест: „Јово Гречар саопштио је босанској полицији још 20. јуна да се спрема српска завера.“

Заједнички министар финансија Билински био је против овога пута у Босну. Противу тога пута је имао и бечки двор многобројне опомене из Сарајева, Беча, Загреба, па и од најближих пријатеља Фрање Фердинанда. Из Загреба је шеф тајне полиције на недељу дана пред Видов-дан саопштио својим претпостављенима да се спрема атентат на Фр. Фердинанда.

Уз ово треба додати и небрижљивост полиције.

Кад је цар Фрања Јосиф путовао 1910. у Босну, мере безбедности су биле врло строге. Тада је дуж пута његова било готово више полицајаца него народа на дочеку његовом у Сарајеву. Било је више од хиљаду униформисаних полицајаца, и преко две

хиљаде преобучених агената. Кад је путовао његов наследник у јуну месецу 1914., у Сарајеву није било ни 120 полициских чиновника за његову сигурност.

„Управне власти, пише Билински у Сарајево, нису биле на висини својега позива, и сам тај факат био је довољан да спречи ерцхерцога да путује. Земаљски поглавар знао је из сигурног извора да су цео план и пут били искључиво дело војничко, углављено између ерцхерцога и њега...“ Па, иако је ово путовање било војничког карактера, дужност је цивилних власти била да се старају, и противу воље онога кога штите, да га заштите. Ова нехатност власти полициских је заиста необјашњива. И кад се узме у обзир да после овога догађаја није ни једнога од одговорних у Бечу и у Сарајеву ни глава заболела — остао је на своме месту министар за Босну и Херцеговину, остао је фцм. Потторек и његов штаб, остала сарајевска полиција, — онда није чудо што се почела дизати оптужба противу власти да су намерно овако пустиле Фрању Фердинанда у Сарајево. Кад су у Двор, Билинском, Поттореку, долазиле опомене и претње пред Видов-дан да ће Фрања Фердинанд бити убијен, кад је земаљски поглавар за Босну и Херцеговину Потторек остао на своме месту као неопходно потребан, онда доиста није чудо да се у глави непријатеља грофа Тисе и Мађара јавила сумња да је Тиса највише крив за смрт Фрање Фердинанда. Царев верни слуга Маргути о томе каже: „У интересу династије, јавнога мњења у Монархији, па и у самој Европи, требало је променити босанску управу... Кнез Монтенуово, први царев доглавник, био је мишљења да је требало фцм. Потторека, пред чијим је очима погинуо царски пар, одмах сменити, ако не милом а очо силом, кад већ сам Потторек не даје оставку. Кад сам то поменуо шефу цареве канцеларије Болфрасу, овај ме је пресекао речима: „Потторек је неопходан за Сарајево, и мора тамо остати.“ Доиста, тешко је објаснити „како је овај човек могао пустити, после првога атентата бомбом, — коју је бацио Чабрино-

вић на кола, — Фрању Фердинанда да се шета по сарајевским улицама, где су га чекала још четири атентатора“.

Па ипак, има једно објашњење. Није крив нико, нити је ико од одговорних чинилаца могао имати тај луди план да пошље на кланицу Фрању Фердинанда у Босну. Крив је био *цео систем* Аустрије. Кривица је до старога режима, дотрајалога режима који је имао само спољње ознаке добро уређене, дисциплиноване, организоване управе, а у ствари био труо, несавремен и аљкав до крајњих граница.

ОД АТЕНТАТА ДО УЛТИМАТУМА.

1. Уништити Србију.

Пред сам сарајевски атентат, бечка влада је била спремила за Немачку један мемоар. У томе мемоару био је читав план о Балкану и о уништењу Србије. О томе ће бити доцније речи. После атентата овај мемоар је допуњен. Просто је дописано овако на крају:

„Горњи мемоар је био готов кад је наступио онај страшни догађај у Сарајеву. Још се не може оценити важност овога ужаснога убиства. У свакоме случају, оно је дало необориви доказ да се између Монархије и Србије мора уклонити непријатељство, као и опасност и јачина напора великосрпске пропаганде која не преза ни од чега... Под таквим околностима намеће се за Монархију дужност да енергичном руком раскине мрежу којом је хтео њен непријатељ да је угуши...“

Тога дана кад је овај додатак унесен у мемоар, у главама одговорних чинилаца у Бечу је било решено да се ратује са Србијом.

— Сад или никад, била је у Главном Генералштабу реч која се поверљиво дошаптавала и ширила. То исто се морало чути и у бечкоме Министарству Иностраних Дела, иако се ничим није

то казивало. Јер, докле је први шеф одељења бечкога Министарства Иностраних Дела, барон Макијо, ћутао пред српским послаником, кад га је овај, сутра-дан по атентату, уверавао да је Србија готова да суди свима и свакоме у Београду, ако се докаже да су имали везе са сарајевским атентаторима, дотле је аустро-угарски посланик у Цариграду Палавичини уверавао српскога отправника послова да сарајевски атентат не може покварити тадашње односе између бечке и српске владе.

У томе погледу, сутра-дан по атентату, сви су били за рат; али нису сви били за то да рат буде одмах. Гроф Берхтолд и његова околина, на коју су сада наваљивали из Конрадове канцеларије, тражили су да се рат почне што пре, и да се припреме чине у што већој тајности. Једини гроф Тиса није био одмах тога мишљења. И докле је из аустро-угарскога Гл. Генералштаба тражен најбрже један војнички мемоар за цара, једно оправдање за будући рат, — Тиса је упутио 1. јула 1914. цару такође мемоар. У томе мемоару он каже:

„Ја сам грофу Берхтолду одмах казао да сматрам за опасну погрешку (изненадни напад на Србију) и да за то не могу узети одговорност. Пре свега, ми још немамо довољно основа да Србију учинимо одговорном и да, поред њених помирљивих изјава, изазовемо рат са том земљом. На тај начин би нас у целом свету сматрали за рушиоце мира, па би и светски рат могао почети под рђавим погодбама. Ми смо Румунију изгубили, а за то никакву замену нисмо добили; једна једина држава на коју смо могли рачунати (Бугарска), лежи исцрпена и у неповољном положају. Према садашњим приликама ја бих тражио згодан изговор за рат; па кад би дошао тренутак, онда би се из разних питања могао наћи и повод за рат. Пре свега мора да буде створена боља дипломатска констелација него што је данас.“

Гроф Берхтолд, међутим, тражи од немачког амбасадора, 2. јула, да Немачка овога пута не на-

пусти Аустрију, него да је помогне. Помоћ би била у томе што би склонила Букурешт и Рим, да не праве никакво питање кад Аустро-Угарска упадне у Србију. Он даје на знање да ће се разговарати о подели територија кад дође време. Немачки амбасадор је овога пута помирљив, и светује опрезност. Због овога је био добро „насапуњен“ од свога суверена, и брзо постао ратоборан.

Једновремено с овим је и цар Фрања Јосиф писао своме савезнику у Берлину дуже писмо, које се завршава овако:

„Ово ће моћи бити (да се уништи панславизам и обезбеди мир Немачкој и Аустро-Угарској) тек онда кад Србија, која је данас стожер панславизма, не буде рачуната као политички фактор на Балкану. И ти ћеш, после онога страшнога догађаја у Босни, бити убеђен да се не може отклонити наше супарништво са Србијом, и да ће политика мира, коју подржавају европски монарси, бити све донде у опасности докле се огњиште београдских злочиначких смутња оставља без казне. Напори моје владе биће у будуће управљени на то да се Србија осами и да се умањи.“

Ово својеручно писмо цара Фрање рађено је на Балплацу, и уз сарадњу грофа Тисе, који је тражио и добио пристанак да облик писма буде такав како би га у Берлину „лакше прогутали“. Тиса је сматрао да је први корак за припремање европске констелације био добити потпору свога моћнога савезника у Берлину.

2. Кајзер и Фрања Јосиф.

Пре него што је ово писмо и однесено немачком цару у Потсдам, а препис државном канцелару Бетман Холвегу, цар Виљем је имао донесену одлуку противу Србије.

Кнез Лихновски, иако немачки амбасадор у Лондону, још за време рата, објавио је један по-

верљиви спис из кога се види да су Немци гурали грофа Берхтолда у рат против Србије.

„Крајем јуна дошао сам у Кил, пише овај пољски кнез из Шлеске, по наредби царевој. А само неколико недеља пре тога мене су изабрали у Оксфорду за почаснога доктора књижевности. На царској лађи „Метеору“ сазнали смо за смрт надвојводе. Цар је жалио што је његов труд да Фрању Фердинанда придобије за своје планове био узалудан. Ја не знам да ли је у Конопишту био утврђен нарочити план за активну политику противу Србије...“

„Како ја нисам био упућен у намере и догађаје у Бечу, ја нисам давао велику важност овом приликом догађају у Сарајеву. Доцније сам запазио да су аустриски племићи били врло расположени. На „Метеору“, међу осталима, био је царев званица и гроф Феликс Тун. Он је за цело време пловидбе по мору лежао у својој кабини, мучила га је морска болест, иако је време било мирно и лепо. Кад је дошла вест из Сарајева, он је одједном оздравио; излечили су га или страх или радост.“

„Кад сам се вратио у Берлин, видео сам се са канцеларом, и рекао сам му да сматрам да се наш спољњи положај знатно поправио, јер смо у бољим односима с Енглеском него што смо одавно били, а у Француској су на влади помирљиви људи. Бетман Холвег као да није био мога мишљења, и жалио се да се Русија оружа. Ја сам га разуверавао, тврдећи да Русија нема интереса да напада Немачку; такав напад не би никад ни Енглези ни Французи подржавали, јер оба народа хоће мир. Кад сам дошао код Цимермана, који је заступао Министра Иностраних Дела, он ми каза да Русија повећава војску за 900.000 људи. Цимерман је говорио тако да је било јасно да су љути на Русе, који се „свуда испречавају“. Говорио ми је и о привредним тешкоћама. Али, нико ми не рече да је Молтке (шеф Главнога Немачкога Генералштаба) тражио рат; али речено ми је да је Чиршки био

оштро укорен што је световао Бечу умереност према Србији.“

„Из Шлеске сам се вратио у Лондон. На путу за Лондон задржао сам се кратко време у Берлину, и ту сам чуо да се Аустрија спрема против Србије, да учини крај тешкоме положају... Доцније, ја сам се уверио да је на седници од 5. јула, у Потсдаму, одобрен захтев бечки, чак и на случај да то доведе до рата са Русијом. Тако је био обавештен аустро-угарски амбасадор у Лондону, гроф Менсдорф...“

„У то доба добио сам упутства из Берлина да гледам свакојако да добијем енглеску штампу да пише у пријатељском духу, ако би Аустрија задала последњи ударац великосрпској пропаганди, и да спречим личним утицајем да јавно мњење буде непријатељско према Аустрији...“

Кнез Лихновски је телеграфисао у Берлин и саветовао да се у Бечу препоручи умереност, пошто рат неће бити локализован. На то су му из Берлина одговорили: што Немачка буде чвршће уз Аустрију, то ће и Русија брже и лакше попустити.

Шеф кабинета Министра Иностраних Дела, гроф Хојош, донео је писмо цара Фрање Јосифа и усмено је изложио Бетману Холвегу и Цимерману, подсекретару за спољње послове, цео план Аустро-Угарске за деобу Србије. Око ове мисије грофа Хојоша, поверљива човека грофа Берхтолда, било је доцније много вике. Аустро-угарска влада се правдала да она никад није помишљала на светски рат, нити да је мислила да Србију распарчава. Објављена документа утврђују да је, на дан 5. јула 1914. држан савет у Бечу, када је то утврђено, и да гроф Хојош није у Берлину давао своје лично мишљење, него мишљење целе бечке владе.

Гроф Сегењи-Мариш, аустро-угарски посланик у Берлину, предао је цару Виљему II писмо Фрање Јосифа на дан 5. јула у Новом Двору, и имао је овакав разговор са царем Виљемом.

„По мишљењу његову (цара Виљема) не треба дуго чекати, већ треба радити против Србије. Ру-

сија ће по свој прилици бити непријатељски расположена, али он (цар) је годинама на то био спреман, и ми (Аустро-Угарска) можемо бити уверени да ће Немачка, чак ако би дошло до рата између Аустро-Угарске и Русије, по својој савезничкој верности, бити на нашој страни. Према садашњем стању ствари Русија није још спремна за рат, и она ће добро промислити пре него што прибегне оружју. Али, она ће сигурно наоштрити противу нас друге силе Тројнога Споразума и разбуктати ватру на Балкану. Он (цар) разуме добро цара (Фрању Јосифа), који је добро познат са своје мирољубивости, због чега му је тешко одлучити се да уђе у Србију; али ако увидимо да збиља постоји потреба за акцију противу те земље, он (цар Виљем) би жалио ако бисмо ми пропустили овако повољну прилику без икакве користи.“

Око овога телеграма било је велике вике. Немачка је хтела да обеснажи и отклони један јак доказ да је Немачка већ тада имала на уму европски рат. И она и други у Аустрији хтели су да покажу да је аустро-угарски посланик у Берлину овај разговор неверно саопштио у Беч. Многи списи, а нарочито мемоари немачких аутора, утврђују да је аустро-угарски амбасадор говорио само оно што је чуо из уста самога цара Виљема, т. ј. „да Аустрија не може мирно гледати како се с оне стране њене границе агитира противу ње, и да је требало *од срца* рећи Аустро-Угарској да Немачка дели њено мишљење у погледу сваке акције противу Србије којом би се учинио крај „агитацији противу опстанка Монархије.“

Наћиће се полако још и других података о овоме; све није још објављено. Овде ћемо додати само још један разговор.

Истога дана, 5. јула 1914. када је овај аустро-угарски амбасадор имао састанак са немачким канцеларом Бетманом Холвегом, коме је предао Берхтолд мемоар, и са царем, коме је предао својеручно писмо Фрање Јосифа, шеф аустро-угарскога Глав-

нога Генералнога Штаба Конрад имао је разговор са царем. Он говори цару опет за рат са Србијом и убеђује га овако:

— Рат са Србијом је неизбежан; то ће довести и напад Русије противу нас.

— Хоће, али за тај случај Немачка је са нама.

— Јесте ли ви сигурни у Немачку?... Јер, кад је ерцхерцог Фрања Фердинанд питао у Конопишту цара Виљема (14. јуна 1914.) да ли ће Аустро-Угарска моћи рачунати на немачку помоћ без резерве, Виљем II је одговорио доста неодређено.

— А ако Немачка одговори да ће бити са нама? Хоћемо ли онда заратити на Србију?

— У томе случају да, завршио је цар Фрања.

3. Рат Србији и Русији.

Цар Виљем је о овој ствари говорио са немачким канцеларом и сутрадан отпутовао на пут по Северноме Мору, али тек пошто је обавестио и фон Капела, тадашњег заступника адмирала фон Тирпица, министра морине и заступника шефа Гл. Генералштаба грофа Валдерсеа (Молтке је био у Карловим Варима) о целој ствари. У Беч се вратио и гроф Хојош са порукама из Берлина, које су, како каже нарочито Кауцки, биле утврђене на састанку у Потсдаму 5. јула 1914. Те су поруке биле: рат Србији, па и Русији, ако устане у њену одбрану. Аустро-угарски посланик у Берлину потврђује то својом депешом од 6. јула: „Ја сам у разговору утврдио да и канцелар, као и његов господар, сматрају неодложни напад на Србију као најсигурније и најбоље решење наших тешкоћа на Балкану.“

Гроф Берхтолд је 7. јула 1914. сазвао министарски савет, коме је сам председавао. Присутни су били: председник аустриске владе гроф Штирк, председник угарске владе гроф Тиса, заједнички министар финансија Билински, министар војни Кробатин, шеф Гл. Генералштаба Хецендорф, контраадмирал Кајлер, деловођа гроф Хојош. На дневном

реду је било: босанске прилике и дипломатска акција против Србије.

Заједнички министар иностраних дела Берхтолд је отворио седницу једним краћим излагањем прилика у Босни и мера које су предузете, и изјавио „да је можда дошло време да се Србија физичком снагом онеспособи за навек као сила“. Он је додао да је ступио у везу са Немачком, и да је отуда добио најбоља уверавања да ће Немачка помагати без резерве Аустро-Угарску на случај рата са Србијом.

— Ја се не варам, завршио је он, да би рат са Србијом могао довести и до рата са Русијом. Али Русија води данас политику која има за крајњи циљ савез балканских држава, — рачунајући ту и Румунију, — који се може у згодноме часу окренути противу Монархије... И зато би логично било да то на време предупредимо, а у првome реду да се обрачунамо сада са Србијом, јер, ако се то остави, може бити и доцкан.

Угарски председник владе Тиса је говорио да увиђа, да се положај знатно изменио током истраге у Сарајеву и због писања српске штампе. По њему је сад рат противу Србије могућан, али не мисли да је рат по сваку цену и без дипломатског припремања добар.

— Ја не бих никад пристао да се изненадно нападне Србија, без претходне дипломатске акције, а мени се чини да се то намерава и да је, на жалост, о томе у Берлину и гроф Хојош говорио... Зато сам ја да се Србији постави ултиматум с условима који су изводљиви; ако их Србија прими, онда је сјајан успех, ако их не прими, онда се може говорити о рату... Ја морам нагласити у томе случају, као председник угарске владе, да наш циљ не може бити никаква анексија ма и једног дела Србије, нити њено уништење, јер ће Русија на живот и смрт бити против тога. А није ствар Немачке да одлучује хоћемо ли или не ратовати са Србијом...

Тиса се бојао Румуније, а питање уласка Бу-

гарске у Тројни Савез није било још свршено, као ни држање Турске.

Председник аустриске владе Штирк, човек који је био увек за одлагање, сад је био мишљења да треба овога пута ући у рат са Србијом, јер сва досадашња акција противу ње није донела никакве користи Монархији.

— Да ли ће се Србија напасти изненада или не, то је за нас један детаљ: главно је одлучити шта ће да се ради... али ма шта да се ради, мораће се доћи до рата, који тражи „непремено“ земаљски поглавар за Босну, генерал Потторек.

И министар за Босну, Билински, био је за рат:

— Пре а после, до тога мора доћи... Последњи догађаји у Босни показују да су сви Срби огорчени, тако да је данас тешко рећи који су Срби лојални а који нису... Једино средство да се ствари среде јесте у томе да се одлучи да ли великосрпска идеја има будућности или не... Гроф Тиса се вара ако мисли да би нови ултиматум донео неке вајде. Ултиматум који смо прошле године (у октобру 1913., а поводом заузећа стратемских тачака у Арбанији) упутили Србији, само је погоршао наш положај, и јаче озлоједио Србе у Босни противу нас. У Босни сви говоре да ће доћи краљ Петар и да ће земљу ослободити. Сила може нешто учинити, али дипломатски успех ништа.

И министар војни Кробатин био је за рат, али с оваквом резервом:

— ...Сад је најбољи тренутак за рат; у будућности ће се прилике изменити, и то противу нас... Јапанско-руски рат, балкански ратови, започети су без објаве рата. Засада би требало мобилизирати војску само против Србије, а с општом мобилизацијом причекати кад се буде видело шта ће Русија радити... Оваква прилика се може непоновити, зато је треба искористити. Србији послати ултиматум тек пошто се изврши потпуна мобилизација.

После ових говора настао је претрес о томе: шта да се ради са Србијом после успешнога рата.

Сви су се сагласили да је не треба због Русије потпуно уништити, а гроф Штирк је нагласио да би требало уклонити из Србије династију Карађорђевића, а на њено место дати круну некој страниј династији, и Србију довести у зависан положај од Монархије.

Претрес је трајао дуго, и том је приликом било опет речи о улози Румуније и Бугарске. Најзад је све сведено на ово:

1. Министарски Савет се једногласно слаже да треба донети што пре једну одлуку, па било за рат било за помирљиву акцију, и привести брзome крају спор са Србијом;

2. Министарски Савет прихвата мишљење председника угарске владе да се приступи мобилизацији, али тек ако би Србија одбацила стварне захтеве аустроугарске, и пошто би јој се упутио ултиматум.

Сви чланови Министарскога Савета, осим грофа Тисе, били су мишљења да би чисто дипломатски успех, — чак ако би довео и до понижења Србије, био без вредности, и да због тога треба поставити Србији такве услове какве би она могла тешко примити, и на тај начин доћи до радикалнога решења српско-аустрискога питања путем оружане силе.

Тиса је поновио да је за врло тешке услове, али и за пријемљиве услове у ултиматуму. Он је тражио да се Србији не шаље ултиматум пре него што он буде проучио његову садржину, и припретио је оставком ако се уради друкчије.

Седница је настављена истога дана поподне. И на тој седници су претресани планови на случај рата са Србијом, са Русијом, и на случај да дође до европскога рата. Они су били примљени. На овој седници било је речи и о условима за ултиматум Србији, али ништа није било дефинитивно утврђено; остављено је да се проучи. Разговор се продужио после на седници, и без шефа Гл. Генералштаба и контра-адмирала Кајлера, о приликама и мерама у Босни. Том приликом је гроф Тиса напао врло оштро земаљскога поглавара Потioreка,

због догађаја са Фрањом Фердинандом и његовом супругом; он га је сматрао као добра војника, али рђава администратора.

Министар за Босну, Билински, изјавио је да је он већ конферисао са шефовима босанских партија, и дошао је до закључка да не би требало сада распуштати босански сабор, јер би се политички много изгубило. Узбуђење је велико и седнице се не могу држати, него ће се одложити до септембра. Тада ће се на кратко време сабор сазвати, па ће се моћи, ваљда, изгласати буџет и откупнина за кметове. Све то зависи у првome реду од Данила Димовића, да ли ће он моћи задржати у рукама вођство влади пријатељски наклоњених Срба, и на тај начин одржати и владину већину. Чим се седнице одложе, чланови Сабора губе имунитет, те генерал Поттиорек може да ради са њима што хоће... Билински је завршио говор на овој седници предлажући низ других мера, а нарочито затварање „Просвјете“, српских новчаних завода, привредних установа, ит.д.

Чим је седница завршена, гроф Берхтолд је упутио цару у Ишл телеграм и известио га у кратко о свему што је на њој претресано, а сутра-дан, 8. јула, ишао је у Ишл, да лично цару реферише о свему.

4. Игра са миром.

Представници Србије на страни, у то време, обавештавали су владу у Београду о изгледима за будућност, који нису били повољни.

Посланик у Бечу обавештава 2. јула 1914. Београд о своме разговору у Министарству Иностранних Дела, где га први шеф секције уверава да нико не оптужује ни краљевину Србију, ни српску владу, ни цео српски народ за догађај у Сарајеву, већ само оне који подржавају великосрпске планове и раде на остварењу великосрпске идеје. Али, у брзо затим, посланик мора да шаље у Београд овакав извештај:

„Узбуђење које је произвео сарајевски атентат

траје још непрестано у меродавним круговима. И ако је цар упутио председницима влада аустриске и угарске и заједничкоме министру финансија, Г. Билинском, једно помирљиво писмо, не може се ипак одредити какво ће држање заузети заједничка влада према нама. За њих је једна ствар јасна: са доказима или без доказа атентат је спреман у Београду, они морају једном за свагда да расправе питање о т. зв. великосрпској пропаганди у Хапсбуршкој Монархији. Још није решено на какав ће они начин то решити и каква ће средства употребити да до тога циља дођу; о томе се сада решава нарочито у високим католичким и војничким круговима. Одлука неће сигурно бити донесена пре него што се сазна шта је истражни суд нашао у Сарајеву. Према ономе што се буде нашло донеће се одлука.“

„У томе погледу Аустро-Угарска ће имати да изабере једно између ова два решења: или да сарајевски злочин сматра као једно своје домаће зло, али и као злочин који треба судити према нађеним доказима, тражећи од Србије да јој у томе циљу помогне како кривци не би могли измаћи од најстрожије казне; или да од сарајевскога атентата направи пансрпску, југословенску и панславистичку заверу, са свима ознакама мржње према Словенима, мржње која је досада била скривана. Има више знакова да меродавни кругови упућују на ово друго решење, и зато треба бити готов за одбрану. На случај да буде узето прво решење, што би био доказ велике мудрости, требало би га примити потпуно.“

Европска дипломатија и штампа већ су се почеле, озбиљно и све више, узрујавати гласовима из Беча да ће бити рата, иако је цар Фрања Јосиф био упутио оно, нарочито срачунато помирљиво писмо грофу Тиси, Штирку и Билинском, тврдећи да, ако има заведених Срба, нису сви Срби криви за догађај у Сарајеву. Ни исто тако онај срачунати умирујући говор грофа Тисе у угарском сабору, ни његови чланци у *Pesti Hirlap*-у и у *Pester Lloyd*-у,

ни телеграми који су слати у Европу и које је он надахнуо, нису тада могли заглушити бечке ратне трубе.

Чиршки, немачки амбасадор у Бечу, обавештен из Берлина да је цар на њега љут што даје Берхтолду савете помирљивости, обрће свој дотадашњи рад. Сад он притискује да се што пре и енергичније ради против Србије.

„Сад је изашао Чиршки, пише 8. јуна 1914. гроф Берхтолд председнику угарске владе; он ми је саопштио телеграм из Берлина у коме му његов Господар наређује да јасно изјави, да се у Берлину очекује наша акција противу Србије, и да се неће разумети ако ми, у овој згодној прилици, не ударимо где треба.“

Чиршки, пише даље гроф Берхтолд, тврди да је искључено веровање да ће, на случај рата са Србијом, Румунија бити противу Двојне Монархије. У осталом, цар Виљем је у томе погледу писао краљу Каролу у Букурешт, те се и са те стране може бити миран.

У исто време гроф Берхтолд телеграфише аустро-угарскоме амбасадору у Берлин и упућује га да иде одмах Бетману Холвегу и изјави му захвалност на изјавама Чиршкога, које доказују „да су циљеви и главне линије оба два савезника идентични“. Па додаје: „Чим се донесу коначна решења (а то ће бити чим се заврши истрага у Сарајеву), ја ћу царску владу обавестити о томе.“

Гроф Тиса, међутим, остаје још при ранијем. Он, истога дана, упућује цару Фрањи Јосифу други мемоар, у коме излаже врло опширно исто мишљење какво је заступао на министарској седници од 7. јула.

„Премилостиви Господару, — на јучерашњој седници Министарскога Савета сви су чланови били за то да се изазове рат са Србијом и да се једном изврши обрачун са вековним непријатељем. Ја нисам био у стању да прихватим у целости овај предлог. Такав напад на Србију, према ономе што сваки човек може претпоставити, изазвао би Русију, па са

њом и светски рат, а по томе, и поред свега оптимизма у Берлину, дошла би у питање неутралност Румуније... Ако ми изазовемо рат, он ће се водити под условима за нас неповољним, а ако рат буде одложен за доцније, и пошто се дипломатски добро спреми, под много бољим... Не треба заборавити на стање наших финансија... Ја нисам за то да треба трпети и даље рад Србије противу наше државе, да треба прикривати њено изазивање.. ја мислим да би требало упутити Србији једну ноту у умереноме тону у којој би изложили нашу тужбу и наше захтеве. Као такве ја бих навео изјаве српских дипломата Спалајковића у Петрограду, Јовановића у Берлину, крагујевачке бомбе у Босни, сумњиве Босанце са лажним српским пасошима, непријатељске изјаве српских чиновника и официра, држање штампе, рад разних друштава и школа. За сваку тужбу тражио бих задовољење. Ако Србија не би дала задовољења, упутио би јој се ултиматум, а после њега би следовала непријатељства... и кривица за рат пала би на Србију... Ако би Србија попустила, онда бисмо искористили тај пораз до крајњих граница да уредимо ствари са Бугарском и другим балканским државама..."

Заједнички министар иностраних дела гроф Берхтолд је био на реферисању код цара 9. јула. И чим се вратио, он саопштава немачкоме посланику Чиршкоме свој разговор са царем. О томе разговору у Ишлу Чиршки телеграфише овако у Берлин 10. јула 1914.: „Гроф Берхтолд ми саопштава о своме бављењу у Ишлу ово: „Њ. В. Цар проматрао је садашње стање са највећом мирноћом. Затим је изјавио најживљу захвалност на држању нашега владара и царске владе и казао да *сада* дели потпуно наше мишљење. Цар сматра, као и ми, да треба једном учинити крај несносном стању у Србији. О важности такве одлуке, Њ. В., каже гроф Берхтолд, потпуно је сагласно са нама. (Са стране на овоме делу депеше записано је руком немачкога цара ово: *Како царев мемоар о овоме предмету по-*

сјоји још од пре 15 дана, ово се много одуговлачи. Међутим, царев мемоар је био у ствари излагање побуда за његову одлуку.)

„Министар је упознао цара с оба претресана начина на која би се могло против Србије устати. Цар је био мишљења да би се оба гледишта могла помирити: али је био за то да *треба Србији по-сјавиши сјварне предлоге.* (Овде је са стране руком цара Виљема II додато: *али врло јасне! и врло кашегоричне!*) Ни он, министар, није порицао користи таквога начина рада. На тај начин би се избегла срамота која би пала на Монархију ако би изненада напала Србију, и Србија би била приказана као кривац. Овај начин поступања олакшао би и Румунији и Енглеској да лакше остану бар неутралне. Главна је брига овде сада какве захтеве треба Србији поставити (са стране немачки цар бележи: *Досја су имали времена за то*), и гроф Берхтолд би био срећан да сазна шта се о томе у Берлину мисли. Он налази да би се нарочито могла тражити установа једнога аустро-угарскога органа у Београду, који би могао да пази на пансрпску пропаганду и на растурање друштава и отпуштање неколико компромитованих официра. Рок за одговор Србије требао би да буде врло кратак, од прилике 48 сахата. Тај рок, иако је кратак, биће довољан да Београд тражи мишљење из Петрограда. (Немачки цар са стране додаје ове три речи: *Харшвиџ је умро.*) Ако би Срби примили све постављене услове, то би било „врло антипатично“ решење, и он још размишља о захтевима које би требало *по-сјавиши Србији шако како их она не би никако примила.* (Цар Виљем II је подвукао ову реченицу и додао са стране ову забелешку: *Да најусји одмах Санџак! Онда смо у правој свађи! Аусрија мора одмах поново шамо ући да сјречи сједињење Србије и Црне Горе и да Србима одсече излаз на море!*)

„Министар се жали на Тису, који му отежава сваку енергичну акцију противу Србије. Гроф Тиса

је мишљења да би требало поступити господски (*Зар према убицама? И после онога што се догодило!* дописује цар са стране код ове реченице); али, поступати тако тешко је, кад су у питању тако важне државе, а нарочито према *таквоме прошивнику као што је Србија*. (И овде цар меће са стране само ову реч: *Глујоси!*)

„Министар војни одлази сутра на одсуство, а и барон Конрад фон Хецендорф оставља Беч за неко време. [Виљем II ово назива: „*дејињасио*“!] Све се ово ради са планом, како каже гроф Берхтолд, и да би се *сиречило свако узбуђење*. (Немачки цар записао је крај ове последње реченице, коју је он подвукао: *Истио као и за време раја у Шлеској! Ја сам прошиван рајним савешима и преиресању, јер увек плашљивија сирана у њима победи. Фридрих Велики.*)

Шеф аустро-угарскога Генералштаба Конрад, да би још више утврдио своје раније гледиште које је заступао на седници Министарскога Савета од 7. јула, упућује писмо грофу Берхтолду и обраћа му пажњу да сву дипломатску припрему — ако се не реши за рат одмах — треба изводити тако да се непријатељ не узнемири пре времена.

Председник српске владе имао је у те дане разговор са бароном Гризингером, немачким послаником, о атентату. Барон је послао у Берлин опширан телеграм о томе, који је после саопштен у изводу немачком цару. Тај телеграм је гласио:

„Председник ми је саопштио какве мере српска влада намерава предузети против анархистичких атентата. Председник је гњеван због атентата, и додао је да се једна цивилизована влада не може учинити одговорном. Аустро-угарска штампа прелази већ границе. Водити надзор над патриотским друштвима и контролисати њихове везе, како унутра тако и споља, јесте *најтежа задаћа* српске владе. (Руком цара Виљема подвучене ове две речи, а са стране додана реч: *глујоси!*)... Влада ће, колико је у њеној моћи, пазити на рад *националистичких*

чеша и изгнаће све оне који шраже у Србији своје склониште. (И ове речи Виљем II је подвукао и додао својеручно реч: *глућосћ!*) Влада ће контролисати рад у школама, пренос оружја и експлозива. Један закон о томе је поднесен и скупштина га није још изгласала. (Са стране царева примедба: *празне речи!*)

5. Припреме се врше.

Иако је Балплац чинио све да прикрије своје намере, ипак није много успевао.

Католички кругови су оштрили све јаче своје верне кроз своје листове у Бечу и ван њега, и преко органа власти. Иако је било прошло већ две недеље од дана атентата, српско посланство у Бечу је било и дању и ноћу опседнуто демонстрантима. Ноћу, до у зору, на улицама око посланства бучала је сваке ноћи гомила, која је сад већ прелазила на демонстрације пред француским и руским посланствима. Руља је тражила главу за главу, слала је посланику Србије најпогрднија безимена писма и претње. Претећа писма су била упућивана и у Београд, Наследнику Престола.

У томе погледу гроф Тиса је више успеха показао у Пешти. Својим одговором на интерпелацију у сабору о аустро-српскоме питању, „да треба пре свачега чекати на резултате судског ислеђења“, Тиса је умирио сабор. На питање шта је одлучено на седници Министарског Савета од 7. јула, исто тако је вешто избегао прави одговор. Тиса је умео да наметне своју вољу и јавном мњењу будимпештанском, које је и иначе било необузвано. Његов миг је свуда примљен као заповест, те су сви листови били спустили тон. Они исти листови који су до јуче грмели противу Београда, сад су чак и речи „енергични кораци у Београду“ замењивали речима „преговори са Београдом“. Али докле су новине мењале тон, дотле је у

Пешти већина људи веровала у рат. Наш тадашњи генерални консул у Пешти обавештавао је своје старије да се дању и ноћу превозе железницом муниција и топови на границу, и да не треба веровати много помирљивој ноти пештанској. Пештанска берза је у те дане била песимистички расположена: угарска четири-процентна рента била је сишла на 79.95. — „Никад обвезнице овога зајма, откад су издате, нису овако ниско пале“, јадао се румунски почасни генерални консул у Бечу, који је био чувен берзијанац овога доба. Сличне вести су долазиле и у француску амбасаду у Бечу, са којом је српско посланство одржавало најбоље везе.

Према датоме обећању, немачка влада је нешто предузимала у Атини и у Букурешту.

Немачки посланик у Букурешту, по наредби из Берлина да говори о савезу са Румунијом, имао је 11. јула аудијенцију код краља Карола I, са којим је најпре сам, а после у присуству наследника престола Фердинанда, водио дуг разговор. Краљ Карол је признао да је јавно мњење у Румунији врло озбиљно нерасположено против Аустрије и да је њему тешко да испуњава своје савезничке дужности. Он признаје да је Аустрија чинила све да се измири са Србијом. Немачки посланик покушава да га увери како Русија спрема нови савез на Балкану против Аустро-Угарске, али краљ Карол то одбија.

У току овога разговора краљ Карол изражава сумњу да је у сарајевски атентат умешана српска влада; аустро-угарски посланик, коме је тражио доказе о томе, није му их могао дати. По његову мишљењу стање је озбиљно, али не и безнадежно; у Бечу су изгубили главу, и зато би добро било да Берлин мало дејствује на Беч. Али, краљ се не чуди много томе кад је у Бечу заједнички министар иностраних дела један тако неспособан човек као што је гроф Берхтолд, и кад се онако рђаво управља Босном, и не зна се је ли она аустриска или мађарска покрајина.

Краљ Карол даље казује да му је руски ми-

нистар иностраних дела Сазонов, на последњем састанку са царом Николом II, казао да Русија не мисли на рат због својих унутрашњих ствари, али да не би могла допустити да Србију нападају. У таквом случају Румунија нема никакве обавезе. На крају овога разговора румунски краљ је рекао немачкоме посланику да је неопходно потребно да Берлин преко Петрограда дејствују на Србију, јер је то једино средство. Петрограду треба да се каже да овде није питање свађе две расе, него питање важних династичких интереса. Оно што се догодило у Сарајеву може се догодити и у Петрограду. Прве кораке у Београду требало би чинити из Петрограда; корак Немачке у Русији о овоме имао би великога дејства.

Русија је у Београду непрекидно световала што већу уздржљивост, преко рускога посланика у Београду, преко својих других представника у Европи. Руски Министар Иностраних Дела умео је, међутим, и Аустро-Угарску да упућује на тај пут. У једноме разговору, одмах иза сарајевског атентата, руски министар иностраних дела Сазонов је казао аустро-угарском отправнику послова, када је овај готово претио да ће Аустро-Угарска морати можда сама потражити сарајевске атентаторе у Србији: „Ниједна земља није толико страдала од атентата припреманих на туђој територији, као Русија. Па, јесмо ли ми икад мислили да употребимо против ма које земље оне мере којима ваши листови прете Србији? Не идите тим путем.“

Немачки амбасадор у Петрограду Пурталес гледа да у Берлин саопштава оно што би било пријатно цару.

„Сарајевски атентат је направио овде дубок утисак, и најпре су врло оштро осуђивали овај срамни злочин у широким круговима, телеграфише он берлинској влади. Али дубока мржња против Аустрије учинила је своје чак у и овој жалосној прилици, и гњев што се Аустро-угарска Монархија свети

Србији надвладао је осећања симпатије за старога цара и царевину. Помену, приређеном од стране аустро-угарскога посланства, присуствовали су врло многи државни представници. Међу присутним су били В. К. Николај Николајевић, који је заступао цара, и В. К. Борис Павловић. Влада је била готово цела, као и врло много официра из цареве војничке куће. Али, остављајући на страну спољашњу страну тога учешћа, није се могло опазити стварно саучешће у жалости аустро-угарскога двора. Ни у штампи ни у друштву није било пријатељских речи за убијенога надвојводу, а све под изговором да је Русија у њему имала неумољивога непријатеља. (*А он је увек хтео да обнови стари Тројецарски Савез. Он је био најбољи пријатељ Русије*, — тим речима пропраћа цар Виљем на телеграму ову последњу реченицу.)

„Чак и Сазонов онако узгред осуђиваше атентат, али зато врло оштро нападаше на полициске власти што су биле допустиле оне догађаје над Србима. (Овде је реч о нападима на Србе, нарочито у Босни, сутра-дан по сарајевском атентату.) А кад сам му ја одговорио да изгледа разумљиво што је народ, веран цару у целој Монархији, а нарочито у Сарајеву, узрујан, починио нападе које полиција није могла спречити, Сазонов је одбио да прими то као олакшавну околност. Он не признаје да у Босни и Херцеговини има много лојалних грађана, једва нешто муслимана и католика. Сазонов је исто тако спорио да је сарајевски атентат, како Аустрија тврди, завера Велике Србије. (*Ај! Ај!* додаје царска рука на овој депеши.) У сваком случају досада, каже Сазонов, није дат никакав ни најмањи доказ о томе, и било би врло неправедно да се овај злочин приписује, — како то раде аустро-угарски листови — српској влади, која се држи врло коректно. Русија је имала исто право, толико пута, да Француску учини одговорном за атентате спремане на француском земљишту, а извршене у Русији. (*Па зашто није чинила?* пита Виљем II).

„Ја сам одговорио Сазанову да се, по моме мишљењу, не може спорити да је агитација против Аустрије, — коју већ годинама изводе Срби у Босни и Херцеговини, а коју подржава Србија, — врло много допринела да се припреми овај страшни злочин. Сазанов је остао при своме да је то дело неколико младих усамљених људи [*Тако говори и Пашић!* додаје цар Виљем уз ову реченицу], чија се веза са једном организованом завером не може никакo утврдити. На ово сам одговорио да је овај атентат нова опомена старим монархијама за размишљање о њиховим заједничким интересима, а и опасностима које се спремају за њих. Сазанов је то примио, али са много мање ватре него обично досада када се говорило о интересима Монархије. Овакво држање се може објаснити само неодољивом мржњом његовом против Аустрије (*Тако је!* забележава цар Виљем II), мржњом која овде све више мути хладно и бистро суђење...”

Из Берлина, аустро-угарски амбасадор, телеграфише 12. јула грофу Берхтолду: „Као што је В. Е. из мојих последњих телеграма и из личних утисака грофа Хојоша видеља, како Њ. В. Цар Виљем тако и сви други службени чиниоци не само да стоје савезнички чврсто уз нас, него нас охрабрују и чине највећи притисак да садашњи погодан тренутак не пропустимо, већ да пођемо најенергичније противу Србије и уништимо тамошње бунтовничко гнездо једном за свагда. Они нам остављају да изберемо средство какво хоћемо.“ Цео овај телеграм грофа Сегењија је за рат, а израз је мишљења немачких кругова.

Ово храбрење је несумњиво добро дошло на Балплацу, где је још само гроф Тиса донекле сметао. Јер је тамо у главноме било све готово за акцију. Из једнога телеграма који је гроф Берхтолд упутио аустро-угарском амбасадору у Риму фон Мереју, јасно је да је непромењено била одлучена акција против Србије.

„Из приватнога писма које вам је послао гроф Форгач, сазнаћете — телеграфише се аустриском посланику фон Мереју 12. јула 1914. у Рим, — о познатој акцији која ће се вероватно крајем овога месеца предузети, њени детаљи ће се утврдити. Немачка влада, са којом смо у најпотпунијем споразуму, мишљења је, као и ми, да не треба италијанску владу обавештавати о нашем врло озбиљном кораку у Београду...“

6. Нестрпљење Кајзерово.

Аустро-угарска влада је припремала рат Србији, а још није била на чисто како ствари стоје у Сарајеву с истрагом. Отуда су долазиле узбунљиве вести, али и противуречне. Њен изасланик, чиновник Министарства Иностраних Дела, фон Визнер, тек 13. јула шаље један шифровани телеграм грофу Берхтолду, у коме се налазе ова важна места:

„Да се овдашња великосрпска пропаганда из Србије, — на страну штампа, — преко удружења и других организација води и да то бива са помоћу, са знањем и с одобрењем српске владе, то сви меродавни кругови овде верују. Доказни материјал који су ми ставили на расположење цивилне и војничке власти може се овако обележити. Материјал из времена пре атентата не показује никакве везе за рад пропаганде са српском владом. Али, да тај покрет долази из Србије и да га она трпи, и да га разна друштва подржавају, има доказа, иако оскудних, али ипак довољних. Ничим није доказано, али је једва сумњиво, да је српска влада знала за дело атентата или за његову припрему и давање оружја. Постоје пре знаци који показују да је то искључено.

„Из исказа оптужених једва се може рећи да је атентат закључен у Београду и припремљен уз сарадњу државнога чиновника Цигановића и мајора

Танкосића, од којих су добивене две бомбе, Бровнигови револвери, муниција и цианкали. Саучешништво Прибићевића (Милана) није утврђено, и прве вести о томе засноване су, на жалост, на исказима неких отпуштених чиновника. Порекло бомби из крагујевачке фабрике не може бити никакав основ, јер су те бомбе могле бити узете и из слагалишта бомби комита из рата.

„Ако се до мога одласка одавде нешто ново не открије, услови [за ноту Србији] би се могли проширити: а) сарадња са српским пограничним властима да се спречава прелаз (људи) и пренос (оружја) преко границе; б) отпуштање свих граничних власти у Шапцу и у Лозници; в) кривична истрага против Цигановића и Танкосића...“

Берлин је, међутим, нестрпљив. Цар Виљем пише 14. јула аустриском цару писмо у коме га поново уверава да ће он стајати уз њега у овој кризи. Он га храбри да иде напред: „Одвратни сарајевски злочин обасјава све оне неизлечиве смутње безумних фанатика и цео рад, који спремају великословенски изазивачи противу државе.“ И он мора да одреди своје држање у сукобу између Србије и Аустро-Угарске. „Ја сматрам, каже цар Виљем, не само за моралну дужност свих културних држава, него као и један услов за њихов опстанак, да против пропаганде делом, која је узела за циљ да напада монархије, свом снагом устану. Ја не губим из вида озбиљну опасност за твоје земље, па и за Тројни Савез, од смутљивачког рада српскога и великословенскога, и признајем потребу да се јужне границе твоје државе ослободе тога тешкога противника.“

Уочи тога дана немачки амбасадор иде грофу Берхтолду, и задовољан телеграфише, после свога састанка са њим, у Берлин, 13. јула 1914. год. „Берхтолд је сада и сам убеђен да је брза акција неодложна“. Он се нада да ће се сутра споразумети са Тисом о тексту ноте коју треба предати

Србији. У среду 15. јула поднеће је цару у Ишл, а после се може одмах предати у Београд, т. ј. пре него што Председник Француске Републике пође у Петроград (Поенкаре се спремао 15. јула увече за Петроград у посету рускоме цару).

Чиршки је могао бити задовољан, иако не брзином са којом су у Бечу радили, а оно држањем грофа Тисе. Овај магнат мађарски прилагодио се већ идеји о рату. Одмах после разговора са њим, Чиршки саопштава државном канцелару у Берлин:

„Гроф Тиса ми је казао да је он досада саветовао обазривост, али из дана у дан се уверава да *Монархија мора доћи до јаких одлука (Па наравно, записује овде своје одобравање цар Виљем II), како би показала своју животну снагу и учинила крај жалосноме стању које влада на југоистоку.*“ Српска штампа, јада се Тиса, и српске дипломате су постали несносни. Њему је тешко што мора да пристане на рат, али је сад убеђен да га мора бити, и даје реч да ће употребити све силе да он буде успешан.

„Срећом, сад су сви управљајући кругови у потпуном споразуму, и сви су одлучни. И сам цар, са којим је пре неки дан говорио у Ишлу барон Буријан, гледа на догађаје мирно, и држаће до краја. Стојање Немачке уз Монархију имало је највећи утицај на чврсто држање царево.

„Текст ноте коју треба упутити Србији није још готов. То ће бити 19. јула. А што се тиче тренутка кад је треба предати, решено је да се сачека одлазак Поенкареа из Петрограда, т. ј. 25. јула. (*Каква шпеша!*, додаје својеручно цар на овом телеграму.) А онда, чим истече рок одређен Србији, на случај да не прими све услове, објавиће се мобилизација. Нота ће бити тако састављена да Србији буде немогућно да је прими. Нарочито је важно да се од ње траже не само уверавања и обећања, него, по његову мишљењу, акта. Ноту треба тако саставити да је широке масе разумеју, а нарочито

у Енглеској, и треба јасно и одређено сву одговорност свалити на Србију.“

Тиса је задовољан што је и шеф Гл. Генералштаба Конрад фон Хецендорф одлучан и миран. И „сад, — завршио је Тиса растајући се срдечно са Чиршким, — можемо очекивати будућност у миру и са чврстином“. (*Најзад, ејо једнога човека!*, подвлачи цар Тисине речи.)

Чиршки је говорио, после разговора са Тисом и по позиву из Балплаца, и са грофом Берхтолдом. И он потврђује да су се сад сви сложили о садржају ноте коју ће упутити Србији. Француски текст није говов, то ће бити кроз дан два, и потписаће га цар чим се утврди. А предаја се одлаже, јер је „требало избећи да се у Петрограду, под утицајем пијанке и Поенкареа, не освешта братимљење Извољскога и великих кнежева, који могу утицати на положаје обе владе и учврстити их. Здравнице треба да се чују пре него што се преда нота, што ће бити 25. јула“. (*Штеша!* буну се цар опет.)

И цару у Ишлу подноси гроф Берхтолд извештај о свему овоме.

„На данашњем (14. јула 1914.) састанку, коме су присуствовали оба председника владе и краљевски угарски министар на двору, постигнут је потпун споразум о условима које треба поставити Србији. На састанку од 19. јула утврдиће се текст и облик ноте, и она ће се предати у Београду у суботу 25. јула, и оставиће се српској влади рок од 48 сахата, у коме она мора примити наше услове.“

Ултиматум се неће предати одмах, — од 20. до 25. јула бави се Председник Француске Републике у Петрограду, — и предаја у томе међувремену сматрала би се као изазивање, а и дала би прилике Поенкареу и цару да претресу опширно нови међународни положај, који може да доведе и до општег рата. Гроф Тиса је, најзад, попустио, али, и после скупљања под заставу аустро-угарске војске, може се спор са Србијом решити мирним путем, само у томе случају Србија мора платити све трошкове, а

Аустро-Угарска мора узети дотле неку залогу. Гроф Тиса је поновио да он даје свој пристанак на овај корак против Србије само под условом да се од Србије после рата не узима ни комад земље.

„Данашња нота, завршава гроф Берхтолд свој извештај за цара, тако је удешена, да треба рачунати да ће до рата доћи. Ако, и поред тога, Србија прими наше услове, онда ће то значити не само један њен пораз, него и пораз рускога угледа на Балкану...“

Због овога плана аустро-угарска влада је морала да умерава и своју штампу, коју је, једва једном, успела да уједини како би сви листови писали у духу њене политике. Није било лако већ захуктало јавно мњење враћати назад. Али, то се морало чинити и због тога да се не би подстакле стране силе да се умешају као посредници.

Слично нешто је радила и Немачка.

„*Norddeutsche Allgemeine Zeitung* имаће у сутрашњем броју — телеграфише Министар Спољњих Послова Чиршком у Беч, — објашњења о аустро-српском сукобу. То је све удешено за европску дипломатију, у облику врло помирљивом. Овај полузванични лист неће да унапред узбуњује свет. Гледајте да у Бечу то не сматрају као да ми хоћемо да се ослободимо наших обавеза.“

Обманути, дакле, цео свет, да се намеравани план што лакше изведе. Обмањује Беч, обмањује и Берлин. Најпре цар, који се после онога тајнога састанка у Потсдаму, три недеље воза по Северном Мору, а онда и његова влада.

Пред Петров-дан 1914. г., цар пита са брода „Хоенцолерна“ владу: „Сутра је рођен-дан краља од Србије; да ли му треба, под данашњим приликама, послати честитку?“ На то Јагов одговара: „Беч није још учинио у Београду никакав корак, и ако се уобичајени телеграм не би послао, то би направило лом и могло би, може бити, изазвати пре

времена узнемиреност. Зато сам мишљења да треба послати.“

Немачки канцелар је хтео да цара задржи што дуже на мору. „Како ми желимо да локализујемо могући сукоб између Аустрије и Србије, не треба узбуњивати свет прераним повратком Њ. Величанства. Али, с друге стране, треба знати где је он, на случај непредвиђених догађаја кад ће требати решити о мобилизацији, а требало би мислити и на вожњу по Балтичком Мору при крају пута“. Тако телеграфише Бетман Холвег из Хоенфинова, где се он склонио, тобож, на одмор.

Цар немачки на мору, цар Фрања у Ишлу, фон Тирпиц на одсуству, Молтке у Карлсбаду, Бетман Холвег на одмору, барон Конрад на допусту, генерал Кроботин тако исто. Обмана је била тренутно успела: свуда, па и у Београду, били су умиренији.

7. Дипломатија на делу.

Иако је дата наредба да се ћути, — а аустро-угарска дипломатија је умела ћутати, — ипак је из разних престоница долазио српској влади прави глас: не треба веровати у помирљивији тон и у добре намере Аустро-Угарске. После другог говора грофа Тисе у угарском сабору, наш посланик у Бечу тумачи својој влади... „Многи овде налазе да је Тисин говор помирљивији. Берза је нешто чвршћа, оба министра војна и шеф Гл. Генералштаба су отпутовали на одсуство. Ја се уздржавам од сваке оцене. Али оно што се запажа у овом Тисином говору, то је да није искључена могућност рата на случај да аустро-угарски захтеви у вези са сарајевским атентатом не буду испуњени...“ Српски посланик у Лондону исто тако јавља влади у Београд: „...Не треба поклањати вере у помирљиве изјаве, добро срачунате, из аустро-угарских кругова, јер се припрема један притисак на Србију, који се може преобратити у оружани напад...“

Наша излагања о припремама Аустро-Угарске

за рат против Србије не би била потпуна, ако не бисмо поменули и ове две чињенице; једну, да су сви аустро-угарски важнији дипломати саветовали својој влади енергичну акцију; и другу, да сви немачки дипломати нису били сложни са намерама своје владе. Међу овима је и већ помињани немачки амбасадор у Лондону, кнез Лихновски. Он је под 16. јулом писао у Берлин:

„Кад се човек стави у кожу грофа Берхтолда, онда му треба дати за право; он жели да свој положај, јако уздрман после Букурешког Мира (1913.), поправи, и да појача утицај Монархије на Балкану, умањен држањем Румуније, користећи се згодном приликом да зарати са Србима. Војници у Аустрији, зна се, покушали су одавно да ратом учврсте положај царевине. Прво је требало дати лекцију италијанским иредентистима; затим, опет, требало је ратом „à la Prinz Eugen“ нагнати Србију да се остави досадашњег посла и да се примора на цивилизоване обичаје. Ја то разумем, и да сам на месту владајућих аустријских кругова, ја бих можда употребио српске сплетке да решим југословенско питање у духу Хапсбурга.

„Први услов за такву једну политику требао би да буде један одређен програм, заснован на садашњем стању права држава и међународнога права српско-хрватскога народа које није издржљиво, јер је тај народ подељен по вери, а не по раси, на пет разних држава (Аустрију, Мађарску, Аустро-Угарску, Црну Гору, Србију). Жеља да се одрже по сваку цену и из страха од великога напора, често је доводила, нарочито за време балканске кризе, до потпуне рушевине политичке дворе од карата, подигнуте на таквим основама.

„Ја сумњам да су у Бечу спремили такав један важан план, који би једини могао да буде основа за трајно решење југословенскога питања, за триализам, у који би ушла и Србија. Колико ја познајем Беч, он није способан да изведе тако дубок преображај у Монархији. Јер, пре свега, треба сломити

опозицију Угарске, која би се противила свим силама уступању Ријеке Хрватској. Нема, даље, човека у Бечу који би био довољно јак да тако што створи...“

„Војнички казнити Србију неће довести до повољнога решења југословенскога питања, које је врло тешко. Рат са Србијом ће у најбољем случају поново отворити Источно Питање, које је са муком затворено. Зашто? Да би се дало морално задовољење Аустрији...“

Кнез Лихновски не мисли да су у Русији расположења рђава за Немачку, али постоје против Аустрије.

„Ја не знам, каже даље Лихновски, да ли ће се руска влада навести да остане мирна у аустро-српском рату. Али, ја могу са сигурношћу тврдити да ће, на случај рата са Србијом, јавно мњење у Енглеској бити против Аустрије, чак и ако се оно опомене на Драгу Машин и њенога милосника, чије је убиство овде одавно у публици заборављено и остављено у историске догађаје... Што се тиче нашега савеза са Аустријом... ја то питање овако посматрам: да ли треба да помогнемо нашега савезника, да штитимо политику дана и комада, јер она неће довести до радикалнога решења целог питања, нити ће уништити великосрпски покрет. Кад су цесарско-краљевска полиција и босанске власти могле провести њиховога наследника престола кроз „редове бомбаша,“ ја не видим зашто би се жртвовале кости славнога померанскога војника да подржавамо политику аустриских пандура, и само зато да одржимо у животу Аустрију, која тежи, као што је то показало доба Ерентала, да се одвоји од берлинскога туторства.

„Али, ако ми мислимо да ће се, после „последњег удара“ великосрпском покрету, Аустрија, срећна и безбрижна, показати захвална нама, онда се ја питам: да ли је после угушивања Мађарске Буне са помоћу цара Николе, после многобројних вешања које је тада Беч извршио, после предаје Мађара на

Вилагошу под вођством царскога генерала Хајнау, народни мађарски покрет био угушен, и да ли су се између Аустрије и Русије, која је спасла Аустрију, засновали бољи односи?“

„Иако су у Бечу и Берлину најважнији људи међу собом говорили и о могућности рата са Русијом, ипак су сви више рачунали да Русија неће смети, можда ни штети, да улази у рат због Србије. Сви су они рачунали да ће се, ударајући подмукло, ствар свршити брзо, да ће Европу ставити пред свршени чин пре него што дође к себи, да ће се она приклонити пред страхом од светскога рата. У свакоме случају помишљало се на рат с Русијом, али се није веровало у европски рат.“

У Бечу су били убеђени да Русија још није готова за један европски рат и да неће смети ратовати. Поред тога рачунало се и на унутрашње стање у Русији, на руске револуционаре, на рђав саобраћај. Нешто слично се мислило о француским политичарима. Берлин је опет највише слушао шта говори висока немачка индустрија; кад је Круп фон Болен казао да је руска артиљерија рђава, а немачка најбоља у свету, то је било доста за немачку владу. „Цар Виљем, пише фон Тирпиц у својим успоменама, није веровао да ће руски цар стати на страну Србије, јер Никола II не би бранио цареунице, а ни Русија у овом часу није ни финансиски би војнички спремна за рат... Француска ће умерити Русију, јер ни њој није до рата. На Енглеску нико није мислио...“ Ни његов министар спољњих послова није боље мислио о рату са Русијом.

Русија је, међутим, чинила све да ублажи аустро-српски сукоб, иако њен министар иностраних дела, свуда стално и доста оштро, сузбија аустријске оптужбе против Србије и њене владе. Сазонов није мислио да ће Аустро-Угарска смети ићи чак до рата, све до дана када је она предала београдској влади ултиматум. Он говори у половини месеца јула 1914. грофу Сапарииу, аустро-угарском посланику у Петрограду, да добија из Беча неповољне

вести, али не верује да ће се због недоказаних ствари Србија теретити. Њега умирују изјаве Сапариеве да се у Бечу надају да ће српска влада примити захтеве које ће Аустро-Угарска поставити, и да ти услови неће бити тако тешки. То осећање је пренесено и на београдску владу.

8. Аустриска штампа.

Једно од главних оруђа аустриских у припремама за обрачунавање са Србијом била је штампа.

У Аустрији и у Угарској, пред светски рат, већи део листова, а нарочито у Бечу, није био гласило јавнога мишљења. Бечки листови су у ствари били „инструменти за фабрицирање јавнога мишљења“, а јавно мњење је стварано по вољи владајућих кругова и под упливом јаких финансиских и трговачко-индустриских кругова. У ово време било је у Бечу више државних надлештава која су утицала на широке масе читалаца. При министарствима Унутрашњих Дела, Војном, Спољњих Послова и председништвима влада у Бечу и у Пешти, постојала су нарочита одељења за штампу. Сва су она била издржавана из диспозиционих фондова и имала су јавну задаћу да дају, тобож, истините вести, а у ствари да контролишу, воде, потплаћују, застрашују и уходе све листове. Најважније одељење за штампу имало је једно звучно име „Књижевно Одељење“, и било је при Министарству Спољњих Послова. То одељење је имало читав штаб новинара, књижевника, професора који су спремали чланке, дописе, телеграме, брошуре, и располагали неограниченим новчаним средствима за „помагање штампе“. Ово „књижевно одељење“ је било у исто време и један „извештајни одсек“ налик на такве установе при главним генералштабовима. Оно је прикупљало обавештења, давало их, пуштало и протурало по иностранству и гдегод треба. „Књижевно одељење бечкога Министарства Спољњих Послова дејствовало је на страну штампу

свим средствима. Оно је знало до ситница стање и положај свих већих европских листова и њихових сарадника, па је према томе и управљало свој рад.

Од царинскога рата са Србијом, Аустро-Угарска је тим путем дејствовала противу краљевине. То је средство у иностранству, у часу кад је Аустро-Угарска одлучила да оружаном руком „обезбеди себи опстанак“, како је то говорила, било врло слабо. Готово сва антантофилска штампа била је рђаво расположена за Аустро-Угарску. И зато је брига, и њена и Немачке, била да задобију ову штампу. Њима се чинило да је лако са свом другом штампом, а да је најважније добити енглеску штампу.

„Напомену царске владе, да се још од сада утиче на јавно мишљење у Енглеској нападима у штампи против Србије, примио је гроф Берхтолд повољно. Само, он мисли да не треба много узбуњивати Србију“, — тако телеграфише Чиршки у Берлин 10. јула, и потврђује раније саопштење о томе из Берлина учињено преко аустро-угарскога посланства.

На дан 11. јула 1914. могли су се по лондонским улицама видети велики плакати на којима је било крупно заглавље: *У њакао са Србијом*. То је био први покушај. Други је био са познатим уцењивачким листом *Дон Булом*, који је уређивао познати Хорешико Ботомлеј, човек који је после Светскога Рата као народни посланик био изведен пред суд, суђен и осуђен, што је за време рата трговао милосрђем лаковерних људи, оснивајући неке задужбине чије је прилоге трошио са још два-три човека. У томе листу изашла је оптужба противу српскога посланства у Лондону, као да је оно спремао заверу противу ерцхерцога Фрање Фердинанда. Као доказ за овакву детињарију, *Дон Бул* је одштампао факсимил једног полудогорелог телеграма, исписаног на канцелариској хартији *Посланства Краљевине Србије*, из кога би се требало видети како српско посланство нуди 2000 енглеских фуната

за убиство Фрање Фердинанда. Ово је било писано на шпанском језику, и то на дијалекту којим говоре солунски Јевреји. Овај покушај био је очигледно неразуман; нико у такву ствар није веровао; истрага је утврдила да је ову ствар у *Џон Бул* дао неки солунски Јеврејин, овај је имао веза са јеврејским ложама и младотурцима у Солуну, који су, како се причало, били умешани и у убиство грчкога Краља Ђорђа 1912.

Директор *Тајмса* прича, како су Аустријанци покушали да га у ово доба аустро-српске кризе приволе да пише против Србије. Макс Голдшајдер, лондонски дописник *Neues Wiener Tagblatt*-а, позвао је директора „Тајмса“ Стида на вечеру на којој би нашао неке пријатеље из Аустрије. Сид је једва пристао да у петак вече 16. јула 1914. дође код овога пољскога Јеврејина, и изненађен је био кад је видео ту окупљено цело аустро-угарско посланство у Лондону, сем посланика грофа Менсдорфа. У кући једнога Јеврејина окупити прва имена аустрискога племства, као што су гроф Траутмансдорф, гроф Суцо-Морис, гроф Дубски, Сиду је то изгледало невероватно. У Бечу се то никад није могло догодити.

У почетку вечере почео је саветник посланства гроф Траутмансдорф излагати званично гледиште Аустро-Угарске на сарајевски атентат. Он је грмео против „Срба убилаца“, и закључио је да би требало, у интересу човечанства и цивилизације, да Аустро-Угарска учини крај једном за свагда злочинима Србије.

— Тај надмени тон, каже Сид, био ми је досадио, па се онда окренем њему: „Ви говорите као *Fremdenblatt* (орган Балплаца.) Дед’ ми да говоримо по аустриски. Ја знам Аустрију колико и ви. Имаћете увек доста времена да се љутите али, кад прво докажете да аустро-угарске власти нису ништа знале за заверу и атентат на надвојводу и војвоткињу, и да чланови царске куће исто тако нису знали за то.“

Идуће суботе, гроф Дубски телефонира Стиду, и у име посланика зове га на ручак (18. јула).

„Да ме је позвао на ручак краљ Ђорђе, ја бих се мање изненадио него ово сад — прича даље Стид. Ја сам познавао грофа Менсдорфа још од 1904., али нисам одлазио у аустро-угарско посланство. И ја сам, под првим мислима и утиском, одбио позив; али сад настаје лицитација“: они зову, Стид одбија; и најзад пристаје да оде тек 21. јула. На ручку су били посланик и барон Франкенштајн, трговачки аташе Аустро-Угарске. После ручка посланик је почео овако разговор:

— Иако су наше власти забраниле вашу књигу (Стидова књига -- *Истина о Хайсбуршкој Монархији*), не разумевајући је, ја знам да сте ви пријатељ Аустрије, и да сте ви тако високо изнад тога да и таква луда ствар може да утиче на ваша расположења; и ја желим да се обратим на вас, као на пријатеља Аустрије, да употребите свој утицај у британској штампи како би она у овој кризи разумела добро положај Аустро-Угарске. За нас је немогућно да даље подносимо изазивање Србије. Србија мора бити кажњена; ако *Тајмс* први поведе такву реч, и остало јавно мњење ће за њим; британско јавно мњење ће остати пријатељски расположено према нама, и сукоб може бити локализован.

— Ја сам пријатељ Аустрије, одговорио је Стид, и то сам доказао, јер сам је већ годинама опомињао да је њена политика судбоносно рђава. Ја могу само то рећи да сам и сувише добар пријатељ Аустрије, да бих јој помогао да изврши самоубиство.

— Самоубиство? Мислите ли ви да смо ми, народ од педесет милиона становника, толико слаби да не можемо изићи на крај са малим народом од три-четири милиона као што су Срби?

— Ви можете, наравно, уништити Србију, кад би вас оставили саме да је уништите; али и у том случају је то ваше самоубиство. Ви морате рачунати на рат од осам-девет месеци, морате мобилисати 600.000 људи, изгубићете их око 200.000, и

потрошићете око две и по милијарде круна, а то ће довршити пропаст ваших финансија... Па баш и да освојите Србију, прво ће доћи на ред једна скупа окупација, за коју ће требати бар 200.000 људи, а ако је анектирате, онда ћете добити један једноставни народ Југословена у 12,000.000, и они ће толико утицати на двојни систем да ће Немачка тражити и добити од вас, да би вас држала под руком, и војничке, и политичке, и економске залоге какве год буде хтела, тако да ћете ви постати зависни од ње...

„Али, то се неће догодити. На први топовски метак који опалите преко Саве, Русија ће викнути: „К себи руке“. Немачка ће позвати Русију да се не меша. Русија ће то одбити, јер би иначе то цара коштало престола. Немачка ће тада мобилисати, и продреће у Француску кроз Белгију; а кад Енглеска види немачке трупе у Белгији, она ће се умешати у рат против Немачке и противу вас...

— Енглеска се неће никад мешати у то, узвикнуо је гроф Менсдорф.

— Ми ћемо ући у рат.

— Ја имам уверавања да се Енглеска неће мешати.

— Не тичу се мене та уверавања; ви не знате шта је и каква је сила јавнога мњења у Енглеској.

— То значи да нас нећете помагати, рече посланик.

— Ни на који начин, одговорио је Стид, и одмах оставио посланство.

После овога Стид је одмах обавестио британско Министарство Иностраних Дела и српско посланство у Лондону о намерама Аустро-Угарске да нападне Србију, и Немачке да изолира сукоб аустро-српски и обезбеди неутралност Енглеске.

У британском министарству су примили ову ствар као неверицу, и рекли му:

— Ви ћете покварити целокупну дипломатску атмосферу, ако почнете радити јавно штогод.

— То су трице, та ваша „дипломатска атмо-

сфера“; саопштите ви Сер Едвард Греју да сам рекао: да је Менсдорф добио наредбу да придобије преко *Тајмса* штампу, да Аустро-Угарска намерава ратовати са Србијом, па жели да јој помогне *Тајмс* да се рат ограничи између Србије и Аустро-Угарске. Аустрија неће смети у рат ако јој не помогне Немачка. Сер Едвард Греј или неко други мора обавестити земљу одмах, и то јасно, да ћемо ми, ако Аустро-Угарска и Немачка покушају да се користе сарајевским атентатом као изговором за рат, бити против њих.

— Сер Едуард неће то учинити.

— То је његова ствар; моја је била да га опоменем, и, ако он неће да дигне земљу, учинићу ја... и то колико сутра још...

И у *Тајмсу* је сутра-дан изашао први чланак *Једна опасност за Европу*, а за њим и други, против Аустро-Угарске и против припрема Немачке.

Бечка штампа, као и готово сва друга аустријска и мађарска штампа, била је у 1914., као што рекосмо, у рукама Балплаца, чије је одељење за штампу било вођено од два вешта шефа. Сем два бечка листа, *Die Zeit* и *Arbeiter Zeitung*, сви други листови су, тада више него икада, примали и обавештења и правац за писање на Балплацу. Прва је била *Neue Freie Presse*, највећи, најраспрострањенији, најопаснији лист у Двојној Монархији. У рукама једнога даровитога Јеврејина, за кога се говорило да је „цар први човек после Д-ра Бенедикта“, *Neue Freie Presse* је била убојито оружје за велику финансиску јеврејско-немачку политику у Европи и за борбу противу Срба, коју је водио Балплац. Она је водила коло. Од сарајевског атентата па надаље она је из дана у дан имала чланке у којима је била увек развијана једна иста мисао: „Ми се са Србијом морамо оружјем обрачунати; јасно је да се мирним путем не може урадити ништа. И кад већ мора доћи једнога дана до рата, боље сад одмах свршити;“ или: „У име човечанства треба истребити

проклету српску расу.“ Католичка штампа, а нарочито *Reichspost*, главно гласило војничких и католичких кругова, штампало је редовно грдње и претње: „Београд може забележити прву победу (што је пао Фрања Фердинанд), и то само зато што нисмо у своје време спалили оно разбојничко гнездо у Београду из којег кужи сав југоисток наше Монархије, и одакле излазе све уходе и убице“. Или: „Ми морамо да поправимо један пораз. Морамо се наплатити за сарајевско убиство од његових покретача“... „Убиство ерцхерцога је опомена да је куцнуо једанаести сахат. Ми чекамо на дванаести час.“

Због овога писања, још одмах у почетку, српска влада је скретала пажњу бечкој влади да се, у овим тешким часовима кад аустро-српски односи имају да издрже озбиљну пробу, оваквим писањем не отежава криза. Али није помогло. Сви ови листови су били бесни; али они су највише и изгубили; нестанком Фрање Фердинанда покопане су њихове најбоље наде. Први чланак мађарскога полузваничнога листа говори о траговима крвавога злочина који „још нису нађени, али има изгледа, чак и извесности, где ће одвести... Пре десет година Срби су исклали ноћу краља и краљицу, а сад су, усред белог дана, насред улице, убили аустро-угарскога наследника престола. У техници и у смелости, у томе размаку, био је прилично велики напредак. То су културна дела која долазе из тих страна“. Бечки Пресбиро, дотада врло штедљив у давању извадака из београдских листова, сад је давао и домаћој и страној штампи, у целини, све што је писано код нас о атентату у Сарајеву и то ће доцније употребити као оптужни материјал уз ултиматум Србији. Због тога је настала полемика између Београда и Беча, оштра и јака. Кад су *Самоујрава* и *Полиџика*, одговарајући бечкој и пештанској штампи, добацили да су атентатори из Босне, из земље плача, онда је Тисин орган одговорио надугачко и најоштрије:

„...Они који говоре о неком насилничком држању над Србима у Босни, могу бити оптужени за убиство Фрање Фердинанда. Ако се што и догодило Србима после Видов-дана у Босни, то је зато што се из Потпорекова прогласа могло видети да се лармом не може сакрити ко је крив“... „Земља (Србија) у којој је убиство народно еванђеље, а краљоубиство извозни артикал, нема права да је други сматрају као цивилизовану земљу“. На ово су из Београда одговарали још жешће.

9. Руски посланик у Београду.

Полемику и ово стање су још више бркали аустриске дипломате у Београду. Дотле уздржљиви, почели су сад примати за готово уличне вести и слати их у Беч, који их је после пуштао у јавност. Аустро-угарски посланик барон Гизл фон Гислинген вратио се био у Београд из Француске, где се бавио на одсуству. Како је дошао, имао је састанак са Хартвигом у аустро-угарском посланству (кућа у којој је досада било Министарство Унутрашњих Дела, у Студеничкој улици). Састанак је био буран, Хартвиг је био узбуђен:

— „Барон Шторк лагао је да ја нисам хтео да истакнем заставу на посланству у знак жалости за Фрањом Фердинандом; барон Шторк је слагао да сам на дан сарајевскога атентата давао вечеру; барон Шторк је лагао да нисам присуствовао помену у вашој капели; цео свет се могао уверити да је то лаж...“ То су биле последње речи овога руског представника у Београду, кога је, баш кад их је изговарао, ударила капља у срцу.

Глас о изненадној смрти, и то у аустро-угарском посланству, у овоме часу, изазвао је свакојакe претпоставке, а нарочито ону да су „Швабе отровале Хартвига.“ Барон Гизл и његови чиновници су се били препали од овога догађаја, да не буде каквога погрома, па су сутра-дан испратили своје породице у Аустрију.

— Сине мој, — обратио се на савском штеку тога вечера барон Гизл своме сину, трагичним гласом, — ако се више не видимо, знај да је твој отац пао за цара...

Погреб Хартвигов (14. јула), на који се био слегао цео Београд, — та тужна свечаност, која је имала карактер једне народне жалости, — била је још један важан узрок за узбуђење и љутину Београда на Пешту и Беч и пештанску и бечку штампу, и обрнутс.

Полемика је захватила чак и неке србијанске државнике и представнике на страни, те се донекле ненамерно ишло на руку намерама Аустро-Угарске. Непрекидно и свесно аустро-угарска дипломатија је истицала писање и држање београдске штампе, како би створила расположење за своје планове.

Београдска влада је 19. јула 1914. послала у иностранство први пут сасвим опширно објашњење и одговор на оптужбе аустро-угарске; раније је било нешто уздржавања у одбрани од насртљиве штампе.

„Аустро-угарска штампа, одмах после сарајевског атентата, почела је окривљавати Србију за страшни злочин, сматрајући га за дело великосрпске пропаганде. Иста штампа је после тврдила да су великосрпске идеје ширили „Коло Српских Сестара,“ „Народна Одбрана“ итд., и да је то српска влада трпела.

„Међутим, чим је дошла вест о атентату, и Двор и влада Србије су изјавили не само своје сачешће, него и осуду против таквога ужаснога злочина. И поред тога, аустро-угарска штампа је непрекидно Србију оптуживала за сарајевски догађај. Она је ишла и даље, пуштајући лажне и злонамерне гласове, који су изазвали београдске листове да одговарају, да се бране, па и да нападају, видевши како се криво представљају догађаји. Видећи да се то намерно изазива, српска влада је саветовала београдској штампи да буде мирна, стрпљива, и да

се ограничава на сузбијање лажних вести. Влада није могла да умири извесне мање листове, нарочито зато што су и те, непрекидно ширене вести из Беча, употребљаване као политичко средство не само противу Србије, него и противу свих Срба у Аустро-Угарској. Српска влада није могла да спречи ту полемику између српске и аустро-угарске штампе. Та полемика је још заоштрена тиме што су бечки и пештански листови вадиле из наших и најбезначајнијих листова изводе, па их, често искривљене, пуштали у свет с очигледном намером да узбуне европско јавно мњење и представе Србију као кривца. Они који су пратили ту полемику могли су видети да су се београдски листови бранили од нападаја и лажи, а стране владе, имајући других послова, нису виделе главну намеру аустро-угарске штампе: да раздражи јавност у Монархији и Европи. Српска влада је, од почетка, била готова да изведе пред суд свако лице за које би се утврдило да је имало удела у сарајевском атентату. Осим тога, она је спремила и закон противу злоупотребе експлозива; закон је био већ пред Државним Саветом, и да Скупштина није била распуштена, био би јој поднесен на решење. Српска влада је изјавила да ће и отсада као и досада испуњавати дужности суседа које има као европска држава.

„Аустро-угарска влада се није досада обраћала српској влади за ма какву помоћ по делу атентата; ни за једнога од саучесника није тражила ни истрагу ни давање под суд. Један једини пут је тражила обавештења о неким истераним ђацима из Учитељске Школе у Пакрацу који су наставили своје школовање у Србији. Сва прикупљена обавештења о њима предата су.

„У томе међувремену аустро-угарска штампа је све више узрујавала Европу против Србије. Ишло се и даље: шефови партија у угарском сабору су повели реч о атентату, и председник владе је казао да ће се неке мере предузимати, али какве, то

се не каже. Не каже се да ли ће предузете мере, нарочито војничке, зависити од одговора и помиљивости српске владе. Из далека се наговештава и могућност сукоба, на случај да она не буде дала одсечан и задовољавајући одговор.

„За време изненадне смрти рускога посланика у Београду Хартвига, у стану аустрискога посланика у Београду, опет је појачана новинарска полемика, али ни тај жалосни догађај није изазвао никакав неред за време погребња. Међутим аустро-угарско посланство, на основу лажних гласова, толико се узнемирило да су се аустро-угарски поданици почели скривати по Земуну и по Београду, па и у само посланство. На Петров-дан, краљев рођен дан, аустро-угарски посланик обавестио ме је, преко вицеконсула Подградскога, да те ноћи он очекује општи напад на аустро-угарске поданике у Београду, и тражио је да предузнем мере, додајући да ће Србија бити одговорна за све што се буде догодило... Утврдило се, међутим, да су то биле само празне речи, а аустро-угарска штампа је и такву ствар употребила у циљу да докаже како је српско јавно мњење раздражено и готово на све...

„Ако се узме у оцену све што је речено у мађарском сабору поводом сарајевске трагедије, онда се може са разлогом бити узнемирен и веровати да се нешто спрема против Србије што ће имати непријатних последица за односе Србије и Аустро-Угарске. Та узнемиреност је у толико више оправдана што се истрага која се води проширава не само на кривце и саучеснике у атентату, него што ће она обухватити Србију и великословенску идеју...”

У овоме телеграму српске владе изложено је све шта је Србија у последње време чинила да би се дошло до добрих односа с Аустро-Угарском, нарочито у погледу трговачких и саобраћајних односа српско-аустриских. И зато влада упућује своје представнике на страни да за време обавесте владе код којих представљају Србију о могућности оштрих

мера против Србије, и о готовости Србије да испуни све захтеве Аустро-Угарске, сем оних који би били противни достојанству и независности земље.

10. Немачка ради.

Берлинска влада, која се енергично брани од оптужбе да је на рат озбиљно мислила, предузимала је све мере у штампи, својој и туђој. Докле су у Бечу гроф Берхтолд, Форгач, Хојош, и сви други, спремали текст ултиматума Србији, дотле је фон Јагов, министар спољњих послова, припремао ствари за рат против Србије. У архиви берлинскога Министарства Иностраних Дела постоји његово писмо главном директору Бродарског Синдиката Балину, у коме фон Јагов позива њега да гледа да поквари руско-енглески споразум на мору. „Како би било — стоји у том писму — да ви пишете у Лондон и кажете да је вест *Berliner Tagblatt*-а о споразуму англо-руском изазвала узбуђење, и да ће то изазвати даље повећавање кредита за немачку флоту. Додаћете да су се и у влади узнемирили и питају се треба ли напустити сваки даљи рад за споразум с Енглеском. Гвоздени обруч који се све више сужава око нас... и панславизам који постаје све јачи, те и опаснији... Да ли је ово што вам пишем добро или не, не знам, али треба све предузети да се споразум, на коме ради сад Поенкаре у Петрограду, поквари“. У исто време, и државни канцелар, Бетман-Холвег, пише властима у Алзас и Лорен „да утишавају штампу, да не изазивају полемику са Французима, и да не предузимају оштрије мере које су намеравале“. Немачки посланик у Риму опет препоручује да се некако влада споразуме са миланским листовима, нарочито са *Corriere de la Sera*, а и са *Giornale d'Italia*, дакле оно исто што је већ препоручено у Букурешту и у Лондону.

И то није једанпут наређивано. Тако, фон Јагов телеграфише Чиршком у Беч 21. јула: „Саветујте влади да новцем дејствује на италијанску

штампу да поштеди националистичка осећања Срба поданика аустријских, и да их наведе да пишу за решење српског питања у смислу аустријском“. На овај телеграм добија Јагов овај одговор: „Ја сам данас дубоко ушао у разговор са грофом Форгачем о неопходној потреби да се утиче на страну штампу. Што се тиче Италије, аустро-угарски посланик је овлашћен да потроши колико мисли да треба. Аустро-угарски посланик у Риму фон Мереј мисли да је сад врло опасно утицати великим новцем на италијанску штампу. Њему је, ипак, препоручено да дејствује на римску штампу после корака у Београду... Грофу Чернину су стављени на расположење неограничени кредити да дејствује на букурешку штампу. Он мора нарочито покушати да купи *Адеверул*... И гроф Сапари добио је иста овлашћења за руску штампу... У Енглеској се новцем не може ништа учинити... Овде се сматра да би покушај утицања на француску штампу новцем био узалудан...“ — „По жељи аустро-угарске владе, — телеграфише немачки Министар Спољњих Послова немачком амбасадору у Петроград, — молим вас помозите грофу Сапариу да нађе посреднике који би новцем утицали на штампу (руску).“

Немачка влада се труди да се аустро-српски рат изведе и сврши најбрже, и у што већој тајности. Она се нарочито прибојава Италије, која још није обавештена о ономе што спрема Беч, али наслућује и опомиње: „Аустрија не може у Београду ништа да тражи противу великосрпске пропаганде све донде, докле та пропаганда не пређе на дела. Убиство наследника престола не може се сматрати као такво једно дело, јер га није извршио српски поданик. Ако Аустрија намерава силом угушити српске народне тежње, ниједна италијанска влада не може то одобрити... Националне тежње такве снаге не могу се силом рушити. То је стара заблуда Аустрије да верује у свемоћ и корист полиције као средства за решење народних питања. Пример Италије из прошлога века има много сличности...“

Ни немачки наследник престола није седео у ово време на миру. Он је био дозлогрдио толико својим јавним изјавама, да је немачки државни канцелар морао да га тужи цару што даје повода штампи у земљи и ван ње да верује како Немачка хоће рат.

Ни из једне земље, сем из Аустро-Угарске, нису стизали у Берлин најповољнији извештаји за неку аустриску војничку акцију. Лондонска влада, на коју су највише полагали у Берлину, била је најчвршћа у опоменама. Сер Едвард Греј је тада говорио немачком амбасадору, кад му је овај казао да ће Аустрија морати тражити задовољење од Србије и стварна јемства за будућност:

— Све зависи од форме задовољења које ће Аустро-Угарска тражити и од умерености захтева, као и од тога да оптужбе противу Србије буду засноване на сигурним доказима. На тај начин ја се надам да се сукоб може отклонити...

АУСТРИСКИ УЛТИМАТУМ СРБИЈИ.

1. Први покушај.

Још на министарској седници, држаној у Бечу 7. јула 1914., говорено је необавезно о захтевима које би требало у ноти поставити Србији. И у самоме концепту протокола ове седнице били су забележени неки од њих. Међу њима су и ови захтеви: а) кажњавање или отпуштање из војске оних српских официра, који су имали везе са великосрпском пропагандом; б) извињење посланика Спалајковића за један неумерен новинарски испад против Аустро-Угарске у руским новинама; в) ислеђење о томе ко је дао бомбе сарајевским атентаторима; г) отпуштање извесних административних чиновника; д) нови закон о штампи; е) тужба противу београдског *Пијемонџа*; ђ) ревизија закона о удружењима; ж) забрана држања, по официрским касинама, оних

листова који су непријатељски расположени према Аустро-Угарској.

У првом концепту за ову ноту, у самоме уводу, аустро-угарска влада каже да се она не може задовољити изјавом српскога Пресбириа од 1. јула, него мора тражити од владе Краљевине Србије и стварне мере, којима ће доказати да хоће да живи у миру са својим суседима и у духу међународних дужности. Као такве мере означене су сада: 1) ограничење слободне штампе; 2) надзор над радом политичких и културних друштава, као и распуштање оних друштава, — као што је „Народна Одбрана,“ која раде противу Монархије; 3) забрана извоза оружја у Аустро-Угарску; 4) неодложна прерада свих књига које су уведене по србијанским школама, у духу великосрпском. Влада српска би морала да се обавезе да то све у одређеном року сврши. Уз овај први концепт ноте иде један табак на коме је руком грофа Форгача, некадашњег посланика у Београду, исписано: „Као захтеви требало би да дођу и ови: 1) отпуштање компромитованих официра Танкосића, Прибићевића (?); 2) удаљење из дипломатије оних српских дипломата из Петрограда и Берлина који су давали о атентату и о нашим приликама неприличне изјаве; 3) сарадња наших државних чиновника и иследнога судије за „ислеђење“ завере у Србији.“

У другоме концепту избачен је увод из првога концепта. Место њега унесена је изјава српске владе коју је 31. марта 1909. дала влади аустро-угарској, а којом признаје анексију Босне и Херцеговине. А затим долази став: „Краљевска српска влада изјављује да ће т. зв. великосрпску пропаганду, то ће рећи све тежње да се извесни делови Аустро-Угарске Монархије одвоје, и рад на томе на српској територији, осудити, и свима средствима радити на сузбијању такве пропаганде. Она се нарочито обвезује: 1) да отклони излажење и ширење списа са великосрпским тежњама; 2) да одмах распусти друштво „Народна Одбрана,“ и да исте мере пре-

дузму противу свих оних друштава која раде на јачању великосрпске мисли; 3) да из опште наставе као и из наставничкога особља, избаци све оно што ма на који начин служи великосрпској мисли; 4) да удаљи из државне службе сва војна и цивилна лица која великосрпску пропаганду шире... Како је утврђено да у смислу великосрпске идеје раде господа... то ће их српска влада одмах отпустити из службе; 5) да прими сарадњу цесарско-краљевске владе за сузбијање великосрпскога покрета; 6) с обзиром на ток истраге...; 7) цесарско-краљевска влада оставља рок од месец дана да се у ноти назначени услови приведу у дело.“

На крају овога концепта, — који је брисан и дотериван, нарочито код тачке 4), — додат је и овај став: „Цесарско-краљевска влада очекује повољан одговор краљевске српске владе на ову ноту најдаље до...“

Трећи и последњи концепт ултимативне ноте утврђен је 14. јула. Он је рађен према првом и другом концепту, а последњи став је израђен тако да се дипломатски односи прекидају између Монархије и Србије.

Сва три концепта су рађена на немачком језику, а француски текст је радио само барон Мусулин (који је некада био чиновник у земаљској хрватско-славонско-далматинској влади.)

Кад је Д-р Мусулин био готов са концептом ултиматума и на француском језику, требало је утврдити последњу редакцију. Због тога је држана министарска седница 19. јула, којој су, под председништвом грофа Берхтолда, присуствовали председници владе аустриске и угарске, заједнички министар финансија, министар војни, заступник заповедника флоте, шеф. Гл. Генералштаба, и деловођа гроф Хојош.

Гроф Берхтолд је отворио седницу тек пошто је текст ултиматума био готов (дефинитиван текст ултиматума који носи датум 19. јул, и на коме се налазе исправке руком грофа Берхтолда).

— Нота ће бити предана краљевској српској влади у четвртак 23. јула у 5 сахата по подне. Одговор се има добити тачно 48 сахата доцније, тј. у суботу 25. јула у 5 сахата по подне, тако да се, већ исте ноћи између суботе и недеље, може наредити мобилизација. Аустрија је већ раније била решила да изведе на границу према Србији шест корпуса војске. Ја мислим да неће наш корак у Београду бити познат пре одласка Председника Француске Републике из Петрограда, али ако и то буде, неће много утицати... Даље одлагање је већ незгодно: у Берлину су нервозни, а у Риму се говори о нашим намерама. — Тако је изложио положај и своје намере гроф Берхтолд.

Шеф Генералштаба је тражио да се жури са војничком акцијом, јер је добио извештај из бугарскога Генералштаба да су упућене три српске дивизије из Јужне Србије на север.

После овога, решено је да се прогласи опсадно стање у свима крајевима где живе Југословени, и то чим се објави мобилизација, а Министар Војни да већ 22. јула поднесе на потпис цару све указе о војничким мерама.

Гроф Тиса је тражио да Министарски Савет донесе одлуку да се од Србије неће ниједан комад земље анектирати после рата, чак ни при исправци границе. Ово је и раније Тиса тражио од аустријске владе, из чисто мађарских интереса и страха од појачавања немађарскога, а нарочито српскога елемента, у Двојној Монархији, са којим је и иначе било тешкоћа у њој.

И Немачка је била узнемирена по овоме предмету, јер Аустрија није говорила шта хоће, после успешнога рата са Србијом. Докле је гроф Хојош приликом свога бављења, почетком јула 1914., у Берлину, говорио о намери Аустрије да потпуно Србију распарча, дотле је гроф Берхтолд био пред немачким послаником у Бечу неодређен. Због тога је, уочи ове седнице Министарског Савета, немачки Министар Иностраних Дела тражио из Беча обаве-

штења: „За дипломатске преговоре око сукоба са Србијом од важности је да се зна, — телеграфише фон Јагов Чиршком у Беч, — и то одмах, шта аустриски државници мисле о будућем саставу Србије... Мора се претпоставити да је бечка влада већ поставила нешто себи као циљ и у погледу териториалном.“

Гроф Берхтолд је, на захтев мађарскога министра председника, одговорио грофу Тиси да мора учинити извесне резерве:

— Моје је гледиште, с обзиром на садашњи политички положај, да Монархија, на случај да рат буде победоносно завршен, ништа не анектира од српске територије, али она треба да тражи да Србију подели између Бугара, Грка и Арбанаса, па можда и Румуна, и на тај начин умањи Србију и учини је безопасном. Положај на Балкану се може изменити; није немогућно да Русија обори садашњу софиску владу и дође у Софији аустрофопска влада; Арбанија је још несигурна, и ја морам рачунати са могућношћу да на крају рата дођем у положај да присаједињујем један део Србије, како бих осигурао бољу границу него што је ова данас.

Тиса је остао при своме, а сви су били за то да се изјави силама како Аустро-Угарска нема намере да ма какву територију анектира.

Министар војни је тражио да се, поред исправке границе, мора тражити Шабац. После тога је донесена ова одлука:

„Министарски Савет је, на предлог угарскога Министра Председника, решио да се одмах, у почетку рата, страним силама изјави да Монархија не води освајачки рат, нити намерава да присаједињује Краљевину. Неопходне стратегиске граничне исправке, смањивање Србије у корист других држава, као и неизбежна окупација српских територија, нису искључене.“

После ове седнице створен је један мали савет који ће да спреми и изведе дипломатску акцију у Београду. У тај савет су ушли: гроф Форгач, барон Мусулин, Билински и Кробатин.

За ултиматум је распитивао и цар из Ишла, па му је 20. јула, када је текст и штампан, послат по нарочитом куриру.

Београдска влада је чинила један озбиљан покушај да се уреде односи са Аустро-Угарском; и, како је њен посланик у Бечу већ био одсечен од Београда, те није могао ни путем телеграфа да разговара са њим, то је влада сад упутила српско посланство у Берлину да то уради. Наш отпраник послова у Берлину моли фон Јагова да дејствује у Бечу помирљиво, и изјављује да је српска влада готова да учини све, и „да ће најозбиљније спречавати да се, са њене територије, ремети мир и безбедност суседне монархије; и да ће испунити захтеве аустро-угарске у погледу на саучеснике сарајевског атентата, ако би се утврдило у опште какво саучесништво. Влада српска неће моћи да испуни оне захтеве који се не би слагали са достојанством и самосталношћу Србије.“ Овај покушај је одбијен доста грубо, јер Јагов одговара да њега не чуди што Беч хоће да говори врло оштро: доста је чекао да се промени држање Србије, којој се попуштало и давало помирљивих савета. Том приликом је фон Јагов рекао да му нису познати аустро-угарски захтеви који ће се поставити Србији. Гроф Форгач је најбржим путем, — чим је сазнао за овај одговор, — захвалио фон Јагову „што је онако говорио српском отпраннику послова.“ О овоме покушају су била обавештена наша посланства у Риму, Паризу, Лондону и Петрограду као и у другим местима.

2. Последња упутства.

Гроф Берхтолд је приватно одмах писао барону Гизлу у Београд, и упутио га како да поступа са предајом ноте.

Он сматра да је у ноти изнесено оно што се најмање може тражити од Србије и, на тај начин, узајамни односи уредити. Аустро-Угарска мора да

добије одговор у року од 48 сахата; ма какво одлагање може да послужи за повод Србији да ствар одуговлачи, а то се не може допустити. Бечки кабинет не може о захтевима у ноти да расправља са Србијом; захтеве треба примити или оставити, а даље ће се видети шта ће се радити.'

Шта ће бити, после прекида дипломатских односа са Београдом, посланик је имао наредбу да каже да му није познато.

„Ви ћете, као на своју руку, и не позивајући се ни на какву заповест, моћи казати да је последњих година Монархија због непријатељскога држања Краљевине Србије већ два пута предузимала велике и скупе војничке мере, и да ће, ако она буде још једном на то приморана, све тражити од српске владе.“

Гроф Берхтолд, даље, наређује своме посланику да одбије свако расправљање ноте, а „ако Г. Пашић буде на томе настојавао, онда ћете му ви рећи да за то нисте овлашћени, већ да тражите да се нота прими. Тражићете усмено од њега да вам, пре него се објави званични проглас у *Српским Новинама* и краљева наредба војсци, поднесе српски текст, како бисте се уверили да је превод правилан.“

Осим тога барону Гизлу је раније већ наређено да има, чим истекне рок од 48 сахата од предаје ноте, одмах упутити једну другу ноту, у којој ће српску владу обавестити да он, пошто је рок од 48 сахата прошао, напушта, по наредби своје владе, с особљем посланства, Београд, а да предаје вођење и бригу о пословима и поданицима немачкоме посланству, коме ће бити додељен један цесарско-краљевски канцелиста. „И са тим су дипломатски односи између Аустро-Угарске и Србије прекинути.“ После овога и других наредаба односно архиве, шифара и благајне, посланику је наређено да одмах бродом пређе с особљем у Земун.

Посланику је јасно наређено било још и то да 23. јула рано изјутра, на случај да Г. Пашић не

буде у Београду, — јер је Г. Пашић био отпутовао у ово време у изборну агитацију за источну и јужну Србију, и његов повратак се очекивао тек пред крај недеље, упути једно писмо највишем чиновнику у Министарству Иностраних Дела, којим ће га обавестити да посланик има то после подне да учини једно врло важно саопштење, и да ће ради тога доћи између 4 и 5 часова у Министарство Иностраних Дела. То саопштење ће можда пожуриати повратак Г. Пашића. Његов заступник би требао да се одмах стави у везу са њим. Ово писмо је посланик имао да објасни само као акт куртоазије, да олакша бржи повратак Г. Пашића, али није могао одложити ни у коме случају предајуноте. „Ако Г. Пашић не буде тамо, предаћете његовом заступнику; ако и њега не буде онда највећем чиновнику у Министарству Спољњих Послова.“

Барон Гизл је од „радости скакао“, како прича један његов чиновник, кад је добио ноту и ова упутства. Његова жеља, и као војника и као Аустријанца, најзад се почела испуњавати; његов рад у Цариграду, на Цетињу, у Лондону и у Београду имао је бити завршен ратом противу Србије. Његово последње писмо грофу Берхтолду од 1. јула 1914. из Београда јесте израз и пример ситничарске аустриске политике, коју су без мало сви аустриски дипломати подржавали за време од 1905—1914. „Полумере, низ захтева, дуги преговори и, најзад, једна рђава погодба, били би најжешћи удар за углед Аустро-Угарске у Србији и њен положај у Европи“, завршава овај човек, кога француски амбасадор у Лондону, П. Камбон, назива opakим „шпицелом“ — још из доба када је био аустро-угарски војни изасланик у Цариграду.

3. Берлин нестрпљив.

Ако је између Беча и Берлина ова ствар већ готово уређена, није била уређена између Беча и Рима. И у томе погледу гроф Тиса је имао право

што је тражио да се рат најпре дипломатски спреми. Из једне депеше коју фон Чиршки упућује државном канцелару у Берлин 20. јула, види се како бечка дипломатија олако узима држање Италије у предстојећем заплету. Гроф Берхтолд одбија и помисао да ће Италија тражити какве компенсације; Италији треба јака Аустрија противу словенске плиме; Италија се може само претварати као сила која протестује, али она не сме ништа предузети; и он мисли да треба од ње све крити до 23. јула, па после тек разговарати.

Немачка је више узнемирена него Балплац. Њени представници обавештавају и бивају обавештавани о свему што се спрема; они раде готово као да је њихова, а не аустриска, намеравана акција. Бетман Холвег наређује грофу Пурталесу у Петроград да припреми руску владу и на војничку акцију Аустро-Угарске противу Србије, и да нарочито нагласи да треба оставити њих две да се саме обрачунају између себе, и својим симпатијама бити уз Аустро-Угарску, која брани начела монархистичка. Немачки посланици у Софији, у Букурешту и у Атини су врло активни; сви они раде на томе да осаме Србију, и да се удруже Бугарска, Турска, Грчка и Румунија противу Србије.

„Велики везир Талат-беј, и Енвер паша, једнодушно су изјавили (20. јула) аустриском посланику, да је ово за Аустрију последња прилика да поправи претрпљене поразе после Балканскога Рата, и да поврати свој углед међу народима на Балкану и у Турској. Не само Румунија, него и Турска, прићи ће Тројном Савезу (*Кад дође време, ми ћемо господу подсећивати на ове речи*, додаје 22. јула својом руком цар Виљем II на овој депеши свога посланика у Цариграду), ако Аустрија дадне оштру лекцију Србији (*Нека би Бог дао!* записује опет Виљем II). Турска је по жељи Немачке и Румуније намеравала да закључи, и против свога убеђења, савез са Грчком.“ Али, од тога савеза неће бити ништа,

ако Аустрија неком енергичном акцијом не привеже за себе Бугарску.“

Пажња берлинске владе је у овим часовима, у главном, усредсређена на Петроград и на Лондон.

„Сазонов је од свога повратка у Петроград из Гродна врло узнемирен односима између Аустро-Угарске и Србије. Причао ми је да добија из Лондона, Париза и Рима узбунљиве гласове, јер држање Аустро-Угарске изазива непрекидну узнемиреност. Чак и Шебеко (руски посланик у Бечу, који је хладан посматрач), извештава га да су у Бечу све више непријатељски расположени према Србији.

„...Сазонов пристаје да су Франц Јосиф и Берхтолд пријатељи мира, али да поред њих раде врло моћни и опасни чиниоци, који, сваким даном, добијају све више утицаја у Аустрији и у Угарској, а који се не страше да гурну Аустрију у рат, макар дошло и до светскога рата. (Немачки цар прави на овоме месту ову примедбу: *Ова слика би боље при-стајала Петрограду.*) И треба се запитати да ли ће се стари владалац, и његов слаби Министар Спољњих Послова, моћи још дуго противити тим утицајима...

„...Пре су ратоборци и црнорисци полагали сву наду на покојнога ерцхерцога; смрт његова их није никако обесхрабрила. Они су заводили Аустрију на овај опасни пут којим сад иде. Прави творци ове политике јесу нарочито два човека, чији је утицај све више опасан: гроф Форгач, који је „сплеткаш најгоре врсте,“ и гроф Тиса, који је упола луд. (*Луд је Сазонов, нервозно бележи цар Виљем своје расположење, читајући овај Пурталесов телеграм.*)

„Ја сам одговорио Сазонову да су његови неумерени приговори аустро-угарској политици преувеличани, јер он претерано воли Србе, али нису оправдани. Право је признати да је бечка влада од сарајевског атентата досада била врло умерена. Прерано је судити, пре него се сазнаду резултати ислеђења о атентату, колико Аустро-Угарска има права да српску владу чини одговорном за велико-

српску пропаганду. Али, према свему ономе што се досада зна, нема сумње да је она подстицана из Србије на очи српске владе (*Јесће*, примећује Виљем II), и да је одвратни атентат спреман у Србији. Немогућно је једној великој држави да трпи (*Тачно*, додаје Виљем II) на својој граници пропаганду која ради против безбедности државе... Ако се докаже да је српска влада трпела да се код ње припремају зла дела против Аустрије, онда ће аустро-угарска влада бити у праву да оштро говори Београду (*Јесће*, каже Виљем II). Ја не могу да замислим да би, на случај таквих корака (*Добро*, дописује Виљем II) бечке владе, ма која држава била против.

„Сазонов је на то одговорио да није ничим доказано да су Србија или њена влада помагале великосрпску пропаганду у Аустро-Угарској. Не може се чинити одговорним читава земља за дела појединих људи. (*Ово је сасвим по руски*, — Виљем II). Убица ерцхерцога није српски поданик. Има сигурно у Аустрији великосрпске пропаганде, али она је дошла из уобичајенога рђавога поступања аустриске владе. У Аустрији постоји великосрпски покрет, али има и италијански, и покрет „Одвајајмо се од Рима“ (*Los von Rom*). Бечка влада нема разлога да се жали на држање српске владе, која се досада владала потпуно коректно. (*Сћо му громава!* узвикује цар Виљем на овоме месту.)

„...Аустро-Угарска је у праву да тражи од српских власти да отклоне сваку пропаганду противу Аустрије. Није могућно да једна влада не одговара за оно што се догађа на њене очи. (*Тачно*, дописује Виљем II.)

„— Па према томе би Русија требала, одговори Сазонов, да чини одговорном шведску владу за антируску агитацију која се води ево годину и по дана у Шведској. (*А Русија би требала да је одговорна за уходе које на сваком кораку хваћају!* примећује цар на препису Пурталесовог телеграма.)

Кад је Пурталес рекао Сазонову да има разлике између онога што се ради у Шведској и онога што се ради у Србији, Сазонов је одговорио: „Они који говоре у Аустрији за мере против Србије неће да се задовоље, изгледа, само са представкама у Београду, него је њихова намера да униште Србију (*То би најбоље и било*, додаје својом руком цар Виљем). Ја сам одговорио да знам само за једну намеру, а та је да се односи између Аустрије и Србије поставе на другу основу. На ово је Сазонов врло узбуђено говорио да ће, у свакоме случају, Аустрија, ако поремети мир, имати посла са целом Европом. Русија не може равнодушно гледати какав корак у Београду који би унизио Србију. (*Збиља! Русија, да! као шворац и представник краљоубице*, са стране својеручно додаје Виљем II.). Ја сам на то казао да у озбиљним корацама не може бити понижења за Србију (*Тачно! — Виљем II*) кад се позива на вршење међународних дужности. На ово је Сазонов одговорио да све зависи од природе тога корака, али да ни у коме случају не може бити питање о каквом ултиматиму. (Ове последње речи немачки цар је подвукао двапут и додао речи: *Гошов је већ.*)

При крају ове депеше Пурталес саопштава да је Сазонов и маркизу Карлотиу, италијанском амбасадору, казао да Русуја не би могла трпети да Аустро-Угарска прети Србији или предузима војничке мере. (На овом месту забележио је немачки цар само изазивачки: *Е, видећемо!*)

4. Балкански карабин.

Аустрискоме цару је послат предлог за ултиматум 20. јула. Царев први ађутант, генерал Пар, је имао да га прегледа и обележи главна места пре него га поднесе цару на читање. Генерал Пар је тај предлог био дао фелдмаршал-лајтнанту Маргутиу да он то уради. Овај је у први мах мислио да то

није тако озбиљна ствар, али, кад је стао читати истакнута места, он је онда видео да се спрема нешто озбиљно. Предајући натраг грофу Пару концепат ултиматума, рекао му је:

— Ово значи рат!

На ове речи старац се озбиљно наљутио, и почео је објашњавати да и овај ултиматум не значи ништа више него ултиматуми приликом анексионе кризе и за време Балканскога Рата. Сва је разлика у томе што је сад тон оштрији и што ће довести до некаквога стварнога резултата. Он је мислио да нове војничке мере нису потребне за ову политичку акцију, јер би могле донети само нове непотребне издатке.

Гроф Пар је био заборавио да је исто тако аустриска влада, пре педесет и пет година, управила Пијемонту ултиматум са роком од три дана за одговор. И тада је било ултиматума, али војска није била спремна да маршира; такве претње имају успеха, казао је стари Молтке, ако одмах и дела следују. Царев ађутант је био смео с ума да би изгледало смешно писати на хартији претње, а не неизвршивати их.

Генерал Маргути, његов помоћник, питао је тога дана првога царевога ађутанта шта мисли војска.

— Војска мисли да ће се наш војнички положај из дана у дан погоршавати.

— А шта кажу наши савезници?

— Њих остављамо ван игре, и то је најбоље. У осталом, Немачка зна шта ми спремамо, и она, изгледа, одобрава све. А Италија нас није ни питала кад је почела рат са Турском због Триполиса... Поред тога, мислио је гроф Пар, Берхтолд ће за даљу политику морати тражити од Делегација одобрење.

Барон Гизл је добио ноту из Беча још 21. јула у 11 сахати ноћу, и спремио је одмах за предају прекосутра дан, т.ј. за четвртак 23. јула између 4 и

5 сахата по подне. Тога дана, пре подне, он је добио хитну наредбу из Беча да не предаје ултиматум никако у четири сахата, него неколико минута пре пет; или, ако може, да одложи до шест сахата по подне, с тим да рок од 48 сахата истекне тачно у суботу 25. јула у шест сати увече. Бечка влада је, преко Берлина, добила извештај да ће се председник Француске Републике укрцати на ратни брод тек у 11 сахата у вече 23. јула, и хтела је, да телеграм о ултиматуму стигне у Петроград тек пошто Поенкаре напусти Русију, и тиме да онемогући измену мисли међу царем и Поенкареом. Барон Гизл је имао времена да предају ноте одложи од 4 до 6 сахата, а да би спречила председника српске владе Пашића, да он, у даноме тренутку, дадне оставку, и, тим путем, избегне пријем ноте, бечка влада је истога дана телеграфисала најбрже у Београд посланику да изјави ово: „Оставка кабинета не може утицати нити на услове нити на рок од два дана, јер, и кабинет у оставци, мора водити државне послове до образовања нове владе и то под пуном одговорношћу.“

Чиршки је бивао обавештаван о свему, тако рећи у минути, са Балплаца; његов извештач је био гроф Форгач, који је тада добијао све већи утицај у бечком Министарству Спољњих Послова. Гроф Форгач му је, иако цар још није био одобрио текст ултиматума Србији, предао једну копију за Берлин. Уосталом, то није било чудо, јер је и барон Гизл добио ултиматум пре него га је цар одобрио, а Немачка је имала план да сада окупи све балканске државе противу Русије и Србије. Цар Виљем се буну кад његови министри на страни говоре против тога. Кад његов посланик Вангенхајм саопштава свој разговор с Евнер-пашом — шефом оних Младотурака који су оборили султана Абдул Хамида, — о њиховој жељи да добију заштиту Тројнога Савеза за себе и за бугарско-турски савез, који је био у 1914. већ потпуно готов, и каже, да је одбијао Енвера, цар енергичном руком то исправља.

„Ја сам одговорио Енверу, телеграфише 22. јула 1914. Вангенхајм у Берлин, да ме није убедио у неопходност савеза са Турском. Турска се не може подићи привредно ако се веже савезом. Русија и Француска неће склапати трговинске уговоре са њом ако ступи са ким у савез. Шта више, Русија ће устати отворено противу ње. Источна граница Турске била би онда слаба тачка целога Тројнога Савеза... *(То је тачно теориски, али данас је то нејачно. Реч је о томе да се добије цео балкански карабин, који је гошов да плане за Аустрију противу Словена. И зато треба примити турско-бугарски савез придодан Аустрији. Сад треба водити политику опортунитета, — тако цар исправља свога посланика у Цариграду).*

Немачка влада не заборавља Грчку, јер шаље својем посланству у Атини овакво упутство:

„Затегнутост између Аустрије и Србије не искључује могућност рата. У томе случају врло је мало вероватно да Бугарска пропусти ту прилику и не нападне Србију. Колико ће времена Турска мировати, то се не зна. Ми морамо бити уз Аустрију, нашега савезника. Добро би било да се Грчка за времена одвоји од Србије и не меша у тај рат. Грчко-турски савез изгледа под данашњим околностима сумњив. Можда би се могао уредити неки споразум о неутралитету.“

У Берлину, даље, још увек са страхом, гледају шта ће радити италијанска влада кад сазна цео текст ултиматума и праве намере Аустро-Угарске. Сан Ђулиано у неколико махова је дао на знање Берлину да ће Италија тражити, сигурно, неке накнаде на Балкану или у Трентину. Италија није могла без накнаде допустити чак ни пораст у угледу Аустро-Угарске на Балкану, а камоли териториално повећање Аустро-Угарске у правцу Солуна. Многе депеше измењане су између Берлина и Рима, и између Беча и Берлина, ових судбоносних дана, из којих се то јасно види, као и извесно незадовољство на бечку владу, о којој се није имало најбоље

мишљење. У ово време уређено је да се немачка флота не разилази пре 27. јула; тога дана је требала британска флота, скупљена за маневре у Северном Мору, да се разиђе, свака поједина јединица, у своје пристанаште.

Беч и Берлин су гледали да придобију за своје планове не само Софију, Цариград, Атину и Букурешт, него и црногорскога краља. Уочи ултиматума Србији они су краља Николу уверавали да аустријска акција противу Србије не значи никако акцију противу Црне Горе. Политичко држање Црне Горе према Монархији далеко је друкчије него држање Србије. „Црна Гора има свакојако исти интерес као и Аустро-Угарска да се учини крај политичким сплеткама и београдским заверама, и ми рачунамо на познату краљеву мудрост у овом случају“ — тако је гласила наредба аустро-угарскоме посланику на Цетињу за његов разговор са краљем. „Краљ Никола је врло добро примио овај корак и изразио наду да ће настати ново доба у добрим односима са Монархијом.“ Краљ Никола је лепо примио ове кораке, али није озбиљно мислио на своја обећања.

Бугарска је већ била дала Немачкој неко обећање да ће, на случај рата, напасти Србију, али не пре него што се претходно споразуме са Турском.

Једино је остала Румунија ван комбинација; њен краљ није још пристајао на акцију против Србије, иако су у Берлину веровали да ће морати и он најзад пристати; много су полагали на дисциплину у дому Хоенцолерна. Сам цар са брода „Хоенцолерн“ — на коме још у овом часу хода по мору, — наређује посланику у Цариграду: „Ако Стамбол баш хоће савез под окриљем Тројнога Савеза или једне од сила у Тројном Савезу, онда нека покуша да се уједини са Румунијом и Бугарском, и нека се стави на службу Аустрије...“ Он хоће Румунију да врати на стари пут.

Лондонска влада, иако је одмах у почетку заплета са Србијом била на страни Аустрије, у часу када је ратничка струја већ ликовала у Бечу, гле-

дала је да отклони рат. Немачки министар иностраних дела фон Јагов саопштава цару Виљему II, који прати у корак целу акцију Аустро-Угарске, да ће Сер Е. Греј, на сам дан предаје ултиматума, саопштити аустро-угарској влади да ће британска влада употребити сав свој утицај да се захтеви Аустро-Угарске, ако су умерени и ако се могу измирити са независношћу Србије, у Београду приме. *(То се њега не тицхе, што је сивар Њ. В. Цара Франца Јосифа, записује цар Виљем поред ове реченице.)*

„Сер Е. Греј мисли да ће и Сазонов у истоме смислу утицати на Београд. Наравно под условом да Беч не износи непотврђене оптужбе као приликом Фридјунговога процеса, и да аустро-угарска влада неоспорно утврди везе између сарајевскога злочина и београдских политичких кругова. *(То је њена сивар, опет записује цар.)* Све зависи од облика и текста бечке ноте и резултата упутства. Али, ако је то начињено онако од ока, онда је немогућно утицати на Београд *(Шта од ока? Како може Греј да таквим тоном говори о сивароме и уважења досијојном цару? љутито се пита Виљем II.)* Ја се трудим... да се овде изјасне безусловно за захтеве аустриске, па макар и не били баш у сагласности са народним достојанством Србије. Ја очекујем да ће наш утицај у Бечу отклонити неизвршиве захтеве. *(На ово цар примећује да народно достојанство Србије не досијоји. Како ја могу да утичеш (на Беч)? То није моја сивар! Шта су то „неизвршиви захтеви“? Они неваљалци су правили смутње које су довеле до убиства, и њих треба понизити.)* Овде очекују да ми нећемо одобрити захтеве који имају очигледни циљ да изазову рат, и да нећемо помагати политику, која сарајевски злочин узима као изговор за остварење аустриских тежњи на Балкану и уништење Букурешкога Уговора о миру. *(То је један колосални британски безобразлук. Ја не могу овако као Греј да упућујем Њ. В. Цара како ће да брани своју час, додаје*

цар Виљем.) ...Упутства су да ми (Немачка) не знамо какви су аустриски захтеви, да их сматрамо као чисту унутрашњу ствар Аустро-Угарске, и да не можемо да се мешамо у то. *(Тачно! али Греју треба казати озбиљно и јасно да осети да се ја не шалим. Греј грешити Србију изједначава с Аустријом и другим великим силама. То је нечувено! Србија је банда разбојника које треба похајсити за злочинства. Нећу се мешати ништа. Цар је једини позван да оцени положај. Надао сам се оваквој дејстви, не чудим јој се. Тако сви Британци мисле; то је њихов учинив начин заповедања, који треба одбити. — Виљем I. R.)*

Балплац се, уочи самога дана предаје ноте, обраћа Немачкој да му помогне да се објава рата Србији изведе по прописима међународнога права. По хашким конвенцијама треба објаву рата извршити после завршене мобилизације, и уочи самога почетка војничких операција. Како је барон Гизл добио наредбу да напусти са свим особљем посланства Београд, то не би имао ко да преда на сигуран и уљудан начин објаву рата. „Поштом није сигурно, па би се могао, са српске стране, редовни пријем објаве рата оспоравати, а да се предаје преко нарочитога чиновника, и то би било незгодно: Срби би могли да га не пусте преко границе; а парламентарни се не шаљу, на основу међународнога права, пре рата“. Балплац овде пази до станица да очува форму, коју је потпуно игнорисао кад је спремао предају ултиматума, онда је на минуте гледао да га не преда, пре него што је сигуран да се Поенкаре навезао на море.

Немачка влада није хтела примити на себе дужност да објаву рата предаје барон Гризингер, њен посланик у Београду, који је имао да се за време аустро-српскога рата брине о пословима и поданицима аустро-угарским у Србији. „Ми желимо да се рат Србији објави непосредно, а не преко нас. Наше гледиште мора бити да је спор између Ср-

бије и Аустро Угарске унутрашња ствар Аустро-Угарске, и да се у сукоб не треба да меша нико, а ми радимо да се рат локализује.“

5. Предаја ултиматума.

Барон Гизл је на сам дан предаје ноте пре подне, 23. јула 1914., тражио од српскога заступника Председника Министарскога Савета Пачуа, да ступи у везу са председником Пашићем, који је још увек био на изборном путовању. Д-р Пачу је 22. јула био постављен за заступника Министра Председника и Министра Иностранних Дела, и у томе својству одговорио је да то није потребно. Тада је, после једнога краткога устезања, Д-р Пачу пристао да то поподне прими на разговор барона Гизла, најпре у четири, како је ујутру тражио, а после у шест сахата, како је било у подне накнадно јављено.

И тачно у шест сахата по подне, Д-р Пачу је, у присуству начелника министарства Д-ра Сл. Грујића, примио, у кабинету Министра Иностранних Дела, из руку барона Гизла ултиматум. Предајући ноту, посланик је изјавио да ће он чекати до суботе 25. јула у шест сахати увече, и ако до тога времена не добије никакав одговор, или добије незадовољавајући одговор, да ће са целим особљем посланства напустити Београд. Ако му се преда одговор на ноту, посланик је додао, он моли да му се и владина изјава и краљев проглас предаду на српском језику, како би их могао контролисати.

Д-р Пачу је, и не читајући ноту, коју је оставио поред себе, приметио да су у Србији сада избори и да је један део министара на путу, те се боји да ли ће се потпуни Министарски Савет моћи да састане и већа о важној одлуци. На ово је барон Гизл рекао подсмешљиво:

— Повратак министара у доба железница, телеграфа и телефона, и према величини Србије, то је ствар од неколико сахата; ја сам већ данас пре подне доставио да је потребно ступити у везу са

Г. Пашићем. Уосталом, то је ваша унутрашња ствар, о којој се ја немам шта бринути.

Барон Гизл је ову ноту називао непрестано у својој кореспонденцији с Бечом *улишмајшумом*, али је из Беча добио налог да је зове „корак с ограниченим роком,“ под којим су је именом већ и Бечлије по улицама и кафанама нестрпљиво помињали.

Текст ноте је био на францускоме језику и требао је бити пропраћен кратким писмом: „Имам част предати ову ноту моје владе упућену српској влади.“ Али, барон Гизл је усмено то казао при предаји.

Сама нота је гласила овако:

„31. марта 1909., посланик Србије у Бечу учинио је, по наредби своје владе, ову изјаву:

„Србија признаје да није погођена у својим правима чином извршеним у Босни и Херцеговини, и, према томе, повиноваће се одлукама које Силе донесу у погледу чл. 25. Берлинскога Уговора. Примајући савете Великих Сила, Србија се још сада обвезује да напусти став протеста и опозиције који је узела од прошле јесени према анексији, а, поред тога, обвезује се да измени досадашњи ток своје политике према Аустро-Угарској, и да у будуће живи са њом на нози доброга суседства.“

„Међутим, историја последњих година, а нарочито мучни догађаји од 28. јуна, показали су да у Србији постоји превратнички покрет са задатком да од Аустро-Угарске одвоји извесне делове њене територије. Тај покрет, који се јавио пред очима српске владе, показао се и ван граница Краљевине у облику терористичких радњи, у серији атентата и убистава.

„Српска краљевска влада не само да није испунила своје изречне обвезе које је дала у изјави од 31. марта 1909. и угушила тај покрет, него је трпела: кривичну активност разних друштава и подружина противу Монархије, најоштрије нападе у штампи, слављење атентатора, учешће официра и

чиновника у превратничким плановима, нездраву пропаганду у школи, и све оно што је могло завести српски народ на мржњу према Монархији и на презирање њених установа.

„Српска влада је злочиначки трпела све то, чак и онда када су догађаји од 28. јуна показали целој свету судбоносне последице.

„Из исказа и признања атентатора од 28. јуна излази да је сарајевско убиство припремано у Београду, да су им оружје и експлозиве, којима су убице биле наоружане, дали у Београду официри и српски чиновници, чланови Народне Одбране, и да су, најзад, прелаз атентатора у Босну и пренос њиховога оружја припремљени и извршени од стране старешина српских граничних власти.

„Поменути резултати истраге не допуштају више царској и краљевској влади да продужи своје великодушно држање, које је годинама имала према поступцима Београда који су распростирани на територији Монархије. Ти резултати јој налажу, на против, дужност да учини крај том понашању које је вечита опасност за мир у Монархији.

„Да би постигла тај циљ, царска и краљевска влада је принуђена да тражи од српске владе да званично осуди пропаганду противу Аустро-Угарске Монархије, то јест скуп-тежњи са крајњим циљем да се одвоје од Монархије извесне територије; и да се обвеже да угуши свим средствима ту злочиначку и терористичку пропаганду.

Да би се дао свечани карактер тој обвези, Српска Краљевска Влада објавиће на првој страни *Српских Новина* под 13. (26.) јулом следећу изјаву:

Влада Краљевине Србије осуђује пропаганду најерену противу Аустро-Угарске, што јест скуп-тежњи са крајњим циљем да се од Аустро-Угарске одвоје њене територије, и искрено жали њене последице тих злочиначких поступака.

Краљевска влада жали што су њени официри и чиновници суделовали у горе поменутој пропаганди, и на тај начин компромитовали односе до-

брога суседства на које се Српска Влада свечано обвезала у својој декларацији од 31. марта 1909.

Краљевска Влада, која осуђује и одбија сваку помисао и покушај мешања у судбину сјановника ма кога дела Аустро-Угарске, смајра за своју дужност да изречно обавести офицере, чиновнике и цело свей у Краљевини да ће у будуће са највећом строшћу пошћувајши противу оних лица која би иако радила, и да ће све своје најоре ушћиши да их угуши и ошћлони.“

„Та изјава биће, у исто време, краљевом наредбом упућена војсци и објављена у Војном Службеном Листу.

„Краљевска влада поред тога обвезује се:

1) „Да забрани свако штампање написа којима би се распаљивала мржња и презирање Монархије и којима би се уопште ишло противу териториалне целокупности.

2) „Да одмах распусти друштво „Народна Одбрана“, да му узапти сва средства за пропаганду, и да исто тако поступи против свих других друштава и удружења у Србији која се баве пропагандом противу Аустро-Угарске Монархије. Краљевска Влада предузеће нужне мере да та распуштена друштва не продуже, под другим именом и у другом облику, свој рад.

3) „Да избаци без одлагања из јавне наставе у Србији, како из редова наставника тако и из ушћеника, све оно што би могло послужити за подизање пропаганде противу Аустро-Угарске.

4) „Да уклони из војске, и из државне службе уопште, све офицере и чиновнике који су се бавили пропагандом против Аустро-Угарске Монархије, а чија ће имена Царско-Краљевска Влада доцније саопштити, као и њихова дела.

5) „Да прими сарадњу у Србији чиновника Царско-Краљевске Владе.

6) „Да без одлагања почне судско ислеђење противу саучесника за заверу од 28. јуна, који се

налазе на српској територији; нарочити царско-краљевски чиновници ће узети учешћа у том ислеђењу.

7) „Да најбрже ухапси мајора Воју Танкосића и Милана Цигановића, српског државног чиновника, који су компромитовани према резултатима ислеђења чињеног у Сарајеву.

8) „Да спречи радикалним мерама учешће српских власти у забрањеном трговању и пренашању преко границе оружја и експлозива; да отпусти и строго казни пограничне чиновнике из Шапца и Лознице, окривљене што су помогли сарајевске атентаторе да пређу границу.

9) „Да Царској и Краљевској Влади даде објашњења за неоправдане изјаве високих српских чиновника, како у Србији тако и у иностранству, који су, иако на званичном месту, после атентата давали изјаве потпуно непријатељске противу Аустро-Угарске Монархије.

10) „Да обавести без одлагања Царску и Краљевску Владу о извршењу свих побројаних мера.

„Царска и Краљевска Влада очекује одговор Краљевске Владе најдаље у суботу 25. овога месеца у пет сахата по подне.“

Мемоар о резултатима ислеђења у Сарајеву, у колико се односи на чиновнике поменуте под бројем 7 и 8, гласи овако:

„Кривично ислеђење које је отворио суд сарајевски противу Гаврила Принципа и другова за убиство, и са њима у вези саучесништво, досада је довело до следећих констатација:

1) „Завера, којој је био циљ да се убије, за време његовога бављења у Сарајеву, надвојвода Фрања Фердинанд, спремљена је у Београду, а спремили су је Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић, Милан Цигановић и Трифко Грабеж, уз помоћ мајора Воје Танкосића.

2) „Шест бомби и четири бровнинг револвера којима су злочинци извршили атентат, добили су у Београду Принцип, Чабриновић и Грабеж од Цигановића и од мајора Воје Танкосића.

3) „Бомбе су ручне гранате израђене у крагујевачкој фабрици.

4) „Цигановић је, да би намеравани атентат повољно успео, поучавао Принципа, Чабриновића и Грабежа, руковању гранатама, и давао је на Топчидерском Стрелишту Принципу и Грабежу лекције из гађања бровнингом.

5) „Цигановић је, — да би омогућио Принципу, Чабриновићу и Грабежу, прелаз преко границе у Босну и Херцеговину и помогао да се тамо тајно пребацује оружје, — организовао нарочити тајни систем преноса. Према тој организацији пребацили су преко границе гранични капетан шабачки Раде Поповић, лознички, као и цариник Радивоје Грбић, уз помоћ приватних лица оружје за поменуте злочинце.“

Заступник Министра Председника Д-р Пачу је одмах обавестио све наше посланике на страни да је добијен ултиматум депешом: „Влада српска није још донела никакву одлуку, јер сви министри нису у Београду, али, још сада могу рећи да су ти захтеви такви, да их ниједна српска влада не би могла примити у целини.“

ПРОГЛАС РАТА СРБИЈИ.

1. Оптужни материјал.

Бечка влада је послала још 20. јула 1914. г. својим посланицима у Берлину, Риму, Паризу, Лондону, Петрограду и Цариграду препис ултимативне ноте Србији, са наредбом да је предаду владама у тим престоницама на дан 24. јула. Осим тога, аустро-угарски посланици добили су наредбу да даду и објашњења. Та објашњења су у ствари била тужба противу Србије, јер се тамо каже у главном ово:

„Србија се обавезала 31. марта 1909. да удеси према Аустро-Угарској добре односе, а она шири превратничке идеје међу аустро-угарским подани-

цима са намером отцепљења извесних крајева Монархије. — Србија је средиште агитације, тамо се стварају јавна и тајна удружења, у којима има официра и чиновника, који раде тај посао. Српска штампа је у њиховим рукама, и сваки дан припремају народ на буну против Аустрије. Српски агенти пролазе кроз пограничне крајеве Аустро-Угарске и сеју мржњу противу ње. Заверенички дух српских политичара се, после балканских ратова, појачао; рад четничких организација из Македоније сад се креће ка Аустро-Угарској. Влада српска није ништа против тога предузела иако јој је од 31. марта 1909. то била дужност. — Влада Аустро-Угарска се досада великодушно држала у уверењу да ће у Београду то увидети, нарочито после Букурешкога Уговора, када је Србија постала јако повећана и када је Аустро-Угарска то примила. Али, то није имало успеха; српска Краљевина је и даље пуштала да се врши пропаганда у њеноме суседству, докле није довела до сарајевскога атентата, који је припремљен у Београду. И да би спречила покрет који прети да запали све крајеве у Монархији и доведе у опасност и безбедност и териториалну целокупност Аустро-Угарске Монархије, она се решила на нове и хитне кораке у Београду. Она то чини у нади да ће са њом бити сви цивилизовани народи, који не одобравају да краљоубиство постане оружје у политичкој борби, и који желе да Београд не буде стално средиште смутњи“.

Уз овај добро познати коментар влада аустро-угарска је додала један подсетник, а у исто време једанаест прилога уза њ. У прилозима је цео оптужни материјал. У првом прилогу су изводи из београдских листова од августа 1910. до маја 1914.; у другом прилогу су главни изводи из књиге *Народна Одбрана*, издање средишњег одбора Н. О. (1911., Београд); у трећем прилогу је извод из извештаја Друштва „Душан Силни“, соколског удружења у Крагујевцу, о раду за 1912-1913. годину; у четвртом прилогу су изводи из *Српских Новина*

(видовдански број 1914. год.), којима је приложен проглас *Народне Одбране* на све Србе, Хрвате и Словенце; у петом прилогу су искази сведока Трифка Крстановића о Народној Одбрани, који је сведочио противу Принципа, Чабриновића, Чубриловића и другова (овај прилог је највећи и допуњен је полициским извештајима босанских и пограничних аустро-угарских власти); у шестом и седмом прилогу су опет наводи о радљивости Народне Одбране на Дрини и дуж целе границе босанске; у осмом прилогу су изложени резултати истраге о сарајевском атентату, по којима се сва кривица приписује Србији; у деветом прилогу су изводи из српских београдских листова од атентата па до 20. јула 1914.; у десетом прилогу је извод о седници нишке подружине Народне Одбране; у једанаестом прилогу је извештај о члановима Народне Одбране у Босни, и о томе како у српском Министарству Војном, у сали, има једна слика која представља зору како се плави и диже над Босном и Војводином, а испод ње вила са мачем и штитом на коме су исписани редови: „Још неослобођене земље: Босна, Херцеговина, Војводина, Срем, Далмација, итд.“ ...

2. Ултиматум у Европи.

Аустро-угарски посланик у *Берлину* тражио је одобрење да одмах преда берлинском кабинету ову ноту, дакле пре него што се буде предао ултиматум у Београду. Али је добио одговор да је нота већ саопштена преко немачкога посланика у Бечу као врло поверљива ствар, и да формално треба да се учине кораци једнога истога дана у престоницама свих Великих Сила. Због овога је доцније покретано питање, да ли је Немачка знала за текст аустро-угарске ноте Србији или није.

Са предајом горње ноте у *Риму* ствар је ишла теже. Италија је била савезник; о њој је требало водити више рачуна, јер се знало да она тражи

Трст и Трентино, као и већи утицај у Арбанији, можда чак и Валону. Италија није могла да води политику „притиска народносне идеје“, јер је начело народности основа њене једновековне политике, а поред тога, тршћански гувернер, кнез Хоенлое, поступао је у то време врло рђаво са народносним мањинама у целој подручју Трста, и тиме створио у целој Италији велико нерасположење. Гроф Берхтолд је био добро обавештен да су сви владајући кругови у Риму противу сваке аустриске акције у Србији. Чувени италијански правник Фузинато је тада предао и један мемоар италијанској влади, у коме је показао да Аустро-Угарска, међународно говорећи, нема права да тражи од стране државе ништа кад је у питању политичка пропаганда; ерцхерцога није убио поданик Србије, те према томе не може ништа од Србије ни тражити. Аустро-Угарска је ову ствар узела мање озбиљно; она је третирала Италију као силу другог реда; нерасположење је било у царским, војничким, аристократско-клерикалним круговима према Италији велико. Они су падали у раздражења кад се Италија помињала. Али, зато је о свему томе више водила рачуна берлинска влада него бечка, која је тврдила да Италија неће и не сме ни у какву акцију противу Аустрије после искуства у Триполису.

Из разговора који су вођени у Риму између аустро-угарске и италијанске владе, може се извести да је Италија била против аустро-угарскога корака у облику у коме га је Аустро-Угарска намеравала учинити у Београду, и да је бечка влада до 24. јула управо крила своје праве намере. Она је уверавала тадашњег министра Иностраних Дела, Сан-Ђулиана, да се Аустро-Угарска неће повећавати териториално на рачун Србије а, међутим, у Бечу је било утврђено да се Шабац и још неки делови Србије задрже, ако се рат између Аустро-Угарске и Србије повољно сврши. У Бечу је преовладало мишљење да ће се моћи доцније некако с Италијом изаћи на

крај путем дипломатских преговора, који ће бити олакшани свршеним чином у Србији.

Парискоме посланику бечки кабинет је дао упутства да преда, на дан 24. јула, копију ултиматума, и да опомене француску владу на аустроугарску политику из последњих година, која је била у томе да изравнава супротности између обе групе Великих Сила и одржава равнотежу међу њима. Он је захтевао да ублажи оштрину ноте, али није му допуштено да усменим објашњењима Г. де Селву, заступнику Министра Иностранних Дела, ублажи тежину услова из ултиматума, нити да ишта саопштава новинарима. Уз то му је наређено да предају ултиматума у Београду, која је падала у исто време кад је Председник Француске Републике напуштао Петроград, објасни као неку нарочиту врсту бечке љубазности: „Било би мање љубазно да је бечки кабинет ранијим кораком покварио свечаности у Петрограду“, поручује гроф Берхтолд грофу Сечењију у Париз, не заборављајући да помене, да су у Петрограду на окупу два највећа противника Тројног Савеза, Поенкаре и Извољски.

У Лондону, код Сер Едварда Греја, аустроугарски амбасадор, гроф Менсдорф, даљњи рођак краљева енглеских, није добро прошао. Сер Едвард Греј му је одговорио, на његов позив за помоћ у овом важном кораку: 1) да ће све зависити од тога какви су докази за кривицу Србије у сарајевском атентату, 2) да ће дати одговор кад види какви су услови ултиматума, и 3) да треба Русију уверити да су основане оптужбе противу Србије, и да су услови из ултиматума изводљиви.

У *Петрограду* гроф Сапари, нови аустроугарски посланик, имао је најтежи задатак. У Русији нису били расположени према Двојној Монархији још из онога доба када је барон Ерентал издејствовао анексију Босне и Херцеговине, а пред светом у Европи приказао целу ствар тако као да је он то учинио са пристанком рускога Министарства Иностранних Дела. Гроф Сапари имао

је усмено да изложи руској влади на дан 24. јула ствар с ултиматумом Србији, и то овако: Царска и краљевска влада није непријатељски расположена према Србији; још за време Балканскога Рата она се показала великодушна, те је Србија могла да се удвоји територијално. Па и данас, кад предузима у Београду овако озбиљан корак, Аустро-Угарска то чини ради свога одржања и у самоодбрани. Она је приморана да спречи даље продирање оних „превратничких мијазми“ који долазе из суседне државе, а за које Србија допушта да на њеном властитом тлу речима и делом раде на пропасти Монархије. Убиство Фрање Фердинанда, спремљено у Београду, морало је учинити крај стрпљењу Аустро-Угарске. То убиство мора једновремено све велике монархије удружити — јер је то у њиховом заједничком интересу, — да се бране од краљоубица, па ма одакле они долазили.

Гроф Сапари је имао, на пријему код францускога Председника Републике, разговор са њим о сарајевском атентату. Поенкаре је њему изјавио своје жаљење поводом сарајевског догађаја, али је, у исто време, питао о захтевима које ће Аустро-Угарска тражити од Србије, додајући, да се једна влада може учинити одговорном тек онда кад се противу ње имају озбиљни и стварни докази. Ако Аустро-Угарска буде нешто, и то онако олако, предузимала према једној тако малој држави, то неће бити добро. Поред тога, рекао је Поенкаре, не треба да се заборави у Бечу да Србија има пријатеље и да мир може доћи у питање. Аустро-угарском посланику се ова ствар није допала; он саопштава цело овај разговор у Беч, називајући га не само нетактичним, него и претњом, али се теши што ће Сазонов дејствовати умирујући на Председника Француске Републике.

Једновремено с овим наредбама бечка влада је упутила ноте и својим посланствима у Букурешту, Софији и Црној Гори. Грофу Чернину у Букурешту препоручује да иде краљу Каролу I, дан пре

истека рока, и да му саопшти све што је раније чуо. Гроф Чернин је требао да га подсети на дугогодишње пријатељство које је везивало цара Фрању Јосифа I и краља Карола I, и на то да је анархистички покрет у Србији у ствари и покрет противу династија и њених појединих чланова. *Софискоме* посланику је речено да нагласи, да је озбиљан корак који се спрема у интересу Бугарске, и да треба и краља Фердинанда да обавести о томе. Аустроугарски посланик *на Цетињу* је упућен да каже, при предаји преписа ултиматума, да бечка влада одваја Црну Гору од Србије, и да верује да ће се она одрећи солидарности са тенденцијама које су довеле до догађаја од 28. јуна.

3. За и против.

Кад је аустро-угарска нота предата у Београду у иностранству је ствар стајала овако:

Бугарска је обећала Турској да неће напасти Србију, пре него се споразуме са Турском. Немачки посланик у Софији Михаелис јавља у Берлин: „Чим је закључен зајам, Д-р Радославов ми каже да је влада учвршћена, и могла би да мисли на своју засебну политику (*Онда, само брзо*, додаје на овом телеграму цар Виљем II) и да тражи пријем у Тројни Савез. Ја сам му саветовао да спреми један конкретан предлог; он је реферисао краљу, који се *врло много обрадовао* (ове речи подвлачи Виљем II и додаје: *Могу мислити!*) и наредио му да спреми један предлог.“

Аустро-српски сукоб само је ојачао наду и веру у Бугарској да ће моћи да добије натраг, не само оно што јој је Букурешким Уговором од 1913. одузето, него и читаве санстефанске границе. А цело држање је према томе Бугарска и удешавала.

Кад је аустро-угарски посланик у Петрограду предао копију ултиматума Сазонову, руски министар је био прилично миран; он је у главном говорио да ће утисак у Паризу и Лондону бити рђав.

Али кад је почео дискутовати са њим тачку потачку, онда је Сазонов заступао Србијино гледиште и изјавио да Србија неће ни у коме случају примити да се растури Народна Одбрана. Сазонов није хтео допустити као оправдана разлагања грофа Сапарија, да су у целој овој историји и начела монархије стављена на коцку.

— Начело монархије нема никакве везе с овим, одговорио је Сазонов.

Руски амбасадор у Лондону, гроф Бенкендорф, један прави пријатељ мира, изјављује у исто време да руска влада не може саветовати српској влади да прими услове из ултиматума, ако неће да постане вазал Аустрије. „Световати то Србији значило би предати је у руке њене, а јавно мњење у Русији то не би допустило никад. Ултиматум овакав какав је значи рат“, рекао је овај велики Рус, иако туђега порекла.

Пре него ће отићи у Ишл, да се нађе уз цара кад дође одговор српске владе, гроф Берхтолд призива рускога отпавника послова кнеза Кудашева, да му објасни ултиматум. Немачки амбасадор Чиршки шаље у Берлин о томе виђењу овакав телеграм, који је царевим примедбама са стране савишаран. „Да би убедио Русију о свом добром расположењу, гроф Берхтолд позвао је јутрос (24. јула 1914. г.) рускога отпавника послова да му до ситница изложи гледиште Аустро-Угарске према Србији. *(То је излишно! То ће изазвати само ушисак слабости, извињавања, а што, кад се тиче Русије, не треба; што треба избегаваати. Аустрија има добре разлоге, она је због тога учинила овај корак, и не сме га тако рећи ставити на претресање, — ово је својеручна примедба Виљема II)...* Он је нарочито истицао да су од Монархије далеко намере, да на рачун Србије осваја. Аустрија неће тражити никакве територије. *(Прави магарац! Он треба да заузме Санџак, иначе Срби изађоше на Јадранско Море, записује Виљем II са стране).* Поред тога, у ноти је избегнуто све што би могло унизити Србију. Ау-

стрија је учинила у Београду садашњи корак искључиво као одбранбену меру против српских агитација, и морала је тражити гаранције да ће Србија бити пријатељски расположена према Монархији. Он (гроф Берхтолд) је далеко од тога да ремети равнотежу сила на Балкану и у Европи, јер сматра да је нетакнути положај Русије један од неопходних чинилаца европске политике. (*Аустрија мора постојати моћнија на Балкану према малим државама на рачун Русије, иначе нема мира*, бележи Виљем.) У интересу Европе је да се прекине са превратничким агитацијама српским, којима се непрекидно ремети европски мир, а све монархије треба да су у овоме случају солидарне да одбију српску политику револвера и бомбе.

Италија, у овоме за Србију озбиљном часу, ставља своје услове. „Ако Аустро-Угарска узме један део Србије, Италија тражи Трентино; ако Аустро-Угарска уђе у Арбанију, Италија тражи Валону“, тако говоре њени представници у Берлину, у Бечу и свуда у Европи, позивајући се на уговор о Тројном Савезу, који је предвиђао териториалну равнотежу на Балкану.

Француска влада је добила од аустро-угарскога амбасадора ултиматум у препису у одређени дан (24. јула 1914.), али је у исто време, добила и усмену изјаву немачкога посланика фон Шена, у којој је главно то да се цела ствар има сматрати само као питање између Аустро-Угарске и Србије, и никога више. „Немачка влада живо жели да се сукоб ограничи на њих две без ичијега мешања“, јер иначе мешање ма које силе у овај сукоб, може, по сили савеза, изазвати недогледне последице. На ову усмену изјаву заступник Министра Иностраних Дела, Бјенвени Мартен, одговорио је да Србија треба да казни злочинце, да спречи завереничке планове против Аустро-Угарске, али да није згодно што се Србији постављају захтеви противни њеном достојанству и суверенитету. Он налази да би требало, „ако Србија устражи да претреса извесне тачке ул-

тиматума, да јој се то не ускрати“. (*Улџимашум се или извршава или не извршава: друге нема; ошуда му је и име*, додаје Виљем II.)

У овоме тренутку кад европски кабинети почињу, посредно и непосредно интересовани, ову ствар узимати врло озбиљно, немачки амбасадор у Лондону и британски Министар Иностраних Дела виде најјасније у мрачну будућност.

Кнез Лихновски пише лично своме шефу у Берлин и скреће му пажњу да не треба допустити један превентиван рат Аустро-Угарској, па ма били и најбољи изгледи за његов исход. „Ми треба да заштићавамо Аустрију, али није у нашем интересу да је помажемо у активној политици на Балкану, у којој треба да изгубимо све, а баш ништа да добијемо. Какве ће користи бити за нас ако се аустријски углед учврсти на Балкану или ма где?... Узнемирена Аустрија је за нас бољи савезник... Ми смо економски противници Аустрије на Балкану, наша трговина полако узима место које је имала некада аустриска трговина... Народно осећање Јужних Словена и њихова потреба за уједињењем не могу се уништити ратом; рат ће их можда још јаче испољити. Активно мешање Аустрије само ће више приближити балканске државе Русији. Што се тиче локализовања сукоба, ако дође до рата са Србијом, признаћете да је то немогуће. И зато аустриски захтеви треба да су такви како би их у Београду, са нешто притиска из Лондона и из Петрограда, примили, а не како би сигурно довели до рата *на велику славу најсјајнијег грофа Берхшолда*.

Кнез Лихновски је то писао 23. јула у вече, а већ сутра-дан шаље телеграм после разговора са Сер Едвардом Грејом, који је пророчки предвиђао шта ће се десити: „Министар је био узбуђен нотом аустриском, која, по његову мишљењу, превазилази све што је до данас у томе погледу виђено... Он сумња да ће руска влада моћи препоручити српској да прими, без резерве, аустриске захтеве. Држава

која би примила такве захтеве, престала би да буде независна. *(То би требало да буде. То и није држава у европском смислу, што је разбојничка дружина,* примећује цар Виљем на копији овога телеграма.) Њему је тешко да даје савете у Петрограду; он се нада да ће тамо посматрати ситуацију са мирноћом и хладно. Докле је био у питању један локални спор између Аустрије и Русије, њега се то питање не тиче, али би друкчије било ако руско јавно мњење присили владу да иде против Аустрије!... Опасност за европски рат ће бити сигурна чим би Аустрија ушла на територију Србије. *(То ће бити сигурно,* додаје својом руком цар немачки.) Последнице једнога рата у четворо, Аустрије, Русије, Немачке и Француске *(Он заборавља Италију, — Виљем II), —* биће недогледне, настаће опште осиромашење, уништење индустрије, трговине и капитала, буне као 1848... Сер Едвард Греј жали највише што је, сем тога, у ноти рок онако кратак, и што рат чини неизбежним. Он је спреман да са нама интервенише у Бечу да се продужи рок, па би се можда нашао излаз. *(Узалуд,* додаје цар)... У овдашњем Министарству Иностраних Дела кажу ми да им изгледа да Аустрија потцењује отпорну снагу Србије. Рат ће бити дуг и очајан, ослабиће Аустрију и исцедиће је.“ (Цар Виљем не верује, јер записује са стране ове речи: *Глујосџ. Нека предложџи Персију Енглеској.*)

Сутра-дан исти посланик шаље извештај да сви кругови у Лондону мисле да је Немачка, договорно, радила с Аустро-Угарском, јер тако тврди и аустро-угарски посланик, и, „ако се не примимо посредовања, коначно ће поколебати веру да ми искрено желимо мир.“ И зато кнез Лихновски моли да се никако не одбија предлог Сер Едварда Греја да се продужи рок за одговор Србије; јер, ако се не прими, то може врло много утицати на одлуку и држање Енглеске.

У једноме од телеграма немачкога амбасадора у Бечу има помена да је познати публициста Др.

Ј. Дилон долазио и грофу Берхтолду, као и посланику Србије, нудећи своје услуге. „Гроф Берхтолд ми каже да је долазио Г. Дилон, птица политичких бура, који се јавља свуда где су политичке буре... Г. Дилон је примио тезу аустриску. У почетку је нудио своје посредничке услуге, али су га одбили, јер се министар решио да не прима никакву дискусију“.

4. Припремање српскога одговора.

У Београду је била тек сада права узнемиреност. Чим је барон Гизл изашао из кабинета Министра Иностраних Дела, Др. Пачу донео је ноту у седницу Министарскога Савета, где су били окупљени Министри Просвете, Војни, Правде. Остали су били још на путу, а Министар Унутрашњих Дела лежао је код куће болестан. Нота је одмах читана и превађана на српски језик, у седници. Одлучено је да се у целости преведе на српски и саопшти свима посланицима на страни, Престолонаследнику, представницима Тројнога Споразума, Министру Унутрашњих Дела Протићу, који је узео да покуша исте ноћи концепт одговора.

Председник владе Н. Пашић десио се у Нишу, кад су га 29. јула телефонски нашли и саопштили му о намераваној посети барона Гизла у Београду. Н. Пашићу је тада Д-р Пачу казао да се одмах врати. — „Прими га ти место мене,“ одговорио је Пашић. Д-р Пачу га је опет звао натраг, али Пашић је остао при своме, и наредио да се воз креће за Солун. Али, он није био дошао ни до Лесковца, а нота је била у рукама српске владе. На лесковачкој станици ухваћена је веза по телефону са шефом кабинета Н. Пашића и саопштена му је садржина ноте. Шеф кабинета је наредио да се откаче солунска кола од воза који је полазио за Солун, да се пусти воз да иде, и да се чека брзи воз, који је полазио око 9¹/₂ час. у вече за Београд. Влада је одлучила да Пашићу саопштава дуж пута

цео ултиматум. У одељцима и у шифрама, и то преко важнијих станица на прузи нишкој, то је и извршено: кад је дошао у Београд, Пашић је знао садржину целе ноте.

С одговором је требало журити, јер је требало прво написати га, па онда и превести на француски, а имало се на расположењу свега два дана.

Докле је Пашић дошао у Београд 24. јула ујутру, кабинети петроградски, лондонски, париски били су већ обавештени о садржини ултиматума, као и цео Београд, који је, до последњег часа, као и сам Н. Пашић, веровао да ће се сукоб дипломатским путем расправити. Тек сад је, за најближе влади и за владу, било јасно да је рат ту; мало је њих који су веровали да 25. јула неће, већ после шест сати у вече, почети искрцавање аустро-угарских трупа у Београду под заштитом топова и монитора.

Министарски Савет је стално заседавао, и, докле је дискутовао спремљени одговор на ноту, за који је решено да се преда тачно на време барону Гизлу, послата су преко рускога и енглескога посланства обавештења. (Француско посланство је имало шефа, који је био пао у неку меланхолију, и никуд није излазио.) За петроградску владу је наша влада послала ова обавештења: „Одговор на аустро-угарски ултиматум предаће се у суботу пре шест сати; влада српска тражиће од пријатељских држава да заштите независност Србије. На случај да рат буде неизбежан, Србија ће ратовати.“ Енглеској влади скренута је пажња на услове ултиматума, који су такви да их ни једна независна влада не би могла примити у целости. У исто време је изјављена нада да ће британска влада настојати код Аустро-Угарске да своје захтеве ублажи.

Наследник Престола је, са своје стране, преко италијанскога отправника послова, упутио један телеграм краљици Јелени у Рим и покушао да тражи помоћ за спас династије. А после тога, договорно са владом, послао је рускоме цару телеграм, у коме

је, између осталог, рекао: „Захтеви у аустро-угарској ноти су без користи унижавајући за Србију и несагласни са достојанством једне независне државе. Од нас се тражи на један заповедан начин службена изјава у *Српским Новинама* и краљева наредба војсци, којима ћемо угушити злочине намере против Аустрије, бацајући на себе приговоре због наших перфидних смутњи. Тражи се да примимо аустро-угарске чиновнике у Србији, да са нашим врше ислеђење, и да контролишу извршење и других захтева ноте. Нама је остављен рок од 48 сати да примимо све, јер ће иначе аустро-угарско посланство напустити Београд. Ми смо готови да примимо захтеве аустро-угарске који се слажу са положајем једне независне земље, као и оне које би нам Ваше Величанство препоручило; сва лица за која се докаже да су учествовала у атентату казнићемо строго. Извесни захтеви се не могу извршити докле се не промене закони, а то тражи времена. Остављено нам је сувише кратко време... Нас могу напасти после истека рока, јер се на нашој граници окупља аустро-угарска војска. Нама је немогућно бранити се, и зато молимо Ваше Величанство да нам притече што пре у помоћ...”

Барон Гизл је обавештавао бечку владу о расположењу у Београду. Владин орган, *Самоујрава*, донела је кратко саопштење да је нота добивена, да су услови врло тешки, и да је ситуација врло озбиљна и критична. Сви остали листови београдски сложили су се да Србија може све примити, само никад то да се дира у њену независност. Неки листови су били забрањени због даљих напада на Аустрију. У дипломатским круговима се мисли, тврдио је барон Гизл, да је српска влада била потпуно изненађена садржином ноте. То је само донекле било тачно. У српској влади су веровали да до рата неће доћи сви министри, сем Министра Просвете и Министра Војног. Наследник Престола, тада већ Намесник Краљевске Власти, био је од почетка мишљења да је ствар озбиљна и да може довести

до рата, иако бугарски посланик Чапрашиков јавља из Београда у Софију друкчије. Министар Војни, генерал Д. Стефановић, тражио је више пута, од Видов-дана 1914. до уочи ултиматума, допуштење да предузима бар најпотребније мере за ту евентуалност. Министар Унутрашњих Дела Ст. Протић није чак давао да се говори на седницама о рату. Р. Путник, шеф Гл. Генералштаба, и још неки виши официри били су у Аустро-Угарској, први у Глајхенбергу, други у другим бањама.

Одговор на српском језику био је још до 11 сати пре подне, 25. јула, у раду; дотериван је сваки час и преправљан у Министарском Савету, који је заседавао под председништвом Наследника Престола. Око подне је био готов, али је српски текст, тек у три сата, почет да се преводи на француски језик у Министарству Спољњих Послова.

Аустро-угарски посланик је био, у очекивању одговора, предао све послове и архиве београдског аустро-угарског посланства немачкоме посланику барону Гризингеру, и био је готов да отпутује у Земун.

Барон Гизл је био нестрпљив, а прилично и уплашен. Досадило му је оно запето душевно стање, иако је он тек дошао у Београд с одсуства. Барон Гризингер, један добар Немац, са позајмљеним понашањем од идола немачких дипломата, Кидерлена Вехтера, трљао је руке што је и њему додељено да игра неку улогу. Он шаље своме министру у Берлин извештај: „Јаки тон и јасни захтеви из аустро-угарске ноте потпуно су изненадили српску владу. *Браво!* (Не би човек веровао да су Бечлије у сшању да *шо* буду, додаје цар Виљем на телеграму барона Гризингера.) Од јутрос министри заседавају у седници под председништвом Краљевића Регента, али се још није дошло до одлуке. (Изгледа да је *Њ. В.* измакло, записује са стране цар.) Сматра се да је немогућно у року од 48 сати испунити наметнуте захтеве, нарочито оне под 2, 4, 5, 6 и § 2, који се сматрају као непосредно ме-

шање у сувереност Србије. (*А, поносиши Словени! — Виљем II.*) Кад би се они ставили на дневни ред, боје се војничке побуне. Влада намерава да се премести у Ниш.“ (*Како је ова велика српска држава шућља! ипакве су све словенске државе! Треба само одлучно згазиши на ногу ише рише!* — завршује Виљем II своју оцену о Србији и Србима.)

Представници Тројнога Споразума били су непрекидно у Министарству Иностраних Дела, које је већ било спремно да одмах после предаје одговора пође у Ниш. Према тој одлуци, све канцеларије владе требале су, као и дипломатски кор, као и Двор, кренути за Ниш, једни са београдске, а други са топчидерске станице. Трезори Н. Банке, Државне Касе, најнужније архиве, исто тако, биле су припремане у тајности за пренос у унутрашњост.

5. Русија и ултиматум.

Кад се за ноту сазнало, штампа се у Енглеској и у Француској била узнемирила, и не може се рећи да је било повољно њено писање за корак Аустро-Угарске. Телеграми које су слали немачки и аустро-угарски посланици својим владама то сведоче најбоље. Лондонски *Morning Post*, лист ултраконсервативни, иако су либерали на влади, назива ноту аустро-угарску изазивањем Тројнога Споразума, и прети да ће цела Британија бити уз своју владу, па макар какву одлуку донела. Ни Француска није боља. Да би се у овом часу нешто учинило са штампом у Италији, Беч шаље у Рим своје посланику 300.000 франака, а у Берлин 40.000 марака, и то најхитније. Руска штампа је била врло ратоборна, и тражила да се не приме захтеви, који су за Србе унижавајући.

Објашњење између Сазонова и два чврста савезника, Аустро-Угарске и Немачке, било је о овоме питању врло живо, нарочито са првом.

Кад је аустро-угарски посланик, Гроф Сапари,

дошао у петак 24. јула Сазонову, овај га је пре-
дусрео речима:

— Знам шта вас доводи, али ја нећу преду-
зети никакав став према аустро-угарском кораку...

При читању Сазонов је непрекидно упадао:

— Је ли доказано да сви атентати, извршени
у Аустро-Угарској, имају свој извор у Београду?
питао је он.

— У даљној вези, да; они су последица онога
што се у Београду радило...

— Ви хоћете да ратујете са Србијом, па вам
ово служи за изговор.

— Монархија је доказала својим држањем да
није тако. Србија је давала свечана обећања која
није испуњавала.

— Пашић је дао обећање...

— Даће он и двадесет пет, ако хоћете...

У току овога малог двобоја дошла је реч на
српске новине и „Н. Одбрану“.

— Па и аустро-угарска штампа није била боља...

— Никад се бар није дизала противу династије
и целокупности Србије...

Сазонов је одбијао могућност да Србија прими-
туђе чиновнике.

— Она онда не би била господар у својој кући,
ви бисте се сваки час мешали. Какав би то живот
био за Европу?... Је ли утврђено да је истрага, во-
ђена у Сарајеву, добра?... Зашто и Срби нису са-
слушани?... Зашто нота у облику ултиматума? Зар
то не значи да у Бечу не желе један непристрасан
испит?... Ви хоћете рат, и за собом сте спалили све
мостове...

— Монархија је најмирољубивија земља у
Европи...

— Види се да сте мирољубиви, јер потпаљу-
јете Европу.

И тако, у томе тону, вођен је овај први раз-
говор после предаје ултиматума.

Гроф Берхтолд је у исто време позвао себи ру-
скога отправника послова и држао је преко свога

обичаја, дужи говор, трудећи се да умири руску владу:

— Ми немамо намеру да понизимо Србију, нити садржина ноте то значи. Циљ је наш да не-сношљиве односе између Србије и нас једном рашчистимо, и зато је с једне стране тражено да се јавно осуде тежње против Монархије, и административним путем отклоне, а с друге стране да се да могућност да и Монархија то помогне...

Исто тако гроф Берхтолд је уверавао кнеза Кудашева да су овде по среди не завојевачке тежње Аустро-Угарске, него европски мир и династије.

— Ви тражите од Србије немогуће. Вашом нотом желите да јој сломијете врат, па онда да разговарате — казао је руски отпратник послова на сва излагања Берхтолдова и, тачку по тачку, побијао и утврђивао да су захтеви у ноти противни начелима међународнога права. И завршио је: „Ви хоћете рат!“

На дан предаје српскога одговора на ултиматум, Сазонов је имао дужи разговор са немачким послаником у Петрограду, који је имао наредбу да саопшти руској влади немачки захтев да Србија и Аустро-Угарска имају саме расправити међусобицу.

Сазонов је њему жустро одговарао да Русија не може допустити то. Србија се у марту 1909. обвезала Европи, и зато Европа треба да испитује да ли је вршила или не своје обвезе. Аустрија не може бити и тужилац и судија у својој ствари, која није утврђена, нити се могу чисто правни и чисто политички захтеви мешати уједно.

„Кад сам Сазонову скренуо пажњу на начело монархије, телеграфише гроф Пурталес, то је Сазонова оставило хладним. — Зна Русија шта му дугује, и овде није реч о томе *(Не зна ош како се збратимила са социјалистичком француском републиком, додаје цар са стране на копији извештаја)*, нити то овде има какве везе, казао је Сазонов.“

Њихов се разговор свршио једном претњом.

— Немојте се руководити мржњом према Аустрији, и не браните једну рђаву ствар.

— Ако Аустрија прогута Србију, ми ћемо јој огласити рат.

Из овога је у Берлину изведен закључак да ће Русија ратовати, само на случај ако Аустро-Угарска захвати какав крај Србије.

Италија у то исто време протестује што је Аустрија на своју руку радила, иако је уговором о Тројном Савезу била обавезна да тако не чини.

„Текст аустриске ноте је тако агресиван и невешт, казао је Сан-Ђулиано (*Хиџо је да здиии нешићо у Арбанији, а Аусџрија није дала*, — то су речи које цар Виљем меће на депеши коју немачки амбасадор шаље из Рима 25. јула) да ће се против Аустрије дићи Европа и Италија... Мој утисак је да је једини начин да се Италија одржи у Савезу да јој се за времена обећају накнаде (*Мали лојов џражи увек да и он шћо дигне кад и други*, — примедба немачког цара), ако би Аустрија нешто териториално узела или заузела Ловћен“.

Субота 25. јула, рок за предају одговора на ултиматум, у свима престоницама је жива. Шефови страних мисија никада нису толико били у послу. Лондонска, петроградска и париска влада запињу свом снагом да се рок дат за одговор Србији продужи, да се добије у времену, да се одговорне државе споразумеју, како не би дошло до европскога заплета. Руски отправници послова у Берлину и Бечу траже то од владе немачке и аустро-угарске. То тражи од своје владе и немачки амбасадор у Лондону, који телеграфира овако: „Ако одбацимо предлог за посредовање између Русије и Аустрије, или се будемо држали охоло, — што може оправдати сумњу да желимо рат са Русијом, — Енглеска ће прећи на страну Француске и Русије.“

Немачки цар је, међутим, већ издао наредбу флоти да буде спремна, да сви бродови уђу сваки у своје пристаниште.

6. Одговор Србије.

Одговор на ноту је био готов око пет сати; преведена и преписана нота је била иза пет сати у рукама Министарског Савета. Главни делови тога одговора били су саопштени раније представницима пријатељских држава у Београду: „Одговор ће бити помирљив, и примили смо све услове аустро-угарске где се могло. Аустро-угарска влада, сем ако неће по сваку цену рат, моћиће бити потпуно задовољна српским одговором,“ гласи објашњење упућено српским посланствима у иностранству:

Одговор српске владе, и доцније примедбе код појединих ставова аустро-угарске владе, гласе овако:

„Краљевска влада је примила саопштење цкр. владе од 10/23. јула и убеђена је да ће њен одговор ошкљониши сваки несјоразум који преиши да помуши односе доброга суседсјва између Аусјро-Угарске Монархије и Краљевине Србије,

„...од шого доба (18. марта 1909. г.) није чинила ни краљевска влада ни њени агенши да се промени у Босни и Херцеговини законито и политичко стање које је у њему сјворено. Краљевска влада консјашује да цкр. влада није до сада учинила никакву предсјавку, сем ону која се односи на школске уџбенике, о чему је цкр. влада добила задовољавајући одговор. Србија је за време балканске кризе дала у много случајева доказа своје помирљиве и умерене политике,..“ (На овоме месту аустро-угарска влада 29. јула одговара овако: „Српска влада тврди да од своје изјаве од 18. марта 1909. није чинила ништа, ни она ни њени агенти, да измене стање у Босни и Херцеговини. Ту она намерно и произвољно изврће разлоге нашега корака, јер ми нисмо тврдили да су она и њени агенти икада што званично предузимали. Ми јој замерамо што је, противно обвезама, занемаривала да угуши покрет противу целокупности Монархије. Њена дужност је била да потпуно промени свој политички правац и да одржава добре суседске односе са Ау-

стро-Угарском, а не само да званично не оспорава да Босна припада Монархији.“)

„Краљевска влада не може бити одговорна за манифестације приватнога карактера, као што су новинарски чланци и рад друштва, манифестације које се сваки дан догађају у свешћу, а које, уостало, измичу из државне контроле. И што у колико мање што је краљевска влада у решењу чиниаве серије инцидента створених између Србије и Аустро-Угарске, показали велику предисрељивост, која је помогла да се већи део реши на потпуно задовољство два суседна народа.“ (Аустро-угарска влада чини овде ову примедбу: „Тврдња краљевске српске владе да чланци и рад друштва имају приватни карактер и нису под контролом државе, јесте у пуној противречности с установама модерне државе... То предвиђају и српски закони. Оно што се пребацује Србији, то је што је потпуно занемарила свој надзор над штампом и друштвима, чија су непријатељска расположења позната.“)

„И зато је српска влада била болно изненађена да чује да су српски поданици били умешани у припремама око Сарајевскога Инцидента. Она је очекивала да ће бити позвана да сарађује на истрагама истине, и, да би показала своју пуно коректност, била је готова да поведе истрагу против лица која би била означена.“ (Овде је аустро-угарска влада ставила овакав одговор: „Ова примедба је нетачна. Српска влада је била довољно обавештена о осумњиченим лицима, која је и могла и имала обавезу, по својим властитим законима, да одмах стави под истрагу. Влада није ништа предузела.“)

„Изазећи на сусрет жељи црк. владе, краљевска влада је готова да преда суду све српске поданике, без обзира какав положај заузимају, за које би се доказало суделовање у сарајевском злочину. Она се обавезује да објави на првој страни „Српских Новина“ 13./20. јула ово: Српска влада осуђује сваку пропаганду која би била ује-

рена *прошив* Аустро-Угарске, *ш.ј.* скуи *најора* који су, у *последње* време, ишли за *шим* да се *ошцеје* извесне *покрајине* Аустро-Угарске, и *дубоко* жали жалосне *последице* ових *злочинних* делања“. (На овај став аустро-угарска влада прави ову примедбу: „Ми смо рекли: *Српска* влада *осуђује* *пропаганду* *прошив* Аустро-Угарске. Ово што је влада српска унела у свој одговор, мења смисао и значи да пропаганда против Аустро-Угарске не постоји или да није позната. Ова формула је нетачна и мутна, јер се у њој налазе ствари који ће служити доцније за извлачење, и српска влада би могла рећи да није никада осудила данашњу пропаганду и признала је као противну Монархији, те би, доцније, одрицала да спречава пропаганду сличну данашњој.“)

„Краљевска влада жали *што* су извесни *српски* официри и чиновници, *према* *тврђи* *цкр.* владе, *суделовали* у *горе* *поменутој* *пропаганди* и *шиме* *повредили* односе *доброга* *суседства* на *које* се влада *обвезала* 31. *марта* 1909.“ (На ово примедба бечке владе: „Ми смо тражили овакву изјаву: *Краљевска* влада жали *што* су њени *официри* и *чиновници*... *сарађивали*. И овде влада хоће да има отворена врата, као и горе.“)

Краљевска влада се, осим *штога*, *обвезује*: 1) да на *идућој* *скупштинској* седници унесе један члан у закон о *штампи*, *по* коме ће се свако *дражење* на *мржњу* и *презирање* *према* Монархији, као и сваки *сис* са *оштом* *шежњом* *прошиву* *териториалне* *целокупности* Аустро-Угарске, *строга* *казни*. *Обвезује* се да *ревидира* чл. 22. *Устава*, и да унесе *одредбу* *по* којој ће се моћи *заилени* *слични* *сис*, *што* је сада *немогуће* *по* *одредбама* чл. 22. *Устава*.“ (На овај став примедба: „Ми смо тражили: 1) да забрани сваки *исмени* *састав* којим се сеје *мржња* и *презирање* *према* Монархији са *шежњом* *ошцеј-* *љења* *територија* Аустро-Угарске. Ми смо желели добити од Србије да се обвеже да се ови покушаји угуше у зачетку, ми смо хтели сигуран резултат... а, место тога, Србија обећава законе који ће то

обезбедити; као што су: а) закон по коме ће се ово или оно лице судити за своја непријатељска осећања према монархији, што је нама сасвим равнодушно, тим пре што су закони о штампи растегљиви, те то не даје никакво јемство за извршење наше жеље; б) ни додатак члану 22. Устава о конфискацији не може задовољити нити користити; само обавеза да ће је влада применити може задовољити. — И зато су предлози владе српске апсолутно недовољни нити се каже кад ће се то објавити, шта ће бити на случај да Скупштина одбаци предлог закона — јер сем владине оставке све би било по старом“.)

„Влада нема, а ноша цкр. владе не даје никакав доказ, да су „Народна Одбрана“ и слична удружења, у лицу некога од њихових чланова, радила до сада нешто кривично. И поред тога, влада српска је гошова да прими захтев цкр. владе и да распури „Народну Одбрану“, као и свако друштво које је радило против Аустро-Угарске“. (Аустро-Угарска прави ову примедбу: „Пропаганда против Монархије, коју је водила „Народна Одбрана“ и њој слична друштва, обухвата у Србији све званичне кругове; то српска влада добро зна. Али, на страну то; Аустро-Угарска је тражила: конфискацију средстава за пропаганду; спречавање обнове растурених удружења под другим видом. Београдска влада је глуха за то, те није никакво јемство дато да ће се учинити крај смутњама против Монархије, нарочито од стране „Народне Одбране“.)

„3. Краљевска српска влада обвезује се да без задоцњења избаци из јавне наставе у Србији све оно што би могло храбриши пропаганду против Аустро-Угарске, за случај ако цкр. влада буде у стању да докаже необоривим доказима да постоји таква пропаганда“. (Код овога одељка српског одговора који је саставио тадашњи Министар Просвете Љубомир Јовановић, Аустро-Угарска примећује: „И овде српска влада тражи доказе за непријатељску пропаганду против Монархије, иако зна

да српске школске књиге имају места састављених у томе духу, и да је већи део српских учитеља у „Н. Одбрани“ и у сличним друштвима. Осим тога није унесено оно што смо тражили: „Како код наставника тако и код уџбеника“, где се налази стварна пропаганда противу Монархије.)

„4. Краљевска влада је исто иако гошова да ошпуси из војничке и грађанске службе офицере и чиновнике за које се буде судским иштем ушврдило да су кривично радили противу териториалне целокупности Монархије; влада очекује да јој ц. кр. влада саошши имена официра, чиновника и дела која им се ирисују, да ошвори истрагу“. (Српска влада обећава отпуштање тек ако се докаже судски њихова кривица. „Али како ми тражимо отпуштање официра и чиновника који врше непријатељску пропаганду противу Монархије, што у Србији није кажњиво, то ни у овој тачки није нам дато задовољење“, приговара бечка влада.)

„5. Влада краљевска не разуме смисао и значај захтева да се обвеже да ирими на своје земљишту сарадњу агената цкр. владе, али је гошова да ирими сваку сарадњу која не би била иривна начелима међународнога ирава, кривичнога иосиука и односима доброга суседства“. (И на овај уступак одговара се: „Овде је реч о раду високе полиције за који се треба нарочито споразумети. Неразумљиви су услови Србије“.)

6. Краљевска влада сматра ириродно за своју дужност да иведе истрагу противу лица, која су учествовала, или осумњичена као иаква, у завери од 15/28. јуна, а налазе се на њеној територији“. (На ово долази ова друга примедба: „Наш захтев је био врло јасан и не подлежи неистинитом тумачењу. — Ми смо тражили: 1. судску истрагу против оних који су суделовали у атентату; 2. учествовање цкр. агената у истраживању њиховом; 3. никад нам није долазило на памет да царско-краљевски агенти суделују у раду српских иследних власти; они би само сарађивали у полицискоме претходном извиђају који

би прибирао материал. Ако влада нас не разуме, она то чини намерно, јер је разлика између судског ислеђења и простог истраживања јасна. — Како је хтела да избегне сваку контролу истраге, која би, вођена коректно, водила резултатима које она не жели, и како нема оправданих разлога да одрече суделовање наших агената у полициској истрази, она је заузела гледиште да изгледа као да је то њено право, а наш захтев нешто неостварљиво“.)

7. Краљевска влада је још истаго дана кад је добила ношу, наредила да се ухапси мајор В. Танкосић. Шта се пише Милана Цигановића, аустро-угарскога поданика, који је до 15. јуна био још чиновник и управник Железничке Дирекције, до сада није могао бити пронађен, али је наређена истрага за њим. Влада моли цкр. владу да јој достави што пре и у означеноме облику за ислеђење, основе подозрења противу горе поменутога и доказе за његову кривицу прикуљене противу њега у шоку истраге која се води у Сарајеву“ („Одговор је вешт. Три дана после атентата, кад се сазнало да је Цигановић умешан у заверу, отишао је у Рибаре по наредби београдске полиције. Дакле, није тачно да је престао бити чиновник 15/28. јуна,“ тако је гласила главна примедба Аустро-Угарске на овај став одговора српског.)

8. Српска влада ће појачати и проширити мере у важности против кријумчарења оружја и експлозива. — Само по себи је јасно да ће одмах да отвори истрагу и да строго казни царинаре на ирзуи Шабац-Лозница који су пропустили аиенша-иоре да пређу границу.

„9. Краљевска влада је готова да да објашњења о говорима које су давали чиновници у Србији и у иностранству после аиеншаиша, а који су, како иврди цкр. влада, задахнути непријатељским духом против Монархије, чим цкр. влада покаже места где је то било и докаже да су то доиста говорили поменути чиновници. И сама краљевска влада ствараће се да се прикује и потребни за то

подаци.“ („За ове изјаве зна добро српска влада. А ако тражи да царско-краљевска влада скупи доказе... показује да не мисли озбиљно да испуни наш захтев“, — каже у одговору Аустро-Угарска.)

„10. Краљевска влада ће, у колико што већ није учињено овом ноћом, саопштити цкр. влади све што је извршено према горе изложеном чим је каква мера предузета и извршена.

„Краљевска влада сматра да је у обостраном интересу да се не журе са решењем ове ствари, и зато је увек готова, на случај да се цкр. влада не задовољи овим одговором, да прими једно пријатељско решење, било да се ово питање изнесе пред Међународни Суд у Хагу, било да то учине Велике Силе које су помогле изради декларације српске владе од 18/31. марта 1909.“

Немачки цар, кад је прочитао одговор Србије на аустро-угарски ултиматум, записао је ово на крају:

„Сјајан резултат за размак од само 48 сати. — То је више него што се очекивало. — Велики морални успех за Беч, после овога оштра сваки разлог за рат, и Гизл је могао мирно остати у Београду. После овога, ја не бих никада наређивао мобилизацију. В.“

Последњи аустро-угарски канцелар гроф Берхтолд у писму своме Господару којим тражи одобрење за објаву рата Србији, назвао је одговор српске владе „вешто састављен одговор.“

7. Прекид односа.

На четврт сата пред шест сати по подне у суботу 25. јула 1914. Председник Српске Владе лично је предао ноту фелдмаршалу лајтнанту барону Гизлу, аустро-угарском посланику у Београду, и, тек што се тако рећи вратио у канцеларију Министарства Иностраних Дела — дошао је одговор.

У шест сати барон Гизл је упутио српској влади писмо, у којем каже да напушта Београд још

истога вечера са особљем посланства, јер одговор српске владе на ноту аустро-угарску није повољан. Он извештава да је посланство предано на чување немачкоме посланику, коме он додаје два своја нижа чиновника. „Најзад, констатујем да се, од тренутка кад примите ово писмо, прекид дипломатских односа између Србије и Аустро-Угарске сматра као свршени чин,“ — тако завршава последњи аустро-угарски посланик у Србији. И барон Гизл је доиста одмах прешао у Земун, и отуда је телефонирао у Беч, да је прекинуо дипломатске односе са Србијом и напустио Србију.

Влада Србије, пред свој полазак у Ниш, обавестила је српске представнике на страни да је дала одговор, да је аустро-угарски посланик напустио Београд, изјавивши се незадовољан одговором; да је позвала Скупштину за 27. јули у Ниш, да је мобилизација наређена, да ће убрзо изаћи прокламација народу којом ће се позвати „да грађани који нису војници остану мирно на својим домовима, а војници да иду у своје команде, те да бране Србију према својој моћи, ако би била нападнута.“

Овог истог историскога дана у Ишлу се очекивао са нестрпљењем одговор из Србије. Цар је био врло узнемирен; тога дана је био у Ишлу ручак у част принца од Кумберланда. Иако је све било свечано и по етикети, ипак је цео ручак изгледао права даћа. Маргути, помоћник првога ађутанта царевога, у својим белешкама тврди да је цар био узбуђен и расејан. Али ни гроф Берхтолд, који је дошао у Ишл ради одговора на ултиматум, није изгледао боље док је чекао у његовој соби.

Вест о српском одговору и о прекиду односа са Србијом стигла је у Ишл око седам увече, и то преко Министарства Војнога из Беча. Маргути је забележио што му је саопштено, потражио је грофа Берхтолда, па како је овај био отишао у шетњу, он пође цару да му преда извештај. Чим се појавио на врата цареве собе, Фрања Јосиф I га је саслушао, па је онда промуклим и уморним гласом рекао:

— Дакле ипак!

То није био никад царев обичај да тако прима државне вести.

Узео је из руку ађутантових забележено саопштење, па онда приђе споро, клецајући, столу. Руке су му дрхтале, и прошло је неколико тренутака докле је увукао иза ува своје наочаре и успео да прочита оно неколико редака.

— Но, рекао је најзад цар више за себе, прекид дипломатских односа не мора још значити сукоб... Нека Министар Иностраних Дела одмах дође... одмах.

И гроф Берхтолд је дошао цару. Њихов разговор није објављен, али у ноћи између суботе 25. и недеље 26. јула гроф Берхтолд је телеграфисао у Рим и у Петроград да увери владе италијанску и руску, да Аустро-Угарска не жели да се проширује на рачун Србије. У исто време гроф Берхтолд је уверавао првога ађутанта грофа Пара, да је сукоб између Аустро-Угарске и Србије ствар њихова и ничија више. Али гроф Берхтолд није умео улити поверење, ни повратити никоме тога дана расположење. За ручком, у недељу 26. јула, код цара је била цела његова породица, као и увек кад је цар био у Ишлу, али нико речи није проговорио, као да су сви предосећали да је ово последњи пут што окупљени ручају заједно са царем.

У недељу 26. јула дошао је у српско посланство један нижи чиновник са Балплаца, у свечаноме оделу, изашао пред српскога посланика, и предао му ноту којом га обавештава да је, због неповољнога одговора српске владе, бечка влада опозвала из Београда барона Гизла, и у исто време дао му и један нарочити пасош за повратак у Србију са особљем посланства. Пасош је био великога облика, на кабастој хартији, налик на пергамент, и за овај случај нарочито штампан и потписан од самога грофа Берхтолда.

8. Тројни Савез према Тројном Споразуму.

Немачка је рачунала да ће одмах, после прекида односа, настати војничке операције противу Србије. Одлагање аустро-српских операција је сматрано као велика опасност за интервенцију других сила, и зато је она препоручивала одмах политику свршенога чина. Аустро-Угарска је, међутим, била још 25. јула мобилисала 8 корпуса војске, а тврдила је да ће тек 12. августа бити мобилизација готова.

Предлоге Сер Едварда Греја о посредовању Енглеске, Француске, Италије и Немачке, о ублажавању бечке владе преко Берлина, о четворној конференцији за решење аустро-српског спора и за случај аустро-рускога спора, Немачка је одбила. Њени су разлози били увек исти: први, спор је ствар Аустро-Угарске и Србије, а други, Немачка као савезник не може изводити Аустро-Угарску пред суд. Немачка није водила рачуна ни о чему, па ни о молби краља енглескога да се, у четворо, и мирним путем реши овај спор.

Кад је Италији саопштила своју одлуку, 26. јула, да путем рата реши свој спор са Србијом, одмах је Аустро-Угарској речено да је тон ноте непријемљив, да је требало саопштити целу ствар Италији као савезнику раније, или да је није никако и никоме требало саопштавати чим се тврди да је спор само ствар између Монархије и Србије. Али, исто тако, италијанска влада је одредила и своје држање, које је не може бити стварније: а) на случај каквога рата са Русијом, Италију неће везивати уговор о Тројном Савезу, који је одбранбенога карактера, а рат против Србије је нападнога карактера; б) обештећење на случај да Монархија што териториално добије. У једном разговору са немачким амбасадором у Риму, италијански Министар Иностраних Дела је казао да је Србија њој потребна да спречи пут Аустрији на Балкан. Уверавања грофа Берхтолда да Аустро-Угарска не наме-

рава од Србије ништа задржати за себе, Италија је означавала као неистинита. У питању о обештећењу Италије, за време разговора од 26. до 28. јула, Немачка је била на страни Италије, и то врло озбиљно. У Бечу су били љути на римску владу:

— Она је могла да огласи рат Турској, да узме Додеканез, и да јој нико ништа не каже, а сад нам говори као дављенику: „Слушај, ми те не вадимо, али ако се сама спасеш, онда нам мораш добро платити“... вајкао се аустро-угарски посланик у Риму Мереј.

Бечка влада је остала глуха на ове захтеве из Квиринала, па чак и на запомагања из Берлина.

— За име божје, — изјављује немачки амбасадор у Бечу, Чиршки, грофу Берхтолду, по наредби своје владе и свога цара, — попуштајте, иначе ће Тројни Савез пропасти, и сва војничка акција Немачке бити бачена на коцку...

Гроф Берхтолд је остављао ствар за разговор тек ако Аустро-Угарска буде присиљена да узме један део српске територије, па ни онда неће никад бити разговора о Трсту и Трентину.

Држање Св. Столице још није било јасно. О томе постоје нека документа, чија је садржина из ватиканских кругова оспоравана, али никада озбиљно поречена. Један је телеграм барона Ритера, чиновника баварског посланства код Св. Столице, а други је писмо грофа Палфија, секретара аустро-угарскога посланства при Ватикану. Први телеграфише влади, да се у Ватикану одобрава енергична акција Аустро-Угарске против Србије и очекује одлучност, а други пише да је разговарао са државним секретаром, кардиналом Мери дел Валом, и да није могао приметити нарочито помирљиво расположење „Иако је казао да је нота, упућена Србији, крајње оштра, он ју је одобравао и посредно изјавио наду да ће Монархија ићи до краја. Штета је, казао је кардинал, што Србија није много раније понижена: можда се данас не би морале стављати на коцку толике огромне могућности“. Ова

изјава, по тврђењу истога овога човека, одговарала је и мишљењу папе Пија X, који је, у току последњих година, више пута говорио да жали што је Аустро-Угарска пропустила да казни свога опаснога суседа дунавског". Пије X је гледао у Србији „опасну бољку која је нагризала до у срж Монархију, и која ће временом упропастити Аустро-Угарску“.

Аустро-угарски амбасадор у Паризу био је изненађен кад му је Бертело, сада помоћник францускога Министра Иностраних Дела, казао:

— Чудим се да српски одговор, који је потпуна капитулација, није у Бечу примљен...

Његово чуђење је било још веће, кад је гроф чуо од заступника Министра Иностраних Дела ове речи:

— Непријатељства са Србијом морају довести до општега рата, и Монархија узима на себе тешку одговорност кад, и поред толикога попуштања од стране Србије, и за такве мале разлике изазива светски рат...

Париска влада је покушала да утиче на Немачку да се цео спор изнесе пред Европу, али је било узалудно и њој. Немачка је наређивала: „Ми морамо остати при своме; а то је: бићемо посредници само на случај сукоба између Аустрије и Русије.“

Какво је расположење у Лондону било после обзнане српскога одговора досада је најбоље изложио немачки амбасадор кнез Лихновски у својим депешама упућеним берлинској влади. Он саопштава:

27. VII 1914. — „...После објављивања аустријских захтева, нико овде не верује да се сукоб може ограничити. Нико не сумња да ће таква акција Аустрије изазвати светски рат. Време је за посредовање како предлаже Сер Е. Греј.“

27. VII 1914. — „..Конференција у четворо јесте једино средство да се избегне општи рат... али не треба предузимати никакве војничке мере. Ако се прекораче границе Србије, све је изгубљено; нема руске владе која би то допустила... Ограничавање

сукоба, како се у Берлину рачуна, апсолутно је немогуће, и треба га избацити из практичне политике... И опет понављам да не треба веровати у могућност ограничења сукоба...“

27. VII 1914. — „...Ако се Аустрија, казао је Сер Е. Греј, не задовољи овим одговором (српским одговором на ултиматум), или ако Аустрија окупира Београд, који је без икакве одбране, онда је јасно да је она тражила изговор да Србију уништи. Али са Србијом и Русију... што ће бити непосредно изазивање. Из тога ће изићи најстрашнији рат у Европи... Министар је први пут био незадовољан и говорио ми је врло озбиљно... Ја сам уверен, ако се дође до рата, да ми не можемо рачунати на Енглеze... Енглези не разумеју аустриску политику друкчије него као „лудо дрску“.

27. VII 1914. — „...Све више и више излази да је српско питање у ствари питање о снази Тројнога Споразума. Ако Аустрија хоће да уништи Србију, Енглеска ће се, то сам сигуран, ставити на страну Француске и Русије... Ако дође до рата, Енглеска ће бити против нас“.

27. VII 1914. — „...Сер Едвард Греј види да је аустро-српски сукоб нераздвојан од аустро-рускога сукоба... Како могу да подржавам ограничење сукоба, кад овде свако види да Аустрија удара на озбиљне руске интересе?... Кад говорим о ограничавању сукоба, свако слеже са подсмехом раменима... сваки оружан сукоб између Аустрије и Србије је европски рат.“

Савети Сер Едварда Греја нису имали никаква утицаја. Да се они одбију, употребљени су чак и неистинити извештаји да су тобож српске трупе код Темеш-Ковина напале на аустро-угарску границу.

После првих тренутака срџбе у Русији су се почели показивати мирнији. Министар иностраних дела Сазонов дуго је дискутовао са аустро-угарским амбасадором српски одговор. За неких седам тачака Сазонов је налазио да не би било тешкоћа, али захтеви, као онај да аустро-угарски чиновници

суделују у раду истраге, и онај да се отпусте сви чиновници и официри које Аустрија именује Србији, није могао примити. Све што се може, мисли он, још учинити, то је да се прими да консули учествују при истрази, и да се отпусте они људи из службе за које се коначно утврди да су криви. Осим тога, Сазонов је предлагао да бечка влада прими посредовање и пресуду аустро-српскога спора од краља Италије или од енглескога краља. Сазонов је тражио излаз из мучнога положаја у који је Аустро-Угарска довела и Русију и целу Европу. У томе смислу је говорио и радио нарочито са Немачком, која је, то је цео свет мислио, могла да измени држање и намере Аустро-Угарске. У једноме тренутку изгледало је да је Немачка нешто хтела да учини. „...На случај да бечки кабинет пристане да умери своје захтеве у форми, можда би се могло одмах ступити у везу са Аустро-Угарском. Па ако се дође до споразума... Русија би позвала Србију да прими аустријске захтеве на основи коју би утврдиле Аустрија и Русија“ — тако говори у своје име немачки амбасадор у Петрограду Сазонову. Због оваквога држања, вероватно, амбасадори немачки и аустро-угарски шаљу у Берлин, уочи прогласа рата Србији, повољне извештаје о расположењу у Русији.

У Атини су у ово доба изјавили: да Грчка неће узимати учешћа у каквом аустро-српском сукобу; да је одржање Букурешкога Мира капитално питање за Грчку; да она неће давати изјаве које би је лишиле пријатељства са Србијом; да ће, ако Бугарска и Турска нападну, одлучити шта да ради. То је изјавио Министар Иностраних Дела у одсуству Вензелоса, а краљ Константин је тражио савез са Турском против Бугарске. Грчки посланик у Софији, међутим, изјавио је бугарској влади „да Грчкој треба мира, и да зато не може помагати Србији, нити је на то обавезна, иако постоји уговор о савезу.“

Из депеша које је добијала берлинска влада, Румунија је требала да буде у ово, за Србију мучно

доба, верна Тројном Савезу. Тако, на дан 26. јула, шеф румунске владе, Браћано, тражи од берлинске владе да га на време извести, како би могао да предузме и политичке и војничке мере, и да, за времена, спреми јавно мњење. Краљ Карол I, који је у току од атентата у Сарајеву до предаје ултиматума био увек на страни Србије, сад је пустио: биће на страни Тројнога Савеза, али да се обезбеди само од Бугарске. Италија помало уздржава Румуне да не улазе још у ову или ону комбинацију докле се не рашчисти ствар у Европи.

За држање Бугарске је можда најбоље цитирати овај телеграм који је немачки посланик у Бугарској саопштио у Берлин: „...Председник владе (Д-р В. Радославов) саопштио је усмено српском посланику и мени да ће Бугарска остати неутрална. Руски посланик је (27. VII 1914.) предложио Бугарској нови балкански савез за помоћ Србије. Радославов је категорички одбио овај предлог, и приметио му је, да Бугарска неће подићи ни мали прст у одбрану Србије. (*Добро*, записује цар немачки на копији овога телеграма.)

Црна Гора, иако је са немачке и аустријске стране чињено све да јој се вежу руке, ипак је била уз Србију у овим часовима.

— Баш и да краљ и влада желе да се држе по страни, њих би Црногорци нагнали у рат, чим би Аустрија ушла с војском у Србију, казао је црногорски Министар Иностраних Дела немачкоме отправнику послова.

Имао је право, јер су у ово доба у Бечу преговарали да као компенсацију Италији даду Црну Гору.

— Не бисмо имали ништа противу тога да Италија окупира Црну Гору, каже шеф аустро-угарскога Генералнога Штаба, кад се тражило његово мишљење на Балплацу, шта би се могло дати Италији да остане у Тројном Савезу.

Ако је Аустро-Угарска у целој овој ствари овако поступала и изабрала баш овај тренутак, то

је било највише зато што су Енглеска, Француска и Русија имале пуне руке тешкога посла у својој кући.

На дан 24. јула ирска криза је достигла врхунац. Улстер није хтео мирно да прими *Home Rule*; свакога часа се због тога очекивао грађански рат. У Паризу је почео чувени процес са Кајоом, бившим министром финансија, кога су оптуживали не само да је чинио злоупотребе у Министарству Финансија, него да је стојао у тајној вези са немачком владом. Убиство главног уредника *Фигара* Калмета, које је извршила Г-ђа Кајо због новинарске кампање против Кајоа, довело је целу Француску у кризу. — У Русији су тада били штрајкови; у Петрограду су биле дизане барикаде, Козаци су правили чуда од несрећних штрајкача. Кад је дошао у Петроград ултиматум Србији, 100.000 штрајкача још је беснело по петроградским улицама, тражећи промене у режиму.

9. Европска штампа.

Европска штампа је аустро-угарски ултиматум поздрављала онако како је то било у интересу појединих држава.

Бечка штампа је писала онако како то Балплац тражи; чак и *Die Zeit*, дотле потпуно противан сваком енергичном кораку, сматра да ултиматум није увредљив и да би га Србија требала да прими у целости, да не би изгледало да се солидарише са сарајевским убицама. Пештанска штампа је, исто тако, надахнута у истоме духу.

Немачки листови имају у главном исти тон, требало је учинити крај српским смутњама, па макар и по цену рата. Једино раднички лист, *Vorwärts*, одваја: „Аустриски ултиматум је једна таква гадост да би она српска влада која би примила понижење из те ноте морала бити збрисана од народа. Аустро-Угарска не даје никаква доказа, али за оне који траже рат није реч о праву него о сили. У

Берлину као и у Бечу играју опасну игру... Немачки пролетаријат треба да пази да Немачка не вади из-блата Аустрију..."

Италијанске новине као што су *Messaggero* и *Giornale d' Italia* писале су у прилог мира и саветовале Србији попустљивост, а *Tribuna*, *Popolo Romano*, *Corriere d' Italia* су на страни Аустрије, и то без икакве резерве.

Француско јавно мњење је забринуто и даје у главном савете помирљивости Србији, а неке новине осуђују најживље Аустро-Угарску, „која у ствари хоће да понизи и уништи српски народ.“

Само *Daily Telegraph* и *Daily Graphic* у Енглеској отворено стају на страну Аустрије, и заступају аустро-угарски поступак, а друге новине, иако у почетку догађаја од сарајевскога атентата више наклоњене Хапсбуршкој Монархији него Србији, осуђују аустриски ултиматум. *Times* мисли да, ако је он последња реч Аустро-Угарске, онда је рат ту... Њени захтеви су крајње тешки и понижавајући; они погађају суверена права Србије као независне државе. — *Morning Post* каже да су захтеви без примера... Одрицање суверенитета и независности Србије; такви се захтеви постављају само покореној земљи... Ултиматум руши начело једнакости права међу народима.

Од руских новина само је орган проф. П. Миљукова *Реч* била противу сваке помоћи Србији. Сви други претећим тоном траже да се Србија не напушта. *Новоје Времја*, у недељу 26. јула, има три чланка. Сва три су врло оштра. У првome се тврди да Аустрија хоће да уништи Србију, и то у договору са Немачком. „Немачки цар има само једну реч да каже, и Аустрија би повукла своју ноту. Зна цар да ће Русија свом војничком снагом да помогне Србији, да ће напад на Србију значити рат са Русијом, и да ће Немачка и Француска морати угазити у рат.“ Кад је цар Виљем прочитао овај став из *Н. Времја*, он је узвикнуо:

— Нисам могао претпоставити да ће цар бити уз разбојнике и краљоубице, чак и по цену европскога рата. Германи не могу тако резоновати, већ само Словени и Латини.

Најјаче је погодило Немце *Вечерноје Времја*, у своме нарочитоме издању у недељу 26. јула: „Руси су учинили све што су могли да се сукоб између Србије и Аустрије не прошири. (*Кад што? Како? Онда се цар не би обраћао мени*, примећује Виљем II на прегледу штампе који му је послао гроф Пурталес из Петрограда.) Аустриске трупе могу свакога часа прећи преко српске границе, и улога Русије је јасно одређена: она има да пошље Србији у помоћ потребну војничку помоћ. (*Убицама краљева!* додаје Виљем II.)

Румунске новине нису биле све подједнако расположене. Али може се рећи да су, сем *Адеверула*, биле више на страни Србије. Бугарска и турска штампа су одмах добиле тон дивљега непријатељства, које се често скривало под маском сажаљивости или балканских мудровања.

И цар Виљем II је дао своје мишљење о српском одговору. Поред онога што је раније на њему записао кад га је прочитао, он је својом руком написао овакво писмо своме Министру Иностраних Дела:

„Пошто сам прочитао српски одговор, који сам добио јутрос (28. јула у 10 часова пре подне), ја сам уверен да су у главном задовољене све жеље Дунавске Монархије. Оно неколико резерви, које чини Србија, могу се, по моме мишљењу, путем преговора, уредити. Али пуна капитулација је објављена *orbi et urbi*, и сваки повод за рат нестаје. Али како су Срби ориенталци, то треба употребити *douce violence*. Аустрија би могла окупирати Београд као залог за извршење обећања, и задржати га докле се фактички не испуне. То је нужно и због тога да се да часно задовољење војсци коју, по трећи пут и некорисно, мобилишу, да јој се дадне, бар при-

видно, изглед некога успеха пред иностранством, и осећање да је бар ногом крочила на туђу територију. И зато бих предложио да се Србија, унижена, повуче, јер да *нема сада никаквога повода за рат*. Али је потребна залога да ће се извршити обећања, зато би могла да *привремено* заузме један део Србије. Поступало би се као што смо ми поступали 1871. кад смо оставили војску у Француској докле не плати милиарде. На тој основи ја бих послужио као посредник Аустрији“.

Ово писмо је у облику телеграма послато у Беч, и дошло је кад је Аустрија огласила рат.

10. Проглас рата Србији.

Краљ италијански, на писмо које је добио од српскога Наследника Престола, одговорио је врло учтиво и неодређено, што се, уосталом, и очекивало, с обзиром на однос Италије у Тројном Савезу.

Руски Цар је одговорио овако: „В. К. Височанство, обраћајући се мени у једном нарочито тешкоме тренутку, није се преварило у осећајима којима сам надахнут према Њему, и у срдачно расположење за српски народ. — Обраћена ми је најозбиљнија пажња на садашње стање, и моја влада настојава свом снагом да уравни садашње тешкоће. Ја не сумњам да ће В. Височанство и краљевска влада олакшати овај задатак, не занемарујући ништа што би довело до једнога решења којим би се спречили ужаси новог рата, очувавши у исти мах и достојанство Србије. — Сви моји напори, докле год има и најмање наде да се избегне проливање крви, биће управљени томе циљу. Ако, и против наше најискреније жеље, не постигнемо успеха, В. Височанство може бити уверено да, ни у коме случају, Русија неће пренебрегнути судбину Србије.“ Датум ове депеше је 27. јули 1914., после српског одговора на аустриски ултиматум.

Влада бечка, иако је давала и својим савезницима и кабинетима у Петрограду, Лондону и у Паризу, уверавања да неће озбиљно ратовати, нити од Србије што анектирати, наставила је да и формално прогласи рат Србији. У понедељак увече (27. јула) доведени су у Ишл да изложе ствар цару барон Гизл и војни изасланик мајор Гелинек. И последњи аустро-угарски посланик, и последњи војни изасланик у Београду, описивали су положај за Аустро-Угарску најлепше, а стање у Србији најгоре. И цару и његовој околини они су пред проглас рата Србији говорили:

— Србија је исцрпена потпуно последњим ратовима, ратна опрема и наоружање су бедни. Једва ће моћи да се стави на ратну ногу 100.000 људи. Са шест аустро-угарских корпуса, за четири недеље, ми ћемо Србију уништити и целу окупирати... Ултиматум је оборио дух и код најхрабријих, али, из националних обзира, Срби играју све на једну карту. Толико су залуђени родољубљем да воле и пропасти него се покорити вољи Беча...

Бечка штампа је добила већ наредбу да у истом тону коментарише одговор српске владе и припрема објаву рата Србији.

На дан 27. јула поднео је гроф Берхтолд Фрањи Јосифу предлог за објаву рата, која је требала да буде путем телеграфа саопштена српској влади. Свој писмени реферат гроф Берхтолд је образложио тако, да је српски одговор „по садржини готово потпуно без вредности, иако је по форми предусретљив, те ће, може бити, силе Тројнога Споразума покушати још једном да се сукоб отклони, ако се објавом рата не створи чиста ситуација.“

Овом образложењу је додано још и ово: „По једном саопштењу IV корпусне команде, српске трупе су код Ковина почеле пуцати на аустријске трупе, и на тај начин непријатељства већ су отворена.“

Концепт телеграма за српску владу био је на француском језику, а у преводу гласио је овако: „Пошто краљевска влада Србије није дала задовољавајући одговор на ноту коју јој је предао аустро-угарски посланик у Београду 23. јула 1914. царска и краљевска влада је принуђена да сама собом очува своја права и интересе, и да ради тога прибегне оружаној сили, и то у толико пре што су српске трупе већ код Темеш-Ковина нападе на одред царске и краљевске војске. Аустро-Угарска се од овога часа сматра у рату са Србијом. — министар иностраних дела Аустро-Угарске, гроф Берхтолд.“

Цар је испод овога својом руком написао да одобрава овај поступак.

Текст депеше коју је гроф Берхтолд послао српској влади преко Черновица и Букурешта у Ниш, није имао став где се говори о нападу српских трупа на аустриску војску код Ковина. Утврдило се, да је та вест била нетачна. И барон Маргути, и шеф пресбирова Ратнога Министарства, пуковник Зелигер, тврде да су и ова вест о нападу код Ковина, као и вест од поглавара Босне и Херцеговине Потioreка из Сарајева, да су српске чете упале у Босну и побиле 400 које жандарма које војника аустриских, биле употребљене 27. јула да се цар Фрања Јосиф примора да објави рат Србији.

На дан 28. јула у 11 сати пре подне послата је објава рата у Ниш, где је примљена у 1.20 сати по подне. (А тога истога дана писао је шеф немачкога Главнога Штаба Молтке барону Конраду: „Одбаците поновни предлог Енглеске за одржање мира, јер за Аустрију европски рат је још једина могућност да остане што је. Немачка је уз њу.“) То је био први пример у историји да се рат оглашава отвореном депешом. За први мах у Србији су мислили да је то нека рђава шала, али телеграмаи са других страна, у које је бечка влада

одмах отелеграфисала текст објаве рата Србији, показали су да је то права збиља.

Истога дана је цар потписао проглас на „своје народе.“ У њему цар, парафразирајући аустро-угарску ноту, упућену као објашњење за ултиматум Србији амбасадорима у Паризу, Лондону, Риму, Петрограду, завршава овако: „...Нада да ће Србија умети ценити великодушност и мирољубивост моје владе и одржати своја обећања, издале су. Мржња противу мене и мојега Дома постајала је све силнија и јача. Тежња Србије да отцепи насилно територије које се не могу одвојити од Аустро-Угарске све је већа. Моја влада је учинила и последњи покушај да мирним средствима приволи Србију да мења своју политику; али она је одбила умерене захтеве моје владе и одбила да врши своју дужност. Зато сам принуђен да силом оружја прибавим неопходна јемства која треба да обезбеде мир мојој земљи унутра и стални мир споља. Ја примам у овом озбиљном часу сву тежину моје одлуке и одговорности пред Свемогућим. Ја сам све испитао и проучио, и свесно полазим путем који показује дужност.“

Ова историја не би била потпуна кад не би било поменуто из мемоара витеза Билинскога о овом прогласу и ово:

Пре него што је ушао код цара, гроф Берхтолд се маши руком за своју торбу: у њој није било прогласа рата. Једва су га нашли у хотелу где је био одсео у Ишлу. — Такав је био гроф Берхтолд.

„Цар је потписао проглас, пише Билински, знајући шта ради. Али, сутра-дан је мени казао: — Мислите ли ви да ће Русија трпети наш рат са Србијом? То је немогућно.“

После објаве рата Србији и прогласа народима у Монархији, цар је био као убијен.

„Он је једва могао проговорити неку реч, кад је издавао наредбе за повратак у шенбрунски дво-

рац у Бечу: — „Куд ово идемо? Шта се још спрема!“ — то су биле последње речи цареве његовим најближим људима у Ишлу, који је толико волео, а који више никад није видео.“

ПОРЕКЛО САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА.

1. У Босни пред атентат.

Цела историја аустро-српскога рата, коме је повод била сарајевска драма, неће се разумети ако се не позна стање и расположење народа и рад наше омладине у Аустро-Угарској пре 1914. Омладински покрет Срба, Хрвата и Словенаца у Двојној Монархији и активност југословенске омладине, расветљава у многоне судбоносне догађаје које је бечки кабинет својим ултиматумом отпочео. Босна, а нарочито њена омладина, *Млада Босна*, имају у томе покрету своје нарочито место.

На управу Босне и Херцеговине дошао је 1911. за министра витез Билински, а за поглавара земље генерал Потторек. Делокруг генералов проширује се нарочито према задаћи коју има да изведе као војно лице. Обојица, пак, имају да раде на припреми за решење југословенског питања у Монархији. Билински, човек од искуства, политичар од заната, схвата свој задатак практично, и не догматски; и, спуштајући се први пут у Босну, он се брзо нашао у њезиним приликама, и међу Босанцима. Билински брзо стиче разумевање за политичко држање Срба, исправља дотадашњи став према њима, са жељом и намером да им олакша поступан прелаз практичној политици. Он прелази на прављење потпуно новог плана за управу Босне и Херцеговине. Генерал Потторек је једностран, човек од непосредне акције, славољубив, тиранин; практичан живот разуме у колико се прилагођава његовим интересима и намерама. Потторек има о својој вред-

ности још веће мишљење него сви други, нарочито одлучујући чиниоци који су га у Босну и послали (цар, наследник Ф. Фердинанд, шеф Главнога Генералнога Штаба); он има уверење да ће се југословенско питање решити мачем, па једна погрешка више или мање неће променити ништа. Због тога он не да чак ни министру за Босну да се меша у његову управу у Босни и Херцеговини. О Србима води само толико рачуна колико је то предвиђено у програму са којим је у Босну послат: не дати им да изађу из улоге незадовољних. Он има само једно мерило за њих: они су отворени противници Мо-нархије. Најопаснији су они који прикривају нај-вештије своје непријатељство, али, рекло би се, да је Поттиорек најекстремнијим елементима некако гледао врло мало кроз прсте. Када је у Босни створена српска група Дан. Димовића, која се изјаснила да ће у босанском Сабору помагати владу, Поттиорек је правио сметње. „У Босни и Херцеговини, казао је он, може се и мора се владати без Срба, само са католицима и муслиманима.“ То је био први повод за неспоразум између Билинскога и Поттиорека; и Поттиорек је све више у Босни радио као генерал и војник, и све мање слуша свога прет-постављенога, заједничкога Министра Финансија, имајући потпоре код престолонаследника. Цар је, ме-ђутим, одобравао Билинском. Поттиорек постаје све јачи; балкански ратови ојачавају положај Поттиорека у Босни; он у њој постаје господар. Бунт српске сре-дине годи му; револт школске младежи, збијене у ју-гословенске редове, исто тако. Све гимназије, реалке, трговачке школе, више девојачке и остале средње школе, све су редом умрежене у тајне ђачке орга-низације. Демонстрира се, вређа, атакира, увек и на све мрско туђинско.

Пред демонстрацијама, увредама, нападима, атентатима, Поттиорек стоји великодушан, увек са једним затвореним оком, у нади да је све ближе тренутак кад ће јурнути на све и смрвити све. Кад је стање духова било такво, престолонаследник

није могао ни требао да долази. За његов пут у Сарајево сазнаје се у Пешти у мају 1914. приликом састанка Делегација, и прича се да ће, маневрирајући у Босни на западној граници Србије, наћи повод за улазак у Санџак. Због тога долази у Пешту и сам Потпорец без одобрења царева и Билинскога. У Пешти Потпорец саопштава Билинском да не долази у Босну на лето, јер ће доћи Фр. Фердинанд на маневре; посета Босни је чисто војничкога карактера: маневре, са којима цивилне власти немају везе. Билински је одложио пут у Босну. У аустро-угарским Делегацијама је било осећања да се спрема неки упад, и свак је страховао. Заједнички министар је обавестио меродавне чиниоце о правом стању у Босни, али му се одговарало, да ће Фр. Фердинанд бити у средини војске, да грађанска лица неће долазити у близину, те бојазан за живот отпада, иако је расположење младога нараштаја било у духу Богдана Жерајића, првога атентатора из 1910. године.

Али, све узалуд: војска се спремала, официри високога ранга одлазе у Сарајево; муниција, провијант — све иде тамо. Нико од цивилних није смео писнути, јер би га одмах прогласили за издајцу. Кад је преко Брода пошла и војвоткиња Софија Хоенберг, онда се тек цео свет пренуо и видео „да се радило без главе са целим овим путовањем Фр. Фердинанда у Сарајево.“

Сама Земаљска Влада за Босну и Херцеговину овако је мислила о приликама у Босни и Херцеговини:

„Од некога времена постоји, по свему не од пре годину дана, у Сарајеву једна омладинска организација: *Српскохрватска Националистичка Омладина*. Она нема облик једног удружења, она је удружење ђака у главnome из учитељске школе, гимназиста, па и младића из реда трговачкога и занатлискога. Ово удружење нема засада својих правила ни локала. Оно своју делатност развија на

правилима злогласног „Народног Уједињења“ или „Народног Јединства“ у Београду. Задатак и циљ овога удружења јесте у томе да се целокупна омладина са Словенскога Југа у истоме духу васпитава и организује, а у циљу једне, у свакоме погледу јединствене Југословенске Државе, под српским вођством, дакле отцепљење од несноснога хапсбуршкога јарма. За ову идеју имали би се придобити, у првом реду, ђаци учитељских школа, као будући народни учитељи.

„Средишта овога покрета налазе се у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву, а њихови пододбори се имају отварати у свима местима где има гимназија или виша стручна школа. Овакви пододбори постоје, како изгледа, у Тузли, у Мостару, у Требињу, а и Бања Лука је организована већ у истом духу... Најјача је сарајевска организација, која стоји под загребачком централом и броји око 100 чланова.

„Осим ове организације, постоје у Загребу, у Љубљани, у Сарајеву, и тајне организације, споредне, које се зову *орлови*, а имају нарочити задатак да *макну двоглавог орла*. Није јасно шта ово последње значи.

„Јавни органи ове организације јесу *Вихор* и *Нова Ријеч*, који су се слили у лист *Глас Југославије*. Највећи агитатори спремају се да организују целу земљу...

„Како се чује, постоје и такозвани фериални клубови са сличним задацима... У пронађеном статуту има непобитних доказа да је та организација противдржавна.“

Заједнички министар финансија, Билински, телеграфише Потпореку, 30. јуна 1914. овако:

„Српски народ има безброј друштава; та друштва у себи су требала имати само доброга и васпитнога; али она су се могла само под нашим слободним законима о удружењима развијати, а не прекорачивати границе закона, који је био само за

интересе државе створен. Ја сада жалим што је прошлих година, у време када су владале изузетне мере и опсадно стање, војна управа сматрала као неизбежно да угуши сва српска удружења, и тиме влади наклоњене људе баци у наручја непријатељски расположеним људима, и зато сам мишљења да се у појединачним случајевима противдржавних тенденција поступа енергично. Ја имам у првом реду на уму „Просвјету,“ чији велики културни значај не поричем, и у којој су окупљени Срби свих странака. Али, баш зато што је то тако, и што се зна да су Срби у Босни и Херцеговини у великој већини државотворни, ја никако не могу да разумем откуда да су у управи „Просвјете“ сви шефови српске ириденте у босанском Сабору, који су баш ових дана дали доказа да желе друштво повести странпутицом. Ја не мислим на распуштање „Просвјете“, нити на то да сметам културним циљевима државотворним Србима, али сматрам да треба, да вас позовем најодсудније да што пре управу „Просвјете“ ставите у руке њихове.

„У Босни и Херцеговини постоји закон о штампи на коме би му и друге земље могле завидети. Али, и под таквим законом, морају бити сви листови са иредентистичким тежњама збрисани. Не треба дати српској опозицији ни то средство све донде докле се не изјасни за државно право које сада у Монархији важи, као што је *Српска Ријеч* радила. Али *Народ*, који је заузео отворено антидржавни правац, и тиме се поставио као експоненат једне спољње силе, не сме ни часа више постојати, а вама остављам начин на који ћете *Народ* угушити. Ја морам подвући, и то као наук из најновијих догађаја, да тражим одлучно и безобзирно да *Народ*, баш због свога отвореног непријатељског држања према блаженопочившем надвојводи, приликом његовога бављења у Босни, мора нестати са лица Босне и Херцеговине.

„Главни темељ политичке иредентистичке агитације јесу за Србе наше средње школе. О тој жалосној историји ја нећу ближе говорити, јер о нечувеноме што се догодило у мостарској гимназији говорићу други пут. Али морамо признати да смо ми дисциплину и васпитање у средњим школама потпуно занемарили. Земаљска влада се показала и без програма и без енергије... И тако српски радикални учитељи могу, сасвим мирно подбадати српску децу противу хрватских директора и учитеља, па онда и противу државе, и при том их босанска влада помаже, дајући им у руке управу интерната да мирно, у четири зида, могу да доврше иредентистички посао... С обзиром на догађаје у мостарској гимназији (побуна ђака против професора аустрофила) наређујем, да се она, још пре краја школске године, затвори, и да остане најмање годину дана затворена.

„Ово што сам изложио, то су само појединачне појаве, ознаке једне озбиљне антидржавне политичке акције. Има их још врло много... Дужност је владе да пази и прати корак по корак... и да се вође ове акције судским путем изводе пред суд и суде...“

2. Чиновници о атентату.

Шеф политичкога одељења земаљске владе за Босну и Херцеговину из 1914. тврди ово:

„Неколико недеља пре доласка надвојводе Франца Фердинанда, повео сам ја са поглавицом земаљске владе, фелдцајгмајстером Потioreком, реч о намераваној посети престолонаследниковој и о полициским мерама, које би за време његовог евентуалног боравка у Сарајеву ваљало предузети. На моје велико изненађење дао ми је он овај врло кратак одговор: „Надвојвода долази у војничком својству, и ви с тиме немате никаквог посла“. Изненађење моје било је у толико веће што је Потioreк,

неколико месеци пре тога, третирао са мном у нај-поверљивијој форми једно питање које се тицало Франца Фердинанда и његовог чешћег и дужег борављења у Босни и Херцеговини.

„Одмах иза тога, кад су у новинама изишле прве вести о предстојећим маневрама на територији Босне и Херцеговине, и кад је пукао глас да ће тим маневрама присуствовати Франц Фердинанд; још више кад се почело говорити и о томе да ће он на Видов-дан, спомен-дан битке на Косовском Пољу, где је пало Српско Царство, са маневара поћи у Сарајево, опазила се узрујаност у круговима наше Српске Националистичке Омладине, и из извештаја конфидената се сазнало да омладина сматра долазак Фердинандов у Сарајево баш на Видов-дан као увреду и провокацију Срба.

„Иако сам ја у тим вестима видео само изразе негодовања наше омладине, ипак сам неколико дана пре почетка маневара још једном напоменуо Поттиореку да, при евентуалном доласку надвојводе Франца Фердинанда у Сарајево, малобројна и сасвим неспособна полиција града Сарајева, од једва сто момака, није у стању осигурати више километара дугачки пут од железничке станице и кроз градске улице којима је Франц Фердинанд требао да прође, и да би најбоље било да грађанство сарајевско, као при посети царевој иза анексије, само осигурава пут. Поттиорек ми је опет одговорио „Казао сам вам да надвојвода долази у војничком својству, да се ви за његов дочек немате бринути, да ће то бити брига војне власти, а ако што буде требало од цивилне власти, да ће се војна власт обратити на потчињене цивилне органе.“

„Пред свој полазак на маневре зовнуо ме Поттиорек и рекао ово: „Неће вам бити непознато да надвојвода мрзи Србе. Сад је прилика да пристојним дочеком ту мржњу ублаже, јер ако то не учине, показаће се за њих за дуго времена најнеповољније последице.“ Ја сам одговорио Поттиореку да ми је

узрок мржње Његовог Височанства непојмљив, јер Србе и не познаје, да је гостопримство позната одлична особина српског народа, и да ће се оно показати и спрам надвојводе.

„Упозорио сам ипак већи број угледних Срба да пазе да се не би десио ни најмањи непријатан инцидент са српске стране. И нико од виђенијих, политички истакнутих Срба, чак ни из групе екстремних националиста, који су својим осећајима према Аустро-Угарској Монархији и у публицистици и у босанско-херцеговачком Сабору отворено и гласно давали израза, није ни слутио да се може што догодити. Свако је резонирао да се надвојвода Франц Фердинанд мора дочекати као гост, па макар и са болом у души.

„Једини шеф полиције града Сарајева, Герде, више пута је изражавао страховање због доласка надвојводе, али није спомињао никаквог другог узрока свога страховања осим неспособности полиције. Герде је нарочито обраћао пажњу на Чабриновића, иако је он имао нарочиту легитимацију из Беча.

„Његова забринутост и горе поменути разговор са Потioreком произвели су и у мени извесну нервозност, која се није смањила ни кад ми је јављено да су њихова височанства, не казујући никоме ништа, одмах иза доласка у бању Илиће одвезли се аутомобилом у Сарајево и скоро читав сат провели у једном малом дућану у узаној улици; ни након дворског ручка, на који су надвојвода и војвоткиња једном дугом колонадом пешице дошли из свога хотела и пролазили у размаку од једног корака крај стотина људи. Није ме умирило ни ванредно добро расположење надвојводе и војвоткиње на дворском ручку, ни саопштени ми од њих самих пријатни утисци о путу и нашем народу, ни намера надвојводе да наскоро опет у инкогниту дође у лов. Враћајући се са дворског ручка, жеља да све коректно прође отргла ми је из уста речи, које изустих једном пријатељу: Кад би само већ били с ону страну наше границе!

„Атентат се догодио. Најпре један при коме је озлеђен Потioreков ађутант мајор Мерици. Иза овог првог атентата могао је Франц Фердинанд након посете у градској општини са војвоткињом Софијом Хоенбершком и пратњом, лако и без икакве опасности, стићи за неколико минута, путем на коме није било никога, до приправног дворског воза и отпутовати из Сарајева. Он то није хтео, вратио се у неосигуране градске улице, и други хитац је погодио њега, а случајно и војвоткињу.“

Секретар Земаљске Владе за Босну и Херцеговину каже, да су у сарајевском атентату учествовале две партије: лични непријатељи и политички противници Фр. Фердинанда. У прве он убраја кнеза Монтенуово, првога маршала бечкога Двора, грофа Тису, бившег заједничкога министра финансија барона Буријана, па донекле и Билинскога. У друге убраја групу људи око сарајевскога листа *Народ*. Он пише:

„Да се спремао атентат на Наследника Престола знало је свако дете у Босни. У школама су ђаци говорили да ће Видов-дан бити црни дан за Аустрију... Мада су и деца знала за припремање атентата, мада су хрватске пограничне власти више пута обраћале пажњу да се у Србији спрема атентат на надвојводу, и да је жив саобраћај сумњивих лица из Србије у Босну, ништа се није предузело... Пола туцета бомби било је пребачено у Босну и донесено у Сарајево, па ни полиција ни жандармерија нису то приметиле. Чабриновић, који је бацио прву бомбу на аутомобил ерцхерцога, био је у Сарајеву добро познат. Није било детектива који није знао да је Чабриновић, типограф из Требиња, великосрпски анархистички предестинирани фанатичар. Он је био глава завереничких атентатора. Он се пре атентата изјашњавао чешће да ће се приликом посете надвојводе нешто десити, а против њега се није ништа предузимало. Више пута је обраћана полицији пажња на сумњиве младиће и од стране приватних лица, али узалуд...“

„Политичке међусобице, увређена сујета, завист и друге рђаве људске особине, навеле су шаку људи на то да букне светски пожар, који је, најзад, прогутао и Аустрију....“

У једном писму заједничкога министра финансија Билинскога, упућеном Потioreку, има овај став:

„Начин на који је вођена истрага против сарајевских атентатора, нарочито због недостатка сваке дискреције, изазвао је у целој држави пажњу, и зато сам вам нарочитим телеграмом препоручио да се томе учини крај. Од тога последњег телеграма открило се, да су тамошње власти требале да буду врло енергично противу доласка блаженоупокојенога надвојводе. Вама је најбоље познато да су припрема и извођење овога путовања били искључиво са војничкога становишта између блаженопочившега господина надвојводе и вас лично уређени. Моје учешће је било тако мало да је поверено ми министарство чак и из израде програма било искључено. Ја не бих могао никако пристати да војничкој посети следује једна невојничка посета у Сарајеву. А да сам из ваших извештаја могао сазнати да тамошња полиција није дорасла своме задатку, то би наша дужност била да ову посету по сваку цену спречимо. Сам факат што сам видео из полузваничних саопштења у сарајевским листовима да је било свега 120 полицајаца, дејствовао је на мене страшно, (међутим Потioreк је могао правити дупли шпалир од самих војника на пролазу ерцхерцога). За појачања полиције могли сте добити кредите, а и жандармерија је могла корисно да послужи у овој прилици; а уз то све дошло је у Сарајеву до нереда и до пљачкања, којом се приликом полиција показала немоћном...“

Лео Пфесфер, истражни судија у сарајевском атентату, изјављивао је више пута:

„Цео свет, и сваки ко има мало мозга, зна да је сарајевски атентат био само аларм за рат који се већ давно спремао. Коначно знадем да се спис

о атентату налази код наших власти, а по томе спису, односно по мојој истрази, доказано је непобитно да службено Србија није знала за атентат, већ су они, који су тај атентат спремили, скривали то пред службеном Србијом. Доказано је то надаље да је становита клика у Бечу и у Пешти хотимично поговодвала тому атентату.“

3. Југословенска омладина пре 1914.

Аустро-Угарска је стално тужила Србију да је она радила противу њене целокупности, противу постојећег стања у Монархији, да је била у везама са народом у њој, и т. д. Она никад није хтела да добро загледа и види оно што је у њој унутра било, међу свима народностима које нису биле Немци ни Мађари. Тек је сарајевски догађај аустриским државницима отворио очи. Кад су прва хапшења почела у Босни, онда се видело да су Срби, Хрвати и Словенци, поред засебних организација, почели стварати и заједничке организације. Међу њима су постојале увек две струје; оне су имале заједнички циљ: уједињење, али средства друкчија. Једна је била готова увек да се споразумева са Бечом и Пештом за уставне реформе; друга је хтела да обара и Беч и Пешту и да ствара други, југословенски центар; једна је хтела преуређење, друга револуцију народа; једна је била за очување Аустро-Угарске, друга за распад, рушење и деобу Монархије. Омладина, нарочито најмлађа поколења, почела су се организовати нарочито у овом другом правцу.

По гимназијама, женским институтима, универзитетима, у Бечу, Грацу, Прагу, Новом Саду, Загребу, Љубљани, Сплиту, Мостару, нађене су, и пре и после сарајевскога атентата, разгранате тајне организације ђака, којима је циљ национално уједињење.

— И деца највиших чиновника, Словенаца и Хрвата, мушка и женска, у завери су, — јадао се

1914. неколико дана по атентату, аустриски министар Хусарек једном од бечких дипломата. Полиција је морала открити то, а ми нисмо ништа знали...

Доиста, у једном женском институту у Словеначкој, нађена су латиницом штампана правила једне такве организације, послата из Босне. У њима се налази прво правило: „Чувај свој језик и име“; „Срби, Хрвати и Словенци један су народ“. Правила су била из 1913. г.

Покрет међу нашом омладином постојао је одавно у Аустро-Угарској. Четрдесетих година прошлога века почела се организовати српска омладина, која има своје листове и удружења. Од 1880. године омладина се уједињује, али не више на чисто националистичкој основи. Социалисте имају унутра своју реч. Од те године омладина има своје листове у Београду: *Побраћимство* (1882.), *Омладина* (1888.), у Загребу *Омладина* (1894.) и *Народна Мисао*, орган уједињене хрватске и српске универзитетске омладине (1898.); у Бечу *Омладински Гласник* (1904.) и најзад *Зора*, орган српскохрватске омладине (1910.).

У 1908. у Паризу, излази српскохрватски лист *Зора*, у Женеву на француском *Union*, са овим програмом: лично и необориво право Срба и Хрвата јесте борба за национална права српскохрватског народа за праведно и достојно место у заједници западних културних народа. У Далмацији се диже омладина са девизом: „Наш идеал је коначна сврха, пошљедњи акт: Народно Уједињење.“ Нова поколења су дубоко национална, и све се више и јаче ослањају на своју снагу. Она више не певају, него се дижу, снаже и раде; она осећају да се треба бранити од туђега господарења, да треба живети својим животом, да га треба својом снагом обезбедити, да ће се имати и добити оно што се узме. Нови нараштаји из прве десетине овога века, нарочито после анексионе кризе, су реалисти, демократи, рационални. Ту су, били они Хрвати или Срби, или Словенци, сви сложни да су они једна

целина, национална целина; једанаест милиона говори исти језик, и једно исто мисли: да живи засебно, као одвојена раса пуна животне снаге, енергије и самопоуздања.

Та и таква омладина спремала је акцију, дела, и то дела којима су се служили сви омладинци свих народа који су спремали и извршивали своје уједињење. Дубља проучавања не требају, па да се види како је процес уједињења Немаца и Италијана имао исти карактер као и процес народнога ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Најпре идеолози, после гуслари и певачи, па онда људи од акције и њихова дела, увек крвава и страшна...

И акција те и такве омладине спремила је читаву серију атентата, који су почели у Босни. Најпре Богдан Жерајић, омладинац, у Сарајеву покушава 2. јуна 1910. да из револвера убије М. Варешанина (пешадиског генерала, земаљског поглавара и главног команданта босанско-херцеговачко-далматинских трупа за случај рата). За њим долазе крваве демонстрације у Загребу, а нарочито у Сарајеву, где војска и полиција заједнички отварају ватру из пушака против удружене омладине. У Загребу националистичка омладина извршава други терористички акт. Лука Јукић, омладинац, и опет, као и Жерајић, из Босне, пуца на Цуваја, комесара за Хрватску, који ради на разједињавању омладине. Тај атентат, дело омладинаца, не успева, али омладина прави други, опет на исто лице, и врши га сад Ив. Планиншчак, Хрват. Атентаторе, Жерајића, који је извршио самоубиство одмах после неуспела атентата, и Јукића и Планиншчака, омладина слави као јунаке, приређује им парастосе, пише им химне и чланке, узносећи терористичку акцију као једино спасоносно средство у борби противу Аустрије. Постепено и полако револуционизира се читава српско-хрватско-словеначка младеж по средњим и вишим школама. Шефер покушава са Херцигоњом 26. маја 1913. атентат на барона Скерлеца, но-

вога комесара за Хрватску, иако он долази са намерама да успостави легално стање у Хрватској, а у јулу 1913. Степан Дојчић, омладинац, извршио је атентат на исто лице. У Сарајеву исте те године Данило Илић, учитељ, и доцније први оптуженик за дело атентата на Фрању Фердинанда, спремао је атентат на земаљског поглавара Босне, генерала Потioreка. А омладина, соколска и трезвењачка, још једно оружје борбе и енергије, спремала је шире масе за борбу, и бивала хапшена и прогањана.

4. Хрватска и словеначка омладина.

Приморје Хрватско и Словеначка били су исто тако задахнути идејом југословенскога јединства. Њихова омладина, и то омладина средњешколска и универзитетска, после атентата на бана Цуваја, почиње стварније да гледа на ствари целога племена. Југословенска изложба у Београду окупила је још 1904. године Србе, Хрвате, Словенце и Бугаре. Сви су они сложни да сваки у својој средини почне организовање омладине и међусобно упознавање. Али, како и на који начин, ту има неке разлике.

Први покушај се јавља у Љубљани и добија облик једнога спортскога друштва, туристичко-скаутскога. У Љубљани се оснива друштво „Почитнишка Звеза“, која има свуда своје подружине, по Словеначкој, и задатак да ђаке о распусту упућује на путовање и тиме их привикне на познавање читавога народа и своје земље, и да им се на путовању нађу бесплатна преноћишта. Ова „Почитнишка Звеза“ даје пример хрватској ђачкој омладини, нарочито оној ван Загреба, да она оснује своју дружину са ширим задатком. У Сушаку неколико ђака (нарочито Иво Ендлихер, Матковић, Сентинеле) оснивају „Југословенски ђачки феријални Савез“, коме је циљ да његови чланови, о ђачким распустима, пропутују заједнички по југословенским земљама и допуне своје васпитање и упознавање своје

земље и свога народа. Овај „Југословенски ђачки феријални Савез“ има обличје, али не и карактер туристички; спољњи облик је туристички, а у ствари он се бави активном пропагандом; он је националистички и револуционаран.

Овај Савез растура књиге, брошуре и листове, у којима се писци баве распадом Двојне Монархије, а бране идеју уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Овај Савез броји до 700 чланова; они стоје у вези са свима националним друштвима на Словенскоме Југу, а агилнији међу њима почињу праву акцију револуционара. Они крију свој прави смер; не говоре свакоме ни да је њихова задаћа „да се ђаци Срби, Хрвати, Словенци и Бугари, најпре међу собом добро познају.“ После ђака дошли би на ред радници у Приморју и у Далмацији. Сви скупа раде за уједињење у једну државу и под једним владарем. Међу њима има већ и правих револуционара, који су готови да оружјем у руци врше атентате, као што су их вршили Јукић, Дојчић и Жерајић.

Из једнога званичнога акта нађенога на Ријеци, у архиви управника Града Ријеке, види се да је власт знала да постоји „Југословенска националистичка уједињена омладина,“ са задатком да уједини Хрвате, Србе и Словенце у једну федералистичку републику. „Југословенски ђачки феријални Савез“ био је један од активних представника овога покрета.

Омладина из Хрватске и Словеначке, а нарочито она у Приморју, била је врло борбена и срчана у 1912. и 1913. Ратови за ослобођење Срба под Турском, нарочито после битке на Куманову и на Брегалници, дигли су још више бунтовнички дух код те омладине. Мацини и Гарибалди били су јунаци чијим се делима она нарочито одушевљавала и надахњивала.

5. Омладина у Војводини и Црној Гори.

Војвођанска омладина почела је живље радити некако у почетку 1912. Омладина у Војводини је

радила на томе „да се Срби ученици мађарских гимназија изједначе по менталитету с осталом југословенском омладином,“ као што каже један од њених, проф. В. Стајић. То је био више новосрпски покрет, имао је карактер покрајински, и био је у фази обавештавања о свему што се ради ван Војводине у југословенским покрајинама.

После 1883. када је Војводина после слома Милетићева прилично ниско пала, Војводина се трудила да се привредно подиже наш народ. И велика пажња, труд и жртве учињене су да се привредници наши, земљорадници, занатлије и мали трговци, организују, подижу и јачају. За активну, револуционарну тактику противу непријатеља војвођанска омладина није била још готова. Она не узима никаква учешћа у припремама и радовима које сарајевска, загребачка и сплитска омладина предузимају. Њен рад је више књижеван. Омладина је у Војводини радила на оснивању књижница у Сегедину, Баји, Белој Цркви, Темишвару. Она је приређивала предавања на којима се истицала национална свест и култура, наше јединство, и тешки задаци који су очекивали наш народ. У овај посао су упрегнуте биле све старе организације, па и сама Матица Српска, а нове организације нису створане. Везе ових омладинаца са омладином из Босне, из Хрватске и из Далмације, одржавао је, изгледа, највише В. Стајић, који је уређивао лист *Нови Србин*, а са Србијом су одржавали везе омладинци из Пеште, а нарочито за време Балканскога Рата, који је подигао знатно дух нашега читавога народа у Војводини.

И Црна Гора је мислила на уједињење. Њен владар је певао: „Онамо онамо,“ одржавао је везе чак и до Н. Сада, али његова рука је домашала само најближу околину у правцу Котора, Мостара и Берана. Национални рад је био привилегија његова: други су радили колико им је он допуштао. А он није много допуштао; јер он није марио много београдске управљаче; и није само династичка су-

ревњивост имала главну улогу. Кнез Никола је желео да буде центар уједињења свега Српства. И ту је сва погрешка и сва трагедија овога владара Црне Горе. „Српство, то сам ја,“ била је његова формула, али његова снага и његова средства били су и недовољни и, по неки пут, необјашњиви и у супротности са циљем. Осим тога, он јесте радио на ослобођењу Срба, али сам народ у Црној Гори није био у ствари слободан. Окретан дипломат, кнез Никола није био вешт државник. Он није за времена осетио да су настала нова времена, и да се улога Пижемонта не врши без напора читавога народа. Он није схватио значај препорода који се, иако недовољно, у целој Српству полако вршио. Он није оценио здрави покрет за организацију целокупнога нашега народа у Аустро-Угарској и у Србији. Он није умео ценити црногорску омладину, која се школовала у разним центрима нашега троименога народа; он је потцењивао те своје Црногорце, који, школовани у Београду, Загребу, Пакрацу, Н. Саду, у Русији, по Србији, у Аустро-Угарској, дођоше на Цетиње с идејама своје средине. Њих је он преусретао са подсмехом, а њихове идеје са крутошћу једнога аутократе, какав је био од главе до пете. За кнеза Николу није ни један Црногорац ваљао ако је био независан и самосталнога мишљења; живе ауторитете није поштовао, а код мртвих ауторитета поштовао је лукавство, демагоштво, аутократство; поштовао је оне који су радили као да држава и народ постоје ради њих, а не да они служе народу и држави. Истина је била средство којим се служе увек само глупаци. Обмана је била средство којим се још увек најбоље успева; лаж са пријатним осмехом и ласкавом речи раскриви и највећег скептика. Кнезу Николи је изгледало да је то аксиом Метерниха и Милоша, да је у томе тајна њиховога успеха. За њега морална основа у вођењу државних послова није била важна; основа свему, покретач свега, била је у личном, саможивоме интересу, који је он лепо изравнао с интере-

сом Црне Горе. За дуг низ година своје владавине он је подржавао непрекидно тај интерес, па макар да су његове спољње ознаке често изгледале општега, опште-српскога значаја.

И зато прве покушаје црногорске омладине (1904.) да се Црна Гора претвори у какву такву уставну државу, и да заједнички са Србијом ради на ослобођењу Српства, кнез Никола предусрета неповољно. Између њега и ње почиње око тога борба, која се преноси на цело југословенство и постепено се окреће противу њега. Узалуд кнез Никола дарива Устав 1905. (који је израдио Ст. Ђурчић), узалуд даје владу опозицији, његов утицај и углед опада и у земљи и на страни, нарочито код Срба у Русији. После владе М. Радуловића и Андрије Радовића, кнез Никола се враћа на стари пут, узевши владу меканог Д-ра Лазара Томановића. Али, народ у Црној Гори није био расположен више за режим те врсте; иако је кнез ишао у народ и агитовао за владу Д-ра Томановића, народ је био за Омладину. А кад је уочи избора 1907. пошао у Беч, Омладина је преломила над њим свој штап; она сматра да је он издао интересе уједињења из династичких разлога. Избори су били кржави, а после њих дошла је позната цетињска „афера са бомбама“, којој је наставак загребачки „велеиздајнички процес“. Кнез Никола и аустриске власти изводе Србију на оптуженичку клупу, у намери да Београд прикажу као легло завера и буна, а црногорску омладину као агента Београда. Бачено блато на Београд враћа се, ипак, у лице приређивачима процеса; кнез Никола губи своју велику популарност, којој је јако био помогао рђав режим краља Милана у Србији, а добија што је одсекао од народа у Црној Гори врхове народнога покрета који је био за споразум са Србијом. Кнез Никола је веровао у снагу Аустро-Угарске и њен рачун да очува његов престо у Црној Гори. Аустро-Угарска је од 1904. имала тај рачун и за Румунију и за Бугарску и за Црну Гору, али је то био рачун без договора

са народима у тим земљама. Омладина је запазила да је у бомбашкој афери исти крунски сведок, Ђорђе Настић, као и у загребачком велеиздајничком процесу. Она је видела да је после анексије Босне и Херцеговине, — ако је неколико стотина Херцеговаца ускочило у то време у Црну Гору из Херцеговине, то је само као последица рада националне омладине, а не краља Николе, — Аустро-Угарска пристала да измени одредбе Берлинскога Уговора у корист Црне Горе. Кнез себе проглашује 1910. краљем Црне Горе и Брда, и Аустрија га прва признаје за краља, а 1911. дарује му чин аустро-угарског пуковника. И отуда је дошло да је кнеза црногорскога омладина у Србији и Русији оптуживала да је „запливао, он и његова влада, у аустријске воде“. Уз краља су у Јужном Словенству у ово доба остали још само аустријски новинари. Због тога ова Омладина, — из које ће имена Марка Дакловића, Ђоновића, Божовића, Ивановића, остати у историји заувек забележена, — полази у Русију, у Швајцарску, у обе Америке, у Турску, скупља Црногорце и спрема исељенике за дело ослобођења и уједињења. Акција Јована Ђоновића и Тодора Божовића међу Црногорцима у Северној Америци и у Канади, где их је било највише, припремала је у главном за догађаје 1912—1913. и за уједињење Црне Горе са Србијом. Та два човека, по цену живота, — они су били осуђени на смрт 1908. од цетињскога суда, и никад помиловани од краља Николе, — и уз највеће тешкоће, обилазили су све руднике и све фарме где је било Црногораца, проповедајући јединство са Србијом и борбу за уједињење свих Срба. После балканских ратова у Црној Гори је настао рад за уједињење са Србијом. Сад су на томе радили сви, не само напредна омладина, и она која је амнестирана и она која није ни излазила из Црне Горе, него и други, који траже царинску, војну и дипломатску унију између двеју српских држава. Чак ради на томе и сам краљ Никола преко владе Јанка Вукотића.

У почетку марта 1914. упутио је он, после дугога саветовања са својим људима, једно писмо краљу Петру о томе. У писму имају ова два карактеристична места: „...Пријека је потребна сагласити се на темељу независности и једноправности наших држава и династија у обиљежењу дужности према заједничком задатку у војничком, дипломатском и финансиском пољу... Не само наш народ из Србије и Црне Горе споразуму томе ће се обрадовати, него и она још неослобођена браћа српска, па и цијело Југословенство, и, у нади једне опште заједнице, душу ће му кријепити...“ У томе је наступио аустро-српски рат, у који је као савезник ушла Црна Гора без икакве резерве; њој је „зло и добро заједно са Србијом; њена судбина и наша је“, завршава се телеграм црногорске владе, који је упутила српској влади чим је сазнала за ултиматум аустриски.

У раду црногорске омладине могло је бити и погрешака и претеривања, али њен покрет, у основи унутарњи, једини је постигао што је отпочео. Борба са владаром Црне Горе за народни суверенитет и за слободу била је национално корисна. Тај покрет је створио код Црногораца осећање, да никаква личност или породица не може и не сме бити сметња народном уједињењу. И оно што је важно, Црногорци су то радили највише сами, својим снагама, често и ометани од оних на чију су помоћ са правом могли рачунати.

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТОРИ.

1. Атентати.

Сарајевски атентат противу надвојводе Фрање Фердинанда био је шести по реду од атентата које су омладинци југословенски вршили од 1910.—1914. противу представника аустро-угарскога режима. Међу атентаторима ниједан није био туђ поданик: сви су они били аустро-угарски поданици. Зато што

се један њихов део или бавио неко време или школовао у Србији, њих су оптуживали да су били агенти краљевине Србије. Доста је било да је неки младић из Босне прешао границу па да се осумњичи и он и Србија за саучесништво у сарајевском атентату или у обарању Аустро-Угарске Монархије. Међутим, овако може да тврди само онај који није познавао прилике у Аустро-Угарској у крајевима где су живели Срби и Хрвати, или коме је то требало као дипломатско средство за извесни задатак. Југословенска омладина из доба пред рат 1914. која је радила, и речима и делима, на уједињењу и ослобођењу, није била агенат једне заграничне пропаганде, ни српске ни ичије друге. У покрајинама у којима су живели Срби и Хрвати, национална борба и свест биле су врло јаке и активне, и то кроз читав XIX век. У редовима устаника, из доба Карађорђа и Милоша, налазе се многи Срби из Аустро-Угарске; а први организатори политичкога и културнога живота у Србији јесу Срби из Аустро-Угарске. Докле се народ клао с Турцима с ову страну Саве и Дунава, дотле се и Срем дизао на буну; и Сремци су тражили да се отцепе од Аустрије и да се споје са Србијом. Исто тако, докле се Србија стварала, организовала кроз XIX век и пролазила кроз тешке кризе, Срби и Хрвати су се борили за своје ослобођење, за своју самосталност. Остављајући на страну неке ситније догађаје у којима су учествовали Срби и Хрвати, треба поменути Мађарску Буну, у којој учествују Срби и Хрвати у борби противу Мађара. После овога, католици и православни у Босни и Херцеговини 1861.—1863. дижу буну противу цариградских паша. Шест година доцније устају на оружје Бокељи, а 1871. године у Хрватској се народ лаћа оружја. Невесињска буна и херцеговачки устанак 1875. повлаче буну у Босни и српско-турски рат, у коме Србија и Црна Гора озбиљно учествују и једва се спасавају. Берлински Конгрес, уместо да Босанцима и Херцеговцима даде независност, за коју су три године војевали, предаје их

у окупацију Аустро-Угарској, која није имала никакво право на ове покрајине. На Берлинском Конгресу гроф Андраши објављује, да ће Босна и Херцеговина оберучке прихватити аустро-угарску управу, и да ће аустриска војска са музиком ући у Босну и радосно бити примљена у народу. Гроф Андраши је преварио и себе и друге. Окупација Босне и Херцеговине стала је скупо Аустро-Угарску. Народ се одмах побунио, и оружјем је дочекивао окупаторе. Аустро-Угарска је тада морала мобилисати 14 дивизија (што ће рећи 262.000 људи, 110.000 коња, 300 топова, 30.000 возарских тренова, 5.000 комада теглеће стоке.). Таква војничка снага имала је са неорганизованим народом 68 сукоба, у којима је побијено 178 официра и око 5.000 војника. Три године је требало, пишу сада аустро-угарски генерали, да се изврши окупација; али тек што се то свршило, диже се понова у Херцеговини буна 1882. до 1883., иако и београдска и цетињска влада саветују мир. Народ у Босни и у Херцеговини није се мирио никако с окупацијом, и веровао је да је она само привремена. Од 1883. до 1908. Аустрија је увела крут режим и била је прилично сломила отпорне људе. Кад је извршена анексија у септембру 1908. веровало се у Бечу да неће бити никаквога отпора. Па ипак, Херцеговци на црногорској граници устају, и упадају у Црну Гору, тражећи рат против Аустро-Угарске.

Босна и Херцеговина, — одакле су родом сви атентатори сарајевски, — нарочито није трпела аустро-угарски режим. Православни су највише мрзели окупаторе; њихову мржњу су подгревали најпре туђински режим који је завађао исти народ три вере, а затим неуспеси неколиких буна против режима. У народу је доиста постојала и јачала издана у дан дубока мржња преварених и разочараних. И што је режим јачи бивао, режим језуита и бирократа, то је сирова раса хајдука и ускока била отпорнија. Омладинци који су уочи рата састављали ону групу која се зове „Млада Босна,“

имали су још живу родбину, која је у устанцима у Босни и Херцеговини више пута гледала како јој странци пале огњишта. Многи из тога круга били су непосредни потомци ускока, четника, хајдука. Богдан Жерајић, који је пуцао на гувернера Босне Варешанина, био је син из такве једне куће. Та и таква „Млада Босна“ улази у школе окупатора, где се на све начине покушава однарођавање. Српско име се гони из дана у дан, и замењује се другим; Аустро-Угарска је измислила „босанску народност,“ баш као што су кнез Никола и његови људи створили „црногорство.“ Све, само не прави, расни национализам...

На претресу атентаторима, у октобру 1914., оптужба државних власти сматра као доказ кривице атентатора њихово *југословенство*; то је главни основ који терети „Младу Босну.“ Она, међутим, као и сва југословенска омладина, баш тај свој национализам меће изнад свега; за њу је то више него и вера обичних људи, то је њихова религија. Кад питају атентатора учитеља Чубриловића на суду:

— Верујете ли ви у Бога? Знате ли да вера забрањује убијати? — он одговара, да они имају веру националну, и да је за њих главно слобода и уједињење Југословена, у које убрајају и Бугаре.

Омладинци су осећали да је борба тешка с организованом влашћу. Њихови стари су се борили са Турцима лакше, њима је са војничком силом било тешко; митраљези и брзометни топови и пушке оружје су, које се тешко савлађује бунама. И зато су после анексије дошли нови методи; дошла је метода појединачне буне, метода појединачних атентата.

2. Млада Босна.

Омладинци који су водили Младу Босну нису црпели своју снагу за борбу само у режиму преких судова, комесаријата, притиска над домаћима; њени идеолози су се одушевљавали и делима руских револуционара. Бакуњин, Херцен, Кропоткин, Лавров,

Чернишевски, били су писци које су југословенски националци — омладинци, кришом, по ноћи, у димљивим собицама, гутали. Један од њих, В. Гаћиновић, био је добар познаник Лава Троцкога, са којим је и друговао. И отуда се осећа код њих нека горчина рускога нихилизма и револуционарства, које они потчињавају национализму. „Буна против старих политичких и економских форми наша је своје изразитеље у младоме нараштају интелигенције која се развијала по школама нижим и великим Сарајева, Загреба, Беча, Прага, Граца, и у неколико Београда... Тај нови нараштај представља интелигенцију српско-хрватскога села, и, предвођена школском омладином, она организује велика сеоска друштва: кооперативна, трезвењачка, гимнастичка.“ У ова друштва уносе се широке народне и социалне идеје у Босну, Херцеговину, Далмацију, Хрватску. Полако се стварала национално-социална свест код омладине у Аустро-Угарској, а после и у народу. Омладина издаје у рукопису или иначе одломке Кропоткинова дела о нихилизму, али не заборавља ни култивисање Мацинијеве личности: о завереницима карбонарима, о „Младој Италији“, штампани су чланци који су звоно за узбуну, позив на буну.

Босна је била највише измакла. Око листа *Омладина*, у којем су излазили чланци руских писаца револуционара, окупља се највећи део левичара. Брошура Бакуњинова *Комуна* и чланци Херцена ишли су од руке до руке кроз редове омладинаца и омладине, која је тек почела учити књигу. Дела атентатора су се славила као дела највећих јунака. Ето, ту и у таквој школи подизали су се атентатори сарајевски, које хоће да доведу у везу са званичном Србијом и које је Аустро-Угарска хтела да направи туђинским агентима. Младићи који су извршили атентат у Сарајеву нису били огорчени само противу туђина и противу његова апсолутистичкога режима, него су били и противу политичке покварености која је узимала маха у редовима југословенских маса. Аустриски чиновници и „куфераши“

систематски су ширили корупцију и почели убијати дух отпорности код народа, Кад се загледа у поратне мемоаре аустриских виших чиновника и генерала, види се како је један део интелигенције југословенске био већ у рукама бечке или пештанске владе. Омладина се гадила од тога. На претресу због сарајевскога атентата, атентатор Чабриновић, говорећи о побудама свога дела, каже и ово: „...Па онда оне српске заставе на Илици (извешене кад је Фр. Фердинанд дошао у Босну)... Вређао ме начин како су га у Сарајеву дочекали. Па наш Сабор; Димовићева странка издаје лист *Исџину* посве у владином духу. Да, то ме је вређало, да се Србин понижава до туђега слуге... Ми смо мислили да су потребни атентати на Сабор, на мамелуке, на Настиће и остале хуље...“ Омладина се решавала и да гине, да даје примере, да буса светле гробове, да потресе утрнулу савест својих старијих, да на тај начин протестује. Пре рата, у круговима југословенске универзитетске омладине у Бечу, редовно се могло чути како поједини жучно и опором нападају и оцењују шеткања неких људи, а нарочито босанских Срба, Хрвата, муслимана — тадашњих првака, — по канцеларијама бечким и пештанским, и т. зв. опортунистичку политику *kaisertreu* Југословена. Омладина је хтела да ограда и себе и народ од тога. Атентатор Богдан Жерајић убија себе после неуспелога атентата на генерала Варешанина, Принцип окреће револвер себи у груди кад је испалио два хица на царски пар; Чабриновић гута цианкали после бачене бомбе. Кад је В. Гађиновић написао књижицу *Смрт једнога хероја* и уздизао Жерајића, он је хвалио пример личнога јунаштва, давао подстрек другима, посредно показао мекуштво и страх маса.

Сви атентати које је омладина југословенска извршила, били су упућени против носилаца туђинског режима. Жерајић је пуцао на земаљскога поглавара 1910. године у тренутку кад је овај у име цара Фрање Јосифа I први пут отварао свечано сед-

нице босанскога Сабора. Овај режим је био наметнут од бечке владе, као и сам Сабор. Атентатор Лука Јукић пуца на краљевскога комесара за Хрватску и Славонију, Цуваја, који је наметнут из Пеште, противу воље народа. То је Јукић урадио у јуну 1912. у Загребу, а у октобру исте године Иван Планиншчак извршује атентат на истога човека и из истих побуда. Ова два неуспела атентата на омрзнуту власт не сметају да девет месеци доцније Степан Дојчић, опет омладинац југословенски расположен, покуша да убије новог краљевскога комесара за Хрватску и Славонију, барона Скерлеца. Кад овај атентат не успева, онда покушавају двојица младића, Јаков Шефер и Рудолф Херцигоња, нов атентат на барона Скерлеца. Њихов покушај, — крајем маја 1914., — не успева боље од покушаја ранијих. После ове серије неуспелих атентата, долази последњи. Гаврило Принцип и Недељко Чабриновић, у завери са још пет младића, врше атентат на Фрању Фердинанда. Овај последњи атентат, најсмелији и најбоље организован, успева.

Међу атентаторима које горе набројасмо, као и међу оним другим омладинцима по школама, средњим и великим, — треба још једном то подвући, — има подједнако православних и католика, Срба и Хрвата, а има и муслимана. Један од ових последњих, М. Мехмедбашић 1913. спремао је атентат на генерала Потioreка.

3. Атентатори.

Оптужених непосредних атентатора било је шест, две тројке непознате једна другој. Гаврило Принцип, (из села Обаја, срез Ливно, Босна, Србин православне вере, ђак VIII разреда, 19 година); Недељко Чабриновић (из Сарајева, Србин православне вере, типограф, 19 година) и Трифко Грабеж (из села Пала код Сарајева, Србин православне вере, гимназиста VIII раз.) договорили су се у Београду. Другу,

сарајевску тројку, чине Васо Чубриловић (из Босанске Градишке, Србин, ђак, 17 година), Цвјетко Поповић (из Прњавора, 18 година, Србин, ђак учитељске школе) и Мухамед Мехмедбашић. Посредник између ове две групе, и организатор, директни или индиректни, ових последњих, био је Данило Илић (из Сарајева, Србин, новинар, 24 године). Свих шест ових чекало је оружаном. Атентат су извршили само Чабриновић и Принцип, први бомбом, други револвером. Као ближи или даљи помагачи оптужени су даље: Вељко Чубриловић (из среза Босанске Дубице, 28 година, Србин, учитељ), Мишко Јовановић (Тузла, 30 година, Србин, трговац), Лазар Ђукић (из Кључа, 18 година, Србин православне вере, препарандист), Иво Крањчевић (из Сарајева, 19 година, католик, Хрват, ђак трговачке школе), Н. Форкапић, Перин и седам сељака. Свега 22 оптужена. Од споменутих били су пунолетни само Илић, Јовановић, Вељко Чубриловић и сељаци.

Суд је био овако састављен: председник: надсаветник А. пл. Куриналди; судије: Б. Наумовић и Д-р М. Хофман; перовођа: Н. Рашић; државни тужилац: Ф. Свара; бранитељи окривљених: Д-р М. Фелдбауер, Д-р К. Премужић, Ф. Струпл, Д-р Р. Цистлер, Д-р С. Перишић, В. Малек.

Оптужба је имала 33 наштампане *in folio* стране. У њој се врло опширно износи историја завере. Тужилац тврди да су атентат у Сарајеву спремили шефови Народне Одбране, а да су бомбе и револвере добили од М. Цигановића, српскога чиновника, који је био присни друг мајора Танкосића и М. Прибићевића. (Овде треба забележити: да је Цигановић Босанац, Србин, да је био четник; а да су Танкосић и Милан Прибићевић били непомирљиви непријатељи у јуну 1914.). Даље се у тужби наводи како су атентатори дошли из Србије, уз помоћ граничних власти српских на Дрини и сељака Срба у Босни, најпре у Тузлу, где су нашли трговца Мишка Јовановића, тајнога агента Народне Одбране, Јовановић је сакрио оружје у својој кући, а атентаторе је спро-

вео преко Добоја (на прузи Тузла—Брод—Сарајево). Мање је опширна тужба кад се бави о раду завереника у самоме Сарајеву, кад наводи како ови врбују саучеснике, смештају оружје по разним местима у Сарајеву, да би се атентат лакше извео.

У оптужби се описује, даље, како су се на дан атентата распоредили атентатори, какав им је план и како су га извршили, као и околности под којима су они похапшени, и како је њихова кривица утврђена.

Последње стране ове читаве књиге посвећене су искључиво великосрпској пропаганди, чије је средиште било у Београду. Велико-Срби су имали споразум и са краљевским двором. Подземни рад и осветничка мржња Срба из Србије приказује се као нека разграната борба, чији органи допиру свуда по целој Аустро-Угарској. Државни тужилац се нарочито задржавао на томе да што јаче истакне како се распаљивало осећање мржње према Двојној Монархији, а нарочито према надвојводи Фрањи Фердинанду, кога су српски агенти представљали као највећег непријатеља Срба.

Београдска штампа, соколска друштва, стрелачке дружине су биле у служби великосрпске политике. А све то зашто? Зато да се од Хапсбуршке Монархије отцепе Хрватска, Славонија, Далмација, Истра, Босна, Херцеговина, Бачка и Банат, и да се присаједине Србији. Сви досадашњи атентати су имали своје порекло у Србији; атентати су били плод српске пропаганде, а начело им је било да су добра сва средства, која оправдавају српски циљ.

Завереници Принцип, Грабеж и Чубриловић признали су, да су се у Београду научили мрзети Монархију, и да су се загрејали тамо великосрпском идејом. Они су хтели да сарађују на остварењу политичкога уједињења Јужних Словена, и зато су радили на рушењу Монархије и на стварању једнога великога српскога царства. Да би убрзали остварење тога сна, они су скројили план да изврше атентат противу Фрање Фердинанда, што су, најзад, и извршили.

Опширна оптужба има цео материал уз који има и прилога које су Аустријанци приложили ултима-туму Србији, дајући европским кабинетима објашњења зашто предузимају рат противу Србије.

Претрес оптуженима је почео 12. октобра 1914., а трајао је све до 28. октобра исте године.

4. Држање пред судом.

Искази пред сарајевским судом које атентатори и њихови другови дају, показују боље него ишта право расположење у покрајинама где су живели Срби, Хрвати и Словенци, како за режим, тако и идеје омладине о Србији, о уједињењу, о ослобођењу.

Председник суда (обраћајући се Чабриновићу) Ти си нам јуче казао да си дошао на мисао да извршиш атентат кад си добио онај исечак из новина (из *Србобрана* од марта 1914., у коме је била вест о маневрама у Босни)...

Принцип: Ја сам се решио да извршим атентат пре него је Чабриновић добио онај исечак. Ја сам се решио на то док сам био пређе у Сарајеву. Често сам ноћу одлазио на гроб Жерајића. Тамо сам проводио по целу ноћ, мислио на наше прилике, на наше јадно стање, на Жерајића, и ту сам се одлучио на атентат. На његову гробу сам се заклео да ћу извршити као и он атентат, кад било да било.

Чабриновић (брзо): И ја сам долазио на гроб пок. Жерајића... Ту сам стално одлучио да ћу погинути као и он...

Председник (Т. Грабежу): Кад сте се одлучили да изведете атентат?

Грабеж: У месецу априлу (1914.)... У то сам време читао у листу *Истина* да ће доћи Престолонаследник и да ће држати маневре. То ме је распалило, што он на нашој земљи држи војне вежбе како ће уништити Србију, па сам одлучио да га ваља свакако уништити.

Председник: Зашто баш њега?

Грабеж: Зато, јер је он уопште злодух Словенства и против Југословенства. Такав није смео да постоји, морао је бити уништен.

Председник: Али, он није био владалац. Како сте баш њега оптуживали ради тога? Он је био само инспектор војске.

Грабеж: То је баш оно. Он као официр морао је бити тим више противник Словена...

Председник: Је ли ваш идеал био да се Босна и Херцеговина присаједине Србији?

Грабеж: Јест, то је био мој највећи идеал, па макар под краљевством или под републиком.

Председник: Верујете ли ви у шта? Имате ли веру?... Ваш је отац свештеник... Је ли гајио у вама верска осећања?

Грабеж: Дакако, јесте. У оквиру еванђеља. И то само онда кад сам био дете. Кад сам дошао међу омладину, онда сам попустио у осећајима и добио веру нације.

Председник: А има ли у омладини вере?

Грабеж: Не такве како ви мислите, али има вере националне, и то много.

Председник: (Цв. Поповићу): А нисте ли радили на томе да се Србија и Хрватска уједине?

Појовић: Веровао сам да ће се ујединити једном, али сам знао да је то ствар далеке будућности.

Председник: (Васи Чубриловићу): Како сте мислили о Југословенству?

Чубриловић: ...мислио сам на политичко јединство Срба и Хрвата.

Председник: Кад сте имали мисао јединства, како сте је мислили извести?

Чубриловић: Атентатима.

Председник: Зашто баш атентатима?

Чубриловић: Због притиска над нашим народом, због изузетних мера.

Председник: Јесте ли ви Србин или Хрват?

Чубриловић: Ја сам Србохрват... Србин и Хрват, и да морам радити за Србе и Хрвате.

Председник: Ви сте националист? Шта ће то рећи?

Чубриловић: Да се народ подигне на ступањ на коме мора бити.

Председник: На ислеђењу сте казали... да је циљ националиста да се Срби, Хрвати, Словенци и Бугари уједине у једну државу.

Председник: Јесте ли ви безбожник?

Чубриловић: Верујем у Бога, наравно.

Председник: Да сте веровали, не бисте убијали...

Чубриловић: А ко убија милионе људи на бојиштима европским?..

Председник (учитељу Л. Ђукићу): Каква је била сврха друштва „Српско-Хрватска Националистичка Омладина“?

Ђукић: Књижевничка.

Председник: А политичка?...

Ђукић: Политичка можда само у колико смо били за уједињење Хрвата и Срба...

Председник: Како ви схватате национализам?

Ђукић: Национализам је јединство Хрвата и Срба.

Председник: Ко вас је упутио да оснујете „Народно Уједињење?“ ...

Ђукић: Један ђак из Љубљане. Дошао је међу препарандисте и говорио је да треба основати удружење за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Говорио је о народном јединству... да се Срби, Хрвати и Словенци стопе у један народ, као што су Немци, који су били више поцепани него ми.

Председник: (ђаку трговачке Академије Ив. Крањчевићу): Какво је ваше политичко уверење?

Крањчевић: Ја сам напредњак... Пријатељ слоге Срба и Хрвата... што значи уједињење рада Срба и Хрвата. Срби и Хрвати се свађају између себе, а непријатељи напредују. Пропада нам трговина, наша је обала пропала у руке Мађара.

Председник (гимназисти М. Перину): Шта сте по политичком уверењу?

Перин: Националац... То је културно уједињење Југословена. Свеједно ми је било какво ће бити уједињење, само да нас странци не гњаве.

Председник (гимназисти 16-годишњем Д. Калемберу): Ви сте напредњак. Шта то значи?

Калембер: Значи: „Само напред“!

Председник: Знате ли политичку сврху напредњака?... Је ли сте чули за идеју српско-хрватскога јединства? Како сте га замишљали.

Калембер: Ја сам хтео културно јединство, јер је то врло потребно за нас.

После читања закључка књижице *Хрвајска у борби за слободу*, где се каже да треба у Хрватској на силу одговарати силом, буном, терором, као Кватерник, пита

Председник: Има ли ко што да примети на ово, и одговара ли то вашем мишљењу?

Чубриловић: Одговара. Само су они Хрвати поштени, који тако мисле.

Принцип: Одговара, и још како. Ја да могу, уништио бих ту курву Аустрију једним ударцем.

Кад се прочитао увод из књижице В. Гаћиновића *Освећник*, у којој се слави атентатор Б. Жерајић, онда пита Принципа:

Председник: Шта кажете на то?

Принцип: Слава Жерајићу! Само толико. (Због овога је прекинут претрес, и Принцип опоменут на ред).

Кад је завршио своју последњу реч државни тужилац, тада су и Чабриновић и Принцип дали своју реч. Обојица, први слабије а други јаче, подвукоше да су волели свој народ, народ девет деветина тежака, који је био незадовољан и несрећан под Аустријом. Они су мрзели систем и режим; а атентат су извршили не као обични злочинци, него као идеалисти, као поштени људи.

5. Пресуда.

На дан 28. октобра 1914. изречена је пресуда над атентаторима, пошто је саслушано преко сто сведока, међу којима су Трифко Крстановић и Драгутин Стојановић, бивши четници, казивали све што је ишло у прилог тезе аустро-угарске, и због тога је главни оптуженик, Принцип, назвао аустриским ходама.

Сарајевски суд је нашао према целоме материјалу следеће:

Г. Принцип, Н. Чабриновић, Т. Грабеж, Васо Чубриловић и Ц. Појовић, су криви за дела велеиздаје и обичнога убиства са предумишљајем. *Д. Илић* је крив за дело велеиздаје и за дело саучесничтва у убиству Фр. Фердинанда, *Велько Чубриловић, М. Јовановић, Недо Керовић и Л. Ђукић* су криви за дела велеиздаје и убиства са предумишљајем. *Јаков Миловић и Мишар Керовић* (из села Рибоја, Босна) криви су за дело велеиздаје; *Иво Рањчевић* крив је за дело саучесничтва у велеиз-

даји и извршења убиства; *Цвијан Сџејановић*, *Бранко Загорац* и *Марко Перин* криви су као саучесници у делу велеиздаје.

Суд је осудио:

1) *Гаврила Принција*, с обзиром на његово малолетство, на 20 година заточења, с тим да свакога месеца по један дан пости, и да се сваке године на Видов-дан баци у црну ћелију на дрвену сламњачу.

2) *Нед. Чабриновића*, с обзиром на његово малолетство, на 20 година заточења, с тим да сваке године на Видов-дан одлежи у црној ћелији на дрвеној сламарици;

3) *Т. Грабежа*, исто као и Г. Принципа;

4) *Васу Чубриловића*, с обзиром на његово малолетство, на 16 година заточења, с тим да сваких шест месеца један дан пости, а да се на Видов-дан сваке године баци у црну ћелију;

5) *Цв. Појовића*, на 13 година заточења, с тим да сваке године Видов-дан прележи у црној ћелији;

6) *Л. Ђукића* на 10 година заточења, с тим да и он о Видов-дану сваке године одлежи у црној ћелији;

7) *Д. Илића*, *Вељка Чубриловића*, *Н. Керовића*, *М. Јовановића* и *Ј. Миловића*, на смрт, и то вешањем овим редом: прво Миловић, па Керовић, па Чубриловић, па М. Јовановић, а на последњем месту Данило Илић;

8) *Миџра Керовића* на казну вечите робије;

9) *И. Крањчевића* на 10 година робије, с тим да на Видов-дан сваке године одлежи на даскама;

10) *Бранка Загорца* и *М. Перина* на 3 године затвора;

11) *Цв. Сџејановића* на 7 година робије, с тим да свака три месеца једанпут пости и да на Видов-дан проведе у црној ћелији на дрвеној сламњачи;

12) *И. Керовића*, *Б. Керовића*, *Н. Форкајића*,

Д. Калембера, М. Мицића, О. Милошевића, И. Момчиловића, Ф. Садила и А. Садила суд је пустио испод суђења.

Виши судови су одобрили ову пресуду. Цар Фрањо Јосиф је помиловао Неду Керовића и Јакова Миловића, заменивши смртну казну вечитом робијом.

На дан 3. фебруара 1915. је извршена пресуда у Сарајеву. Обешени су најпре Вељко Чубриловић, па Мишко Јовановић, па Данило Илић.

У тамници су помрли: Перин, Принцип, Чабриновић, Грабеж, Н. Керовић отац и М. Керовић син, Ј. Миловић. Ђукић је полудео па умро.

ПОГОВОР.

Овим се завршава предигра Светскога Рата. Од прогласа рата Србији почиње велика светска драма, која ће бити приказана у другом делу ове књиге. Тај други део биће колик и овај, а изнеће по могућству све велике тренутке историје четворогодишње крваве борбе народа из пет делова света. У овоме другоме делу биће нарочито обраћена пажња на најважније догађаје у којима су Србија и Црна Гора као независне државе, а Срби, Хрвати и Словенци под Аустро-Угарском, учествовали, радећи на стварању данашње државе. Историја постања наше државе које су припремала толика поколења кроз XIX и XX век, имаће засебно веће место у другом делу ове књиге — јер њу многи од данашњега нашег нараштаја не зна.

КРАЈ ПРВЕ КЊИГЕ.

САДРЖАЈ

	СТР.
Предговор	III
<i>I</i> 1. „Живео Југословенски Краљ“	I
2. Аустрија против Србије	3
3. Аустриски планови	6
4. Балкански ратови и Аустрија	9
5. Рат неизбежан	12
6. Аустрија позива Италију против Србије	14
7. Србија хоће добре односе	16
8. Припремање за рат	19
9. Царски договори	22
 <i>II Они који су ишражили раи</i>	
1. Фрања Фердинанд	26
2. Женидба Фрање Фердинанда	30
3. Народна расположења	34
4. Војничка партија	38
5. Цар и његов наследник	42
6. Шеф Главног Штаба	46
7. Босански земаљски поглавар	48
8. Гроф Берхтолд и другови	50
9. Фрања Јосиф	54
10. Идеје Фрање Јосифа	57
11. Аустрија пред рат	60
 <i>III Сарајевски аиеншаи</i>	
1. Маневри у Босни	62
2. Атентат	66
3. Цар и атентат	70
4. Око сахране	75
5. Опело у Хофбургу	78
6. У Босни	82
7. Предсказивања	84
 <i>IV Од аиеншаиа до улшимаиума</i>	
1. Ултиматум Србији	88
2. Кајзер и Фрања Јосиф	90
3. Рат Србији и Русији	94

4. Игра са миром	98
5. Припреме се врше	104
6. Нестрпљење Кајзерово	109
7. Дипломатија на делу	114
8. Аустриска штампа	118
9. Руски посланик у Београду	125
10. Немачка ради	129

V Аустриски ултиматум Србији

1. Први покушај	131
2. Последња упутства	136
3. Берлин нестрпљив	138
4. Балкански карабин	142
5. Предаја ултиматума	149

VI Проглас раџа Србији

1. Оптужни материал	154
2. Ултиматум у Европи	156
3. За и против	160
4. Припремање српскога одговора	165
5. Русија и ултиматум	169
6. Одговор Србије	173
7. Прекид односа	179
8. Тројни Савез према Тројном Споразуму	182
9. Европска штампа	188
10. Проглас рата Србији	191

VII Порекло сарајевског аџенџаџа

1. У Босни пред атентат	195
2. Чиновници о атентату	200
3. Југословенска омладина пре 1914	205
4. Хрватска и словеначка омладина	208
5. Омладина у Војводини и Црној Гори	209

VIII Сарајевски аџенџаџори

1. Атентати	214
2. Млада Босна	217
3. Атентатори	220
4. Држање пред судом	223
5. Пресуда	226

